



Bill Lomax
**Magyarország
1956-ban**

Tudósítások Kiadó

Árn: 36 Ft

Az eredeti angol kiadás címe: Bill Lomax, Hungary 1956, London,
Allison & Busby, 1976

Angolból fordította és kiegészítette: Dr. Krassó György, Budapest, 1981.

Az utóiratot fordította: Schöpflin Gyula, 1981

Bővített magyar nyelvű kiadás

© Bill Lomax, 1989

Kiadja a *Tudósítások Kiadó*
1077 Budapest, Wesselényi utca 23.
telefon: 224-831, 429-131, telefax: 422-339
Felelős kiadó: Manchin Róbert
Eng. szám: III/KUL/169/1989.
Nyomás: Szikra Lapnyomda,
Budapest.(89—1192)
Felelős vezető:
Csöndes Zoltán vezérigazgató

Bill Lomax

Magyarország 1956-ban

Tudósítások Kiadó

Előszó a magyar kiadáshoz

Csaknem tizenöt éve, hogy először jártam Budapesten, s ez az út oly jól sikerült, hogy azóta is, ahányszor csak tehettem, vissza-vissza látogattam. Budapesti beszélgetéseim során, különösen amióta a magyar forradalomról írott könyvem megjelent, gyakran kérdezték tőlem: mi indított arra, hogy Magyarországgal, 1956-tal foglalkozzam. Töredelmesen be kell vallanom, hogy az első lökést ehhez jelentékeny mennyiségű vörösbor elfogyasztása adta; amikor ugyanis felébredtem, azon vettem észre magam, hogy egy nemzetközi gyorsvonat Budapest felé röpit. Azóta sokszor jártam Magyarországon, s meg kell mondanom, hogy még egyszer sem bántam meg annak a néhány üveg bornak az elfogyasztását.

Érdeklődésemnek persze komolyabb alapjai is voltak. 1956-ban tizenkét éves voltam, és talán a magyar forradalom volt az első nemzetközi esemény, amely felkeltette politikai érdeklődésemet. Abban az időben mit sem tudtam a politikáról, a kommunizmus történetéről, nem is szólva a marxista elméletekről, sőt nem hiszem, hogy tisztában lettem volna azzal, merrefelé fekszik az a bizonyos Magyarország. Ennek ellenére már tizenkét éves koromban természetes volt számomra, hogy ahol egy idegen hadsereg tankjaira van szükség egy egész nép felkelésének a leverésére, ott az igazság egészen bizonyosan nem a tankok oldalán van, s hogy abban, amit elpusztítottak, föltehetően valami nagyon fontos igazság rejlett a jövő számára. Nem hiszem, hogy huszonöt év múltán különösebben módosult volna az álláspontom.

Az elmúlt tizenöt évben igen sokan segítettek a kutatásban és a könyv megírásában. Különösen Dr. George Cushingnak és a London School of Slavonic and East European Studies-ben tanító kollégáinak tartozom köszönettel, akik hősi harcot folytattak azért, hogy megtanítsanak magyarul. Köszönettel tartozom még a Columbia University Institute for the Study of East Central Europe-ban dolgozó Deák István professzornak, és Mrs. Aronovnak, akik nemcsak hogy megkönnyítették a Columbia University Research Project on Hungary keretében összegyűjtött anyag tanulmányozását, de mindent megtettek annak érdekében is, hogy otthon érezhessem magam az intézetben, ahova egy őszi délután váratlanul és ismeretlenül betoppantam.

Külön köszönet illeti volt tanáromat, Zevedei Barbu professzort, akinek bátorítása és ösztönző figyelme nagyban hozzájárult ahhoz, hogy elkészülhessen a könyv első változata, amelyet a Sussex-i egyetemen nyújtottam be doktori disszertációként, 1974. május elsején.

Munkám során számos magyar barátomtól és ismerősömtől kaptam értékes segítséget és tanácsot. Közülük sokan tevékenyen résztvettek a forradalomban vagy annak előkészítésében, mások pedig a korszak vagy a kelet-európai történelem és politika alapos ismerői. Szinte mindenki, akit Magyarországon és külföldön felkerestem, hajlandó volt – gyakran többször is – beszélgetni velem a kutatás során felvetődő kérdésekről. Valamennyiüknek hálás vagyok, még ha nincs is módom arra, hogy név szerint felsoroljam őket.

Legnagyobb meglepetésemre és örömömre azonban az szolgált, amikor megtudtam, hogy könyvemet Budapesten lefordították, és ezzel a mű bekerült a független, kézíratos irodalom körforgásába. Mi sem tehetett boldogabbá, mint az a tudat, hogy könyvem első „idegen nyelvű” kiadása éppen a magyar. Ezért aztán különösen hálás vagyok Krassó Györgynek – és mindazoknak, akik munkájában segítettek –, hogy, időt és fáradságot nem kímélve, a könyvet lefordította és az idézetek magyar forrásait kikereste, valamint azért, hogy az angol változat számos ténybeli tévedését kijavította. Külön köszönettel tartozom a fordítónak azokért a kiegészítésekért, amelyeket a magyar olvasó számára fűzött az eredeti szöveghez. Fontosak és informatívak voltak számomra azok a megjegyzései is, amelyek a szerző álláspontját vitatják bizonyos kérdések kapcsán. A jelen kiadás szerkesztésekor a budapesti szamizdat kiadásban jegyzetként szereplő fordítói korrekciók és kiegészítő információk nagy részét figyelembe vettem, illetve a könyv szövegébe beillesztettem. A magyar szöveg végleges változatának kialakításához még mások megjegyzéseit és tanácsait is felhasznál-

tam, amelyekért szintén köszönettel tartozom. Mindazonáltal szeretném leszögezni, hogy az összes esetleges tévedésért és hiányosságért csakis én vagyok a felelős.

A forradalom óta eltelt huszonöt évben egy új nemzedék nőtt fel Magyarországon, amelynek már nincsenek személyes élményei az 1956-tal végződő korszakról, a sztálinizmus éveiről. Ez a nemzedék a kádárista fogyasztói szocializmust nem fogadja el minden további nélkül „kisebbik rossznak”, nem magátólértetődő számára szüleik kompromisszuma, amely megengedi, sőt igazolja jogaik és szabadságaik megnyírbálását. Ez a nemzedék talán képes lehet arra, hogy szembe forduljon a forradalom leveréséből született képmutató és korrump rendszerrel, s hogy kinyilvánítsa: az anyagi jólétet és a személyes szabadságot nem állam-atyuska adományaként, hanem elidegeníthetetlen emberi jogként kívánja élvezni. Ő a negyedszázad előtti forradalmi szellem örökségének várományosa. Ennek a generációnak és a benne megtestesülő reménynek ajánlom ezt a könyvet.

Nottingham, 1981. június

A SZERZŐ

A Kádár-korszak után

Az 1989-es kiadáshoz

El kell ismernem, hogy amikor 1982-ben az utószót írtam a **Magyarország 1956-ban** első magyarországi kiadásához, a kelleténél is jobban átadtam magam a forradalmi romanticizmusnak. Ahogy erre Kis János az elsők közt mutatott rá, 1981 decemberében a lengyel hatalomátvétel a posztisztálinista korszak végét jelentette, és most már azt is hozzátenném, hogy az antisztálinista megmozdulásokét is. 1956, 1958 és 1980–81 vereségei után a sztálini önkény elleni tömegláadások tüze elhamvadt, miközben a posztisztálinista rezsimek sikeresen korrumpálták vagy kooptálták addig elidegenített állampolgáraik többségét.

Az 1980-as évek elejére világossá vált, hogy Kelet-Európában csak akkor van remény további változásokra, ha az a Szovjetunióban történik elsőként. Ez előbb következett be, mint ahogy erre számítani lehetett. A szovjet birodalom egymást követő aggasztásai, a kihaló — ha nem egyenesen halva született — főtitkárok sora után végül megszülte Mihail Gorbacsovot, Lenin óta az első olyan vezetőt, akinek van elég önbizalma ahhoz, hogy ne csak a fegyverekre és a rendőri önkény terrorjára támaszkodva irányítsa az országot.

Érdekes módon eleinte Magyarország a többi országhoz képest meglehetősen lassan reagált a gorbacsovi kihívásra. Kádár — akinek nagy gyakorlata volt abban, hogy a moszkvai kemény vonalhoz alkalmazkodjon — tanácstalan volt, amikor a Kremlben egy igazi reformer kezdett irányítani. A Kádár örökségéért vívott küzdelemben hamarosan előtérbe kerültek a radikálisok és egy váratlan puccsal egyesítették erőiket a centristákkal, hogy kiszorítsák a főtitkárt és híveit 1988 májusában a hatalomból.

A Kádár bukása utáni 12 hónapban az események elképesztő sebességgel követték egymást. Az egypártrendszer és a tervirányításos gazdaság megszűnt, 1956 eseményeit "népfelkelésnek" értékelik át, Kádárt még KB tagságától is megfosztották, míg Nagy Imrét rehabilitálják és újra temetik.

Ezeket a régen várt változásokat kétségtelenül csak üdvözölni lehet. Azok motivációját, akik a változásokért felelősek, már kevésbé. Akik most nagy hangon kárhoztatják Kádárt és ezt a korszakot, harminc évig a dicséretét zengték. Sokan, akik most glóriát

fonnak 1956 és Nagy Imre köré, 30 évig ellenforradalmároknak nevezték őket. Kádár János soha nem volt annyira fegyelmezetlen, mint ezek a figurák, akik most rágal-mazzák őt. Nagy Imre forogna sírjában, ha tudná, kik azok, akik őt most rehabilitál-ják.

Valójában ami ma Magyarországon történik, az nem az 1956-os forradalom rehabili-tálása, hanem örökségének kisajátítása. Abban a rendszerben, amely az utóbbi 40 év-ben kormányozta Magyarországot, és mostanra teljesen diszkreditálódott, a posztkádá-rista opportunisták csúsznak-másznak a porban, annak reményében, hogy a forradalom örököseinek és mint az azt vezető reformkommunistáknak fogadtattathatják el magu-kat. De ha a mai reformerek sikeresek is lesznek abban, hogy az 56-os reformot kö-vetelők örökesei legyenek, ezzel elferdítjük a történelmet és a forradalom igazi törté-netét.

1956 messze több volt, mint egy reformkommunista mozgalom. Több volt, mint egy felkelés, és több volt, mint egy forradalom. Ez *népforradalom* volt, amely többet akart, mint lecserélni az öröket. Olyan társadalmi rendet akart létrehozni, ahol valóban az emberek kormányoznának, demokratikus alapon szerveződő önigazgatási formák-ban, a társadalom minden szintjén. Az úgynevezett „szocialista” állam elleni lázadás során a forradalom létrehozta az igazi szocializmust mint a legradikálisabb demokrácia formáját, ahol az emberek sem az államtól, sem a piactól nem függnek, hanem ők maguk veszik kezükbe sorsuk irányítását azzal, hogy a hatalmat magukhoz ragadják. Féltő, hogy ma Magyarországon az 1956-os forradalmat olyanok akarják kisajátítani, akik ezt saját hatalmuk megőrzésére és legitimálására akarják fordítani. De ez az örök-ség kétélű fegyver. Ha felhasználhatják azok, akik most hatalmon vannak, ezt ellenük is lehet fordítani – de csak akkor, ha a forradalom radikálisan demokratikus és igazán szocialista hagyományai megőrződnek és tovább erősödnek. A jövő, mint mindig, az emberek kezében van.

BEVEZETÉS

„Nincs még egy olyan esemény a közelmúlt történelmében, amelyről annyit hazudtak, amelyet annyira eltorzítottak és beszennyeztek, mint a magyar forradalmat.”¹

Erre a megállapításra jutott Leslie Bain, aki az 1956-os forradalom idején Magyarországon tartózkodó nyugati újságírók között csaknem egyedül áll abból a szempontból, hogy ismeri az országot és tud magyarul. Véleménye szerint figyelemre méltó, hogy a hidegháborút folytató két fél propagandagépezete mennyire hasonló hazugságokat tált fel a magyar forradalom alapvető vonásainak meghamisításához. Nyugaton a felkelést a kommunista diktatúra elleni nemzeti lázadásként mutatták be, míg Keleten a kommunisták a szocializmus megdöntésére és nyugati jellegű kapitalizmus restaurálására irányuló kísérletnek tekintették. Egyik álláspont sem akart tudomást venni a valóságos helyzetről – arról, hogy Magyarországon társadalmi forradalom volt, amely nem arra törekedett, hogy a régi rendszert állítsa vissza, hanem arra, hogy egy gyökeresen új társadalmi rendet teremtsen, amely demokratikusabb a kapitalista Nyugatnál és egyszersmind szocialistább a kommunista Keletnél.

Így aztán Pálóczi-Horváth György – egyike a szocialista emigránsoknak, akik a forradalom leverése után hagyták el Magyarországot – még mintegy 15 évvel később is ezt a megjegyzést tehetné: „Ennek a forradalomnak történetét mindeddig – 1970-ig – nem tárták fel, ...mert a céljaikért életüket áldozó fiúk és lányok olyan igazságokat demonstráltak, amelyektől egyaránt viszolyogtak a liberálisok és a kommunisták.”²

A magyar forradalom alapvető jellegét nemcsak a sajtó és a rádió durvább propagandistái hamisították meg, hanem kifinomultabb akadémikus társaik is. A szociológusok és politológusok figyelme egyaránt az értelmiségiek, az írók és a politikusok lázadására irányult, miközben a néptömegek, a munkásosztály és parasztság, a katonák, diákok és fiatalok cselekedeteit nagyrészt figyelmen kívül hagyták. Így például a magyar események leginkább tudományos igényű két feldolgozása – Paul Zinner *Revolution in Hungary* (Forradalom Magyarországon) és Kecskeméti Pál *The Unexpected Revolution* (A váratlan forradalom) c. munkája – egyaránt az írók és értelmiségiek elit lázadását tekinti a forradalom fő mozgató erejének. Számukra a munkások, parasztok és fiatalok tömegforradalma – bármilyen jelentős legyen is egyéb vonatkozásokban – csupán másodlagos fejlemény marad, nem pedig kiváltó erő.³

Ebben a könyvben azt kívánom bizonyítani, hogy – ellentétben a magyar felkelésnek ezzel az ortodox értelmezésével – a forradalmi mozgalom megszületése és kibontakozása kezdettől fogva a dolgozó néptömegeknek, nem pedig az írók és politikusok elitrétegének volt köszönhető. Tetteikkel mindig egy lépéssel az író és politikus elit előtt jártak, és az ő nyomásuk sarkallta az elitet arra, hogy tiltakozzék és lázadjon. Sőt, az ellenzék úgynevezett vezetői nem hogy meghirdetői lettek volna a forradalmat átható eszméknek, hanem éppenséggel folytonosan módosítaniuk kellett elméleteiket a tömegek radikálisabb akcióinak hatására. Végül pedig éppen az ipari munkások szervezték meg gyáraikban és lakóhelyükön a munkástanácsokat, ők teremtették meg azokat a forradalmi intézményeket, amelyek egy új társadalom alapjául szolgálhattak.

Ennek az új társadalomért – a demokrácia és a szocializmus legradikálisabb követeléseit egyaránt megvalósítani törekvő társadalomért – folytatott küzdelemnek a történetét kívánja ez a könyv elmondani. Egy olyan küzdelem történetét, amelyben mind az íróknak, újságíróknak és politikusoknak, mind a munkásoknak, parasztoknak és fiataloknak megvolt a maguk szerepe.

¹ – A számozott jegyzeteket lásd a 228. oldalon és azt követően.

Megjegyzések a forrásokról és hivatkozásokról

Amióta a könyvem megjelent magyarul, számos kritikai észrevételt kaptam, hogy nem mindenhol jelölöm, hogy adataim honnan, milyen forrásból származnak.

Bízom benne, hogy az olvasó számára teljesen kielégítő magyarázatként szolgálhat az a tény, hogy ennek a tanulmánynak az első változatát doktori disszertáció formájában nyújtottam be a sussexi egyetemen 1974-ben Angliában. A disszertációban az 538 oldalas szövegen kívül még 187 oldalas hivatkozási jegyzék is szerepelt, amely 1791 lábjegyzetet tartalmazott. A szélesebb olvasóközönségnek szánt könyvben ezeknek az adatoknak a szerepeltetése lehetetlen és felesleges is lett volna. Így csak a megértéshez legszükségesebb hivatkozások szerepelnek, illetve azok, amik az érdeklődő olvasó számára útmutatóul szolgálhatnak a további tájékozódáshoz. Azok az olvasók, akik még további információkat szeretnének, megtalálhatják az eredeti kéziratot és benne az 1791 lábjegyzetet is a sussexi egyetem könyvtárában.

Egyéb bíráló megjegyzések is elhangzottak a tekintetben, hogy nem neveztem meg az interjú szereplőit (az interjúk a Columbia Egyetem Magyarországgal foglalkozó vizsgálatából származnak). Hadd hívjam fel az olvasó figyelmét arra a körülményre, hogy ezek az interjúk, nagyon is érthető okokból, azzal a kikötéssel készültek, hogy a megkérdezettek neve csak hozzájárulásukkal szerepelhet. Én csak ennek tudomásulvételével férhettem hozzá ehhez a forráshoz. Ellentétben egyes szerzőkkel és kutatókkal, ehhez a megállapodáshoz én eddig is és a továbbiakban is tartom magam.

1989. június

A szerző

TARTALOM

BEVEZETÉS	x
1.	
AZ ELLENZÉK A FORRADALOMHOZ VEZETŐ ÚTON	1
Az újságíró-ellenzék	3
Az ellenzékiesség áttérjed az írókra	8
A Nagy Imre körüli csoport	11
A Petőfi-kör	14
A társadalmi forrongás kezdete	18
Folytatódó kampány a sztálinizmus ellen	23
Rajk újratemetése és a diákok lázadása	27
Az ellenzék a felkelés előestéjén	30
2.	
AZ ELLENZÉK IDEOLÓGIÁJA ÉS A NAGY IMRE-KORMÁNY	34
Nagy Imre kommunizmusa	35
Nagy Imre revizionizmusa	38
A szocializmus építése	40
A júniusi út: az Új Szakaszk politikája	42
Az Új Szakaszk és a demokratizálás	44
Nagy Imre és a nemzeti függetlenség	48
Nagy Imre „ideológiája”	50
Nagy Imre, szemben a forradalommal	52
Nagy Imre elfogadja a forradalmat	56
Nagy Imre: naív, de rendíthetetlen	60
A Nagy Imre per	63
Nagy Imréék törbecsalása	65
3.	
VIDÉKI VÁROSOK: A FORRADALOM FORMÁT ÖLT	68
Szeged	69
Győr	71
Miskolc	81
Pécs	86
Salgótarján	88
4.	
BUDAPEST: FORRADALOM ÉS ELLENFORRADALOM KÖZÖTT	92
A diákok meggyújtják a kanócot	93
Október 23 éjszakája	102
A fegyveres csoportok	107
A szovjet csapatok behívása	111
A szovjet csapatok	112
A csöcselék terrorja	116
Nyugati ügynökök	121
A Dudás-csoport	122
A politikai pártok	125
Írók – diákok – fiatalok	130

A munkástanácsok	133
A kommunista ellenzék.	136
5.	
NAGY-BUDAPEST MUNKÁSTANÁCSAI	140
A munkások ellenállása.	141
A kerületi munkástanácsok kialakulása	143
A XI. kerületi Munkástanácsok határozatai	144
Felhívás.	145
A Központi Munkástanács megalakulása	146
A Központi Munkástanács: összetétele és szervezete	148
A sztrájk kérdése	151
Kádár János tárgyalása a Központi Munkástanács küldöttségével	152
Kapcsolatok a szovjet katonai parancsnoksággal.	155
Az Országos Munkástanács.	156
A Munkásújság.	160
Harc a gyárakért.	161
A Központi Munkástanács feloszlata	164
6.	
MAGYAR SZOCIALISTÁK A KÁDÁR-RENDSZER ELLEN.	169
Magyarok!	170
Utolsó kísérlet a kompromisszumra.	171
Az ellenállás utolsó akciói	176
Az ellenzék sorsa	179
A magyar újjászületés tíz parancsolata.	183
Október huszonharmadika	185
A forradalom utolsó felvonása.	186
Hungaricus I.: Forradalom az elméletben.	187
Hungaricus II.: a forradalom tanulságai.	191
7.	
BEFEJEZÉS.	197
A Kádár-rendszer ideológiája.	197
Az ellenzék dilemmája	200
A munkástanácsok politikai szerepe	204
UTÓIRAT: 1981	
MERRE VEZET AZ ÚT A FORRADALOMTÓL?	208
Az emberarcú rendőrállam	209
A bolsevista modellen túl.	215
A lengyel válság	221
JEGYZETEK	228
IRODALOM.	236

AZ ELLENZÉK A FORRADALOMHOZ VEZETŐ ÚTON

„Korunk forradalmi nem csupán palotaforradalmak, melyeknek a tömegek pusztán szemlélői.”

C. Wright Mills

Az 1956. októberi forradalomhoz vezető események első állomását rendszerint abban jelölik meg, hogy Nagy Imrét 1953 júniusában kinevezik Magyarország miniszterelnökének, aki 1953 és 1955 között – az „Új szakasz” idején – végrehajtja a kommunista rezsim egyik első liberalizálási kísérletét. Gyakran megfélemeznek azonban arról, hogy Nagy kinevezését az elégedetlenség és lázadás moraja előzte meg Magyarország munkás és paraszt tömegei körében.

Bár kevesebbet lehet tudni róla, mint a kelet-berlini munkásoknak a szovjet diktátor, Sztálin 1953-as halálát követő drámai felkeléséről, de hasonló zavargásokra került sor Magyarországon is.

1953 júniusában tört ki a kései negyvenes évek óta az első komolyabb munkássztrájk. A csepeli Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek egyik üzemében vagy 200 munkás sztrájkot hirdetett az alacsony munkabérek, a normarendszer és az élelmiszerhiány elleni tiltakozásul. A munkások ugyan 48 órán belül ismét felvették a munkát anélkül, hogy bármely követelésüket teljesítették volna, és a kormány mindent megtett a sztrájk eltitkolása érdekében, nehogy az ország más üzemciben is kövessék a példát, a csepeli eseményeket mégis helyi sztrájkok és megmozdulások egész sora követte az ország jelentős ipari központjaiban, különösen Kelet-Magyarországon – Ózdon, Diósgyőrben még az alföldi Viharsarokban is. Nagy Imre szerint a népfelkelésnek ezekben a zavargásokban megjelenő veszélye készítette Hruscsovot és az új

szovjet vezetőket, hogy őt nevezzék ki miniszterelnökké, és életbe léptessék az Uj Szakaszt.¹

Az MDP vezetőit sietve Moszkvába rendelték, ahol a szovjet vezetők szigorú bírálattal illették Rákosi Mátyást, amiért az országot a katasztrófa szélére sodorta. Rákosi utasítást kapott, hogy adja át kormányát Nagy Imrének, akit reformprogram bevezetésére szólítottak fel. Bár Nagy Imre kormánya alig több, mint tizennyolc hónapig maradhatott csak fenn és 1955-ben Rákosi visszakapta a hatalmat, mégis megteremtette azt a légkört, amelyben fokozatosan kialakulhattak a sztálinista rendszerrel való tudatos szembenállás első jelei és amelyben felébredtek azok a remények és törekvések, melyek végül is az 1956. októberi felkeléshez vezettek.

Ahogy azonban Nagy Imre nem volt felelős azért a társadalmi válságért, amely miniszterelnökké való kinevezését kiváltotta, éppúgy nem igyekezett szítani vagy megteremteni azt az ellenzéki mozgalmat sem, amely a párton belül rövidesen kialakult. Épp ellenkezőleg, ha bárki azzal kérkedhetne, hogy személyesen egyengette a sztálinista rezsimmel szembeni ellenállás kialakulásának útját, ez a sors iróniája folytán nem más, mint Nagy Imre elszánt ellensége, a korai ötvenes évek kulturális életének sztálinista diktátora, Révai József. Révai – a kelet-európai kommunista vezetők körében található néhány kiváló képességű értelmiségi egyike – egyedülálló jelenség volt: a kemény vonalat szigorú következetességgel képviselő sztálinista, akinek indítékait ugyanakkor szenvedélyesen intellektuális meggyőződés adta.

1945-ben Révait nevezték ki a párt napilapja, a *Szabad Nép* főszerkesztőjének, és részt vett a párt propagandakampányának irányításában a hatalom megragadásáért folytatott harc során. Ezekben az években a *Szabad Nép* szerkesztősége csaknem önálló és kezdeményező szerepet játszott, lényegében ők fogalmazták meg a párt politikáját és irányították az egész pártpropagandát. E feladat ellátásához Révai – aki nem sokra becsülte, sőt megvetette az átlagos pártfunkcionáriusokat – tehetséges és jóképességű embereket toborzott szerkesztőségi és újságírói gárdájába. Így aztán a *Szabad Nép* munkatársaiként egy csoport elkötelezett, fiatal újságíró került össze, akik lényegesen különböztek az egyéb pártszervek többségében általában megtalálható szokásos pártfunkcionáriusoktól. Következésképpen – amint azt egyikük később tanúsította – „A Révai alatt a *Szabad Nép*-hez került gárda később sem felejtette el egészen azokat az időket, és soha nem tudott teljesen beletörődni a szolgalelkű végrehajtó szerepébe”.²

Révai egyik szerkesztőhelyettese a negyvenes évek végén Horváth Márton volt – egy hozzáértő, bár óvatos adminisztrátor, aki egészen 1956-ig meg is maradt a lapnál –, a másik Losonczy Géza, egy kiváló fiatal értelmiségi, aki tevékenyen részt vett az illegális kommunista mozgalomban már a háború előtt és alatt is. Bár Révai kádere volt, Losonczyt az ötvenes évek elején bebörtönözték, s később a Rákosi-rendszerrel szembenálló kommunista ellenzék vezető alakjainak egyike, és a Nagy Imre körül csoportosuló reformista politikuskör egyik legfényesebb csillaga lett. Egyébként szinte az összes fiatal újságíró, akiket Révai a háború utáni években toborzott össze, mintegy hét-nyolc évvel később újra megjelent azoknak a fiatal kommunista újságíróknak élcsapatában, akik először próbálkoztak meg a sztálinista rendszerrel szembeni közös fellépéssel. Közülük a legkiemelkedőbb a vezércikkíró Gimes Miklós, valamint Fehér Lajos, Kornai János, Vásárhelyi Miklós, Kende Péter, Méray Tibor, Molnár Miklós, Lőcsei Pál és Tardos Tibor.³

1949-ben Révai népművelési miniszterként a kormány tagja lett és a *Szabad Nép* főszerkesztői székében egy könyörtelen és merev sztálinista követte: Betlen Oszkár, aki közeli barátságban állott az ÁVH vezetőivel, Farkas Mihállyal és Péter Gáborral. Betlen számos fiatal újságírót elmozdított helyéről és kevésbé tehetséges, de engedelmes párttollnokokkal váltotta fel őket, akik hozzásegítették a pártlapot ahhoz, hogy alig legyen több, mint a szovjet *Pravda* egyfajta közép-szerű utánzata. Azért néhány tehetséges ember még az ötvenes évek elején is bekerült a laphoz, így például Novobáczky Sándor és Fekete Sándor.

1953 júniusában a *Szabad Nép* újságírói az elsők között voltak Magyarországon, akik tudomást szereztek Rákosi lefokozásáról és akik elolvashatták Nagy Imrének a Központi Vezetőségben elmondott beszédét, amelyben körvonalazta a kormányával megvalósítani kívánt Új Szakaszhoz politikáját. A *Szabad Nép* újságírói – akik már amúgy is bénítónak és megalázónak érezték a lapnál uralkodó viszonyokat – nem késlekedtek párhuzamot vonni a Központi Vezetőség által elítélt Rákosi-klika és Betlennek a *Szabad Nép*-nél bevezetett diktatorikus uralma között. A szabadabb szelleműek összegyűltek és úgy határoztak, hogy többé senki nem utasíthatja őket arra, hogy mit gondoljanak, írjanak és mondjanak.

Az újságírókat különösen mélyen érintette a sztálinista tisztogatások

során bebörtönzött politikai elítéltek szabadon bocsátása és rehabilitációja, hiszen sokan közülük korábban barátaik és munkatársaik voltak. Bűnösségükben nem csupán hittek az újságírók, hanem még cikkeket is írtak, megbüntetésüket követelve. A rehabilitációkról terjengő hírek állandó beszédtemát szolgáltattak a lap szerkesztőségi szobáiban, és hatásuk csak fokozódott, amikor kitudódott, hogy a perek egyes áldozatait – köztük Haraszi Sándort, a felszabadulás idején kiadott kommunista pártlap szerkesztőjét – vagy három éven át a Conti utcai* börtönben tartották magánzárkában, alig néhány lépésre a *Szabad Nép* székházától.

Amikor 1953. július 4-én Nagy Imre a Parlamentben meghirdette az Új Szakaszz politikáját, kezdetben úgy tűnt, hogy igazi változásokra kerül sor. Rákosi azonban megmaradt a párt első titkárának, és lefokozását csupán átmeneti jellegűnek tekintve, hamarosan nyíltan támadni kezdte a Nagy Imre-kormány politikáját.** A pártfunkcionáriusok többsége hűséges maradt Rákosihoz, és ők is tudatosan sabotálták és akadályozták Nagy Imre reformkísérleteit. Különösen erős ellenállás mutatkozott a sztálinista tisztogatások és perek áldozatainak szabadon bocsátásával és rehabilitációjával szemben – világos volt, hogy ezekért az ügyekért Rákosira és segítőtársaira hárul a felelősség.

Nagy Imre tisztában volt azzal, hogy a pártfunkcionáriusok körében nem talál támogatásra, és megpróbálta újjászervezni a pártonkívüli Hazafias Népfrontot, melynek azt a szerepet szánta, hogy rendszerének széles nemzeti alapon biztosítson tömegtámogatást. Felállította a kormány külön Tájékoztatási Hivatalát, hogy segítségével nyilvánosság elé tárja az Új Szakaszz politikáját. A Hivatal vezetését Szántó Zoltánra bízta, aki a harmincas években a kommunista párt egyik vezető alakja volt. Szántó helyettese a *Szabad Nép* korábbi publicistája, Vásárhelyi Miklós lett, aki ebben a beosztásban a kormánypolitika támogatására ösztönözte a sajtót, kiváltképp a Hazafias Népfront napilapját, a *Magyar Nemzet*-et.

Nagy Imre politikája azonban csak felemás formában és félig-meddig ment át a gyakorlatba, s 1954 nyarán fokozódott a tömegek nyugtalansága, amely alkalmi és szórványos sztrájkokban nyilvánult meg. Az iparosítási program megfékezése – a hatalmas ipari beruházások leállítása vagy lassítása – azzal járt, hogy egyes helyeken elbocsátásokra,

* Jelenleg Tolnai Lajos utca.

** Egyes források szerint Rákosit eredetileg első titkári tisztségéből is le akarták váltani, és csak az utolsó pillanatban mentette meg Berija bukása Moszkvában.⁴

másutt rövidített munkaidő bevezetésére került sor. A gazdaság gyengítése címén ugyanakkor bírálták Nagy Imre minden olyan erőfeszítését, hogy növelje a fogyasztói javak hozzáférhetőségét és emelje az életszínvonalat. A gazdasági élet irányítói Rákosi legodaadóbb hívei közül kerültek ki, akik szigorú takarékosági intézkedéseket követeltek, köztük a szociális szolgáltatások csökkentését és olyan rendszabályokat, amelyek a munkanélküliség növekedéséhez vezettek volna. Rákosi éppen e kérdések kapcsán tett először határozott kísérletet arra, hogy Nagy Imrét a kormányfői tisztségből elmozdítsa és visszavonja az Új Szakas politikáját. A Politikai Bizottság Nagy Imre távollétében határozatot fogadott el, s ebben az Új Szakaszt hibáztatta az ország gazdasági nehézségeiért és követelte az azonnali áttérést deflációs és takarékosági rendszabályokra.

A *Szabad Nép* újságírói – értesülve a Nagy Imre elleni manőverről – ekkor döbbsen rá, hogy Nagy Imre egyedül és szinte barátok nélkül vívja harcát a hatalom legfelső szintjein, és elhatározták, hogy összefognak támogatására. Minden elképzelhető befolyásukat felhasználták a Központi Vezetőség számos fontos, bár másodrangú tagjának megnyerésére, így hatni igyekeztek saját felelős szerkesztőjükre, Horváth Mártonra, Kovács István budapesti párttitkára és a miskolci megyei titkára, Földvári Rudolfra, sőt kapcsolatokat találtak egyes olyan „hazai” kommunistákhoz is, akikről tudták, hogy összeköttetésben állnak Kádár Jánossal. Ez az akció volt a pártgépezeten belüli első tudatos és eltökélt ellenzéki erőfeszítés s mozgásba hozta azt a reformista ellenzéki mozgalmat, amely aztán a következő három esztendőben egy humánus és liberalizált kommunista rendszer megteremtéséért küzdött.

Miniszterelnökségének egész ideje során egyébként ez volt az egyetlen olyan alkalom, amikor Nagy Imre maga is elszánt támadást indított a Rákosi-klikk visszatérési kísérletei ellen. Beszédet mondott a Központi Vezetőség előtt, amely október első napjaiban ülésezett, és felszólalásában nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a gazdasági nehézségek nem az ő politikájából, hanem éppen az azzal szembeni csökönyös ellenállásból erednek. A Politikai Bizottság határozatát ezután visszavonták és új határozatot fogadtak el, amely megerősítette az új kormányprogram politikáját és a vele szembeni ellenállás megszüntetésére szólított fel. A rákövetkező két hétben ezt a határozatot országszerte megvitatták az alacsonyabb szintű pártszervezetek taggyűlésein, ahol Nagy Imre támogatói a politikájával szembeni ellenállás szétzúzására irányuló felhívása szellemében léptek fel.

Rákosi és hívei azonban még ekkor sem voltak hajlandók belenyugodni vereségükbe, és azt remélték, hogy a közeljövőben el tudják érni a Központi Vezetőség határozatainak visszavonását. Mi több, sikerült leszavaztatniuk Nagy Imre javaslatát, hogy felszólalását a párt lapjában közöljék. Nagy Imre egy elszánt, ha ugyan nem kétségbeesett elhatározással átírta beszédét, amit újságcikk formájában közölt a *Szabad Nép* október 20-i száma*, és óriási szenzációt keltett a budapesti értelmiségi körökben. (Még ekkor is egyes újságíró barátainak kellett őt rábeszélniük a cikk hangnemének enyhítésére.) Egy riportter – aki a délutáni lapnál, az *Esti Budapest*-nél dolgozott – visszaemlékezik rá, hogy aznap „mindenki Nagy cikkét lobogtatta a folyosókon”.† Három nappal később Nagy Imre elérte ingatag lábakon álló győzelmének csúcspontját a Hazafias Népfront alakuló kongresszusán, ahol lelkes és mámoros ünneplésben részesült, amely szinte Kossuth Lajos 1848. júliusi országgyűlési fogadtatására emlékeztetett.

A kommunista újságírók ekkor elhatározták, hogy fokozzák Nagy Imre támogatására irányuló erőfeszítéseiket. A *Szabad Nép* pártalapszervezetének taggyűlése három napon keresztül tárgyalta a Központi Vezetőség októberi határozatát. A vita során követelték, hogy érjen véget az Új Szakasszal szembeni ellenállás és jöjjön létre igazi demokrácia a párton belül. Az újságírók azt tervezték, hogy sokszorosítják taggyűlésük jegyzőkönyvét és elküldik a Központi Vezetőség minden tagjának és más szerkesztőségek pártszervezeteinek, hogy próbálják őket is cselekvésre ösztönözni. A Politikai Bizottság tombolt dühében „a támadásba lendülő párton belüli ellenzék kezdeményezése” miatt és megtiltotta a taggyűlés jegyzőkönyvének terjesztését. Még Nagy Imre is elhatárolta magát az újságíróktól, akik kéretlenül védelmére siettek, és kijelentette, hogy nem vállalhat közösséget az ilyen „frakciózással”.

A *Szabad Nép* kezdeményezését mindazonáltal hasonló gyűlések követték más lapok szerkesztőségében, a *Népszavá*-nál (a szakszervezetek lapjánál), a Magyar Távirati Irodánál, a rádiónál, az egyetemeken, sőt még a Pártfőiskolán is. A támadások keresztüzébe mindenütt a sztálinista osztályvezetők kerültek, és változásokat követeltek az új

* Nagy Imre: „A Központi Vezetőség ülése után” (*Szabad Nép* 1954. október 20).

† Ez a visszaemlékezés az egyike annak az e fejezetben felhasznált sok idézetnek és részletnek, amit a Columbia University Research Project on Hungary (CURPH) a Columbia Egyetem Magyarországi Kutatóprogramja) irattári anyagából vettem át. Ez a gyűjtemény számos jelentést és feljegyzést, valamint kb. 250 mélyinterjút tartalmaz, amelyeket 1956 és 1968 között készítettek magyar menekültekkel.

kormányprogram szellemében. Bár a mozgalomban sok volt a spontán lendület, kétségkívül a *Szabad Nép* újságíróinak „kemény magja” volt az ügy hátterében. Az újságírók gyakran találkoztak az Újságíró Klubban, ahol kézről kézre járt a *Szabad Nép* taggyűlésének jegyzőkönyve és ahol össze lehetett hangolni a jövőben követendő taktikát. Így aztán, mint azt egy fiatal újságíró elmondotta – „előre tudtuk mi jelenik meg az egyes lapokban.”

Az újságírók tevékenysége a személyes kapcsolatok széleskörű szövetvényén s nem valami központi szervezeten alapult, és ez megnehezítette a hatóságok számára, hogy fellépjenek ellene. De azért nem sokáig várattak magukra az újságírók legismertebb vezetői ellen fogatatosított lépések. Decemberben Kende Pétert – a *Szabad Nép* pártalapszervezetének titkárát – és az októberi taggyűlésen igen erőteljesen felszólaló két másik újságírót vidéki lapokhoz helyeztek, Méray Tibort pedig Kelet-Berlinbe küldték tudósítónak. Ugyanakkor Gimes Miklóst – aki a megelőző néhány hónapot Genfben és Párizsban töltötte külföldi tudósítóként – Budapestre hazatérésekor elbocsátották.

Ugyanakkor, amikor 1955. januárjában Nagy Imrét enyhe szívroham érte, Rákosi, maga mögött tudva az oroszok támogatását, végső támadásba lendült. Kihasználva Nagy Imre betegségét és a közélettől való kényszerű távolmaradását, Rákosi március elején központi vezetőségi ülést hívott össze, ahol a miniszterelnök politikáját jobboldali, antimarxista elhajlásként bélyegezték meg. A következő ülésen, április 14-én Nagy Imrét kizárták mind a Politikai Bizottságból, mind a Központi Vezetőségből. Pár nappal később, az országgyűlés április 18-22-i ülése alkalmával, miniszterelnöki tisztségéből is leváltották, és Hegedűs András, miniszterelnök-helyettes, Rákosi híve és védence lett a miniszterelnök. Mindez összefüggésben állt a szovjet pártvezetésben bekövetkezett változásokkal (Malenkov félreállítása) és me-revedéssel.

Rákosi térhódítását a lázadó újságírók elleni végső tisztogatás követte. A *Szabad Nép*-nél még megmaradt ellenzékieket május első hetében elbocsátották, és a korábbi sztálinista főszerkesztő, Betlen Oszkár visszatért, hogy ismét szigorúan kézbe vegye a lapot és a szerkesztőséget túlnyomórészt középszerű újságírókkal és pártfunkcionáriusokkal töltsse meg.

De ahogy Nagy Imre hatalma sem állt soha valami szilárd lábakon, most Rákosi látszólagos győzelme is hirtelen és váratlanul megingott. 1955 májusában a szovjet vezetők – Hruscsov és Bulganyin – Belgrádba repültek, hogy kibéküljenek Titóval és kijelentették, hogy

Sztálin 1950-ben hamis vádak alapján zárta ki Jugoszláviát a Kominformból. Ez rosszul jött Rákosinak és a magyar sztálinistáknak, hiszen ők jártak az élen Titó kiátkozásában és ők voltak a felelősök a „magyar titóista”, Rajk László kirakatperéért és kivégzéséért 1949-ben.

Még ugyanazon a napon, amikor Hruscsov Titót rehabilitáló nyilatkozatát közzétette, Budapesten a magyar sajtó pártszervezetei közös taggyűlést tartottak. Itt Gimes Miklós, a *Szabad Nép* korábbi vezércikk-írója – ekkor a *Magyar Nemzet* főmunkatársa – felállt és azt követelte, hogy Magyarország azonnal változtasson Jugoszláviához való viszonyán és rendeljenek el perújrafelvételt a Rajk-ügyben. De ahogy a Rajk-per igazi vádlottja nem Rajk, hanem Titó volt, most ennek a Rajk rehabilitációjára irányuló első nyilvános felhívásnak az igazi jelentősége is abban állt, hogy rámutatott Rákosi felelősségére Rajk koholt peréért és hivatalos meggyilkolásáért.

Rákosinak azonban esze ágában sem volt beismerni bűnösségét, és pár nap múlva Gimest kizárták a pártból, azokat pedig, akik a taggyűlésen melléálltak, szigorúan megrótták. És ezzel véget is ért a sztálinista rezsimmel szembeni ellenszegülés első fázisa. Nagy Imre hatalmát veszítette, az újságírókat szétszórták és elhallgattatták, a párt sztálinista vezetése minden jel szerint újra megszilárdította hatalmát.

Az ellenzékiesség áttérjed az írókra

Bár az ellenállás első fázisának jellegzetessége, hogy csaknem kizárólag újságírók vettek részt benne, az 1953-as és 1954-es évben megjelentek az elégedetlenség első megnyilvánulásai az írók és értelmiségiek szélesebb rétegeiben is. Persze néhány fiatalabb író nyilván már az újságírókkal egyidőben kiábrándult a rendszerből. A többség szemét azonban az újságírók első akciói nyitották fel, és csak később szánták el magukat bármiféle összehangolt és szervezett cselekvésre. Amikor azonban cselekedni kezdtek, éppen a korábban leginkább elkötelezett kommunista értelmiségiek váltak a rezsim legszenvedélyesebb és legeltökéltebb ellenfeleivé.

Figyelemre méltó, hogy a *Szabad Nép* egyik volt munkatársa, Molnár Miklós hozta létre az író-ellenzék első szócsövét, amikor 1953 elején az Írószövetség lapja, az *Irodalmi Újság* főszerkesztője lett. Az Új Szakaszból beindulásának első pillanatától kezdve az *Irodalmi Újság* nyíltan

kifejezésre juttatta az írók egyre növekvő kiábrándulását, a sztálinista rendszerrel szembeni lázadó érzületeiket és Nagy Imre politikája melletti állásfoglalásukat.⁵

1953 nyarán az *Irodalmi Újság* több verset és elbeszélést közölt, amelyek olyan fiatal írók büntudatát és lelkiismeretfurdalását tükrözték, akik a népből emelkedtek ki és tehetségüket a sztálinista rendszerben bontakoztathatták ki. Ezeknek az érzéseknek adott hangot Csoóri Sándor, a fiatal parasztköltő, aki 1953. augusztusában így ír:

„Fönt éltem eddig magas régiókban
s nem láttam mást, csupán a fényt, a jót,
s kedvező sorsom fűgönnyel takarta
szemem elől a nehezebb valót.”⁺

A rendszerrel való cinkosság vagy legalábbis a bűneibe való beletörődés miatt érzett büntudatnak hamarosan más írók is hangot adnak, így Kónya Lajos, aki 1953 októberében ezt írja: „Ma már látjuk, hogy többet tehettünk volna és súlyos felclősség terhel bennünket.”⁺⁺

Az újságírókhoz hasonlóan sok fiatal író mély lelkiismereti válságához is azoknak a kommunista értelmiségieknek szabadon bocsátása vezetett, akiket az ötvenes évek elején perbe fogtak és bebörtönöztek és akiknek bűnösségét annak idején elhitték. Szégyenüket és megbánásukat egy kommunista költő – korábban a szocialista realizmus iskolájának egyik leghűségesebb tanítványa –, Benjámín László fejezte ki legmegrendítőbben két évvel később, amikor így ír régi barátjához, a börtönből frissen szabadult Haraszti Sándorhoz intézett megindító versében: „Bűnös vagyok: elhittem bűnödöt!”⁺⁺⁺

Az egész irodalmi világot mélyen megrázta 1953 novemberében az a vers, amelyet az *Irodalmi Újság* közölt a szocialista realizmus egy másik korábbi művelője, Kuczka Péter tollából. A vers címe „Nyírségi napló”, és Kuczka azt a gyűlöletet ábrázolja benne, amit az egyszerű magyar paraszt érez a kommunista rendszerrel szemben.⁺⁺⁺⁺ A párt éppen ekkor küldött írókat vidékre, hogy megmagyarázzák a népnek a párt új politikáját és megnyerjék az embereket a rendszer számára, helyett azonban a nép tárta fel az írók előtt mindazt a nyó-

• Csoóri Sándor: „Röpirat”, *Irodalmi Újság* 1953. augusztus 1.

•• Kónya Lajos: „Költői önvizsgálat”, *Irodalmi Újság* 1953. október 24.

••• Benjámín László 1955. szeptember 3-án írta ezt a verset, amely „Jóvátenni a jóvátehetetlen” címmel kéziratban terjedt az értelmiség körében 1955 végén és 1956 elején. Nyomtatásban 1956. nyarán „Így vagyunk” címmel jelent meg a *Béke és Szabadság* 1956. június 27-i számában.

•••• Kuczka Péter: „Nyírségi napló”, *Irodalmi Újság* 1953. november 7.

morúságot, amiben a munkások és parasztok többségének része volt. 1954-ben az *Irodalmi Újság* egyre-másra közölte az önbírálat új hangnemében írt verseket, mert az írók elhatározták, hogy nem hazudnak többé. „Inkább meztelen járok az utcán, de hazugságot nem öltök soha” – jelentette ki pár évvel később Kuczka.*

A Nagy Imre-kormány fennállásának egész idején az *Irodalmi Újság* szakadatlanul olyan szócsőként működött, amely az írók és értelmiségiek kiábrándulásának és elhatárolódásának adott hangot. Nem sokkal azelőtt azonban, hogy Rákosinak 1955. márciusában végül sikerült Nagy Imrét eltávolítania a miniszterelnöki székből, menesztették az *Irodalmi Újság* keresztes háborút folytató szerkesztőjét, állítólag Benjámin László versének, a „Köznapi dolgok ígézeté”-nek közléséért, és Hámos Györgyöt ültették a helyére, akitől azt várták, hogy alkalmazkodóbb és lojálisabb lesz a rendszerhez.** De öt hónap sem telt el, s már az új szerkesztőnek is kiadták az útját, a rendőrség pedig elkobozta a lap egyik számát, amelyet már árultak az utcán.

Ez a lépés arra indította az írókat, hogy ellenvéleményük egyéni kifejezéséről szervezettebb és összehangoltabb cselekvésre térjenek át. Az Írószövetség tagjai azonnal tiltakoztak az *Irodalmi Újság* elkobzása ellen és taggyűlést követeltek a kérdés megvitatására. Amikor a párt kulturális osztálya megtagadta kérésüket, az Írószövetség elnökségének összes párttagja lemondott. Ezután Haraszi Sándor, Gimes Miklós és Vásárhelyi Miklós egy memorandumot szerkesztett, amelyben bírálták a párt egész kultúrpolitikáját és nagyobb alkotói szabadságot követeltek az íróknak. Megint csak figyelemre méltó, hogy a memorandum szerzői korábban a *Szabad Nép* munkatársai voltak. A memorandum sikere mégis Aczél Tamásnak köszönhető, aki a magyar kulturális élet legkiemelkedőbb személyiségeitől származó ötvenkilenc aláírás túlnyomó részét begyűjtötte. Az elsők között írta alá Enczi Endre, akit éppen akkor nevezték ki az *Irodalmi Újság* szerkesztőjének Hámos György helyébe. Amikor az Írószövetség pártszervezetének taggyűlését 1955 novemberében végül megtartották, Zelk Zoltán költő olvasta fel a memorandumot, amit a gyűlés elsőprő többséggel jóváhagyott és felküldött a Központi Vezetőséghez.⁶

Bár az írók nem reméltek csodát, eltökélték, hogy világgá kiáltják tiltakozásukat, felemelik szavukat a Rákosi-rezsim visszaállítása ellen és nem engedik megfosztani magukat a Nagy Imre idején csak nemré-

* Kuczka Péter: „Inkább meztelen”, *Irodalmi Újság* 1956. szeptember 8.

** Benjámin László: „Köznapi dolgok ígézete”, *Irodalmi Újság*, 1955. január 22.

giben megszerzett szabadságjogaiktól. Amint azt egyikük később elmondta: „Meg akartuk... mutatni az embereknek, hogy mennyien állunk szemben a rendszerrel. Azt akartuk, hogy zűr legyen... Jól meg akartuk mutatni Rákosinak és ez sikerült is.”⁷

Rákosi azonban, aki elhallgattatta az újságírókat és kizáratta Nagy Imrét a pártból, nem késlekedett odacsapni a lázadó íróknak. Először egy pártmunkás-gyűlés elé idézték őket a Vas- és Fémipari Dolgozók Szakszervezetének központjába, és nyilvánosan megbélyegezték őket egy viharos ülésen, ahol a légkör a lincselés hangulatára emlékeztetett. Amikor az egyetlen író, aki védeni próbálta tevékenységüket – Háy Gyula, a Magyar Kommunista Párt egyik alapító tagja – megpróbált felszólalni, dühödten belé fojtották a szót.

1955 decemberében a Központi Vezetőség elítélte az írókat, hogy „pártellenes platformot” alapítottak, és jelentős nyomást gyakoroltak rájuk, hogy vonják vissza aláírásukat a memorandumról. Szigorúan megrótták azokat, akik nem tettek eleget a pártutasításoknak, az *Irodalmi Újság* csaknem teljes munkatársi gárdáját lecserélték, és Haraszti Sándorral és Vásárhelyi Miklóssal gyarapodott a pártból kizártak sora. A félelem és elszigeteltség légköre nehezedett az írókra, és minden jel arra mutatott, hogy az ellenállásnak ezt a második hullámát éppoly keményen sikerült elhallgattatni és elfojtani, mint hónapokkal azelőtt az újságírókét.

A Nagy Imre körüli csoport

Az újságírók, írók és értelmiségiek különféle ellenzéki megmozdulásaiban egy dolog közös volt: Nagy Imrét támogatták. Maga Nagy Imre ugyanakkor egész miniszterelnöksége idején csaknem teljesen egyedül cselekedett és alig állt kapcsolatban odaadó és lelkes híveivel. Inkább szinte nekik kellett rátukmálniuk magukat Nagy Imrére, aki ha szorult a hurok, több ízben is megtagadta őket. A bukását követő hónapokban azonban reformista politikusok kis csoportja kezdett Nagy Imre köré tömörülni, kialakítva a Rákosi-kormányzat egy potenciális alternatívájának a magját.⁸

1954-ig Nagy legközelebbi barátai közé tartozott veje, Jánosi Ferenc, akit a Hazafias Népfront főtitkárának nevezett ki, a Budapesti Fővárosi Tanács elnöke, Pongrácz Kálmán, valamint néhány munkatársa az Agrártudományi Egyetemről. 1954 végén azonban szoros barátságot kötött néhány háború előtti kommunistával, akiket a sztálinista kor-

szakban börtönbe vetettek, és most szabadon bocsátottak. Közéjük tartozott a háború előtti illegális párt volt aktivistája, Haraszi Sándor – aki most Rákosit úton-útfélen csak „az a kopasz gyilkos” néven emlegette, és veje, Losonczy Géza. De bekerültek Nagy Imre baráti körébe más régi kommunista pártmunkások is, köztük Újhelyi Szilárd és Heltai György.

Ekkor lett Nagy Imre közeli munkatársa Vásárhelyi Miklós is, akit sajtófőnökének nevezett ki. Rajta keresztül került be 1955 tavaszán „Nagy Imre barátai” körébe több olyan újságíró, akik rövidesen az ellenzék kemény magját alkották. Köztük volt Gimes Miklós, Fazekas György, Lőcsei Pál és Fekete Sándor. 1955-ben beléptek ebbe a körbe az írók is, mint pl. Déry Tibor és Háry Gyula, Zelk Zoltán és Benjámin László, Aczél Tamás és Méray Tibor. A szintén kommunista Szilágyi József is ekkor válik Nagy Imre aktív segítőtársává, és később még néhány rehabilitált szociáldemokrata is csatlakozott a csoporthoz, köztük Justus Pál, Ignotus Pál és Horváth Zoltán.

Nagy Imre köre távolról sem volt valamiféle szervezett ellenállási csoport, inkább baráti kapcsolatok halmaza, amelynek különböző csoportjai időnként meglátogatták Nagy Imrét, hogy tiszteletüket tegyék és közös érdeklődésre számot tartó kérdéseket beszéljenek meg. Az egyik jelenlévő később így jellemezte a helyzetet:

„Követői igyekeztek Nagy Imrét valamiféle politikai központtá tenni, gyűjtőponttá és megpróbálták kitörni a szűkebb pártkörökből, ...de a Nagy Imre-kör többnyire hosszú és meddő vitákkal töltötte az időt... Nagy Imre szeretett filozofálni, ezek az emberek meg szerettek vég nélkül beszélni.”⁹

Azok a hívei, akik határozottabb tettekre törekedtek, egyre csalódottabbakká váltak Nagy kitartó alkotmányos mentalitása, a párt hivatalos eljárási módjai iránt tanúsított makacs lojalitása miatt és mert rendületlenül elutasított mindennemű „frakciózást.” Miután a *Szabad Nép* rebellis taggyűlése 1954. októberében lándzsát tört mellette, Nagy megróttá az újságírókat, amiért terjeszteni akarták a taggyűlés jegyzőkönyvét. Olyan meggyőződéssel hitt ügyének igazában és ugyanakkor olyan hűséggel viseltetett a párt iránt, hogy soha nem volt hajlandó felvenni a harcot ellenségeivel szemben, még akkor sem, amikor kiszorították a hatalomból és mikor (egy hívének visszaemlékezése szerint) „már készítették számára a kötelet”.

Nem minden követője volt azonban ilyen önmegtartóztató, és amikor 1955 márciusában Nagy Imrét menesztették, fiatal diákok egy csoportja jóváhagyását kérte egy nyíltan kihívó hangvételű diáklaphoz.

Nagy Imre meg volt botránkozva, és mindent elkövetett, hogy ifjú híveit lecsillapítsa. Közbelépésével megakadályozta azt is, hogy a *Szabad Ifjúság* című ifjúsági lap közölje Eörsi István egy erős hangú versét, amely nyíltan támadta a párt sztálinista vezetőit. Pár héttel később néhány radikálisabb híve arra készült, hogy a május elsejei felvonuláson röplapokat osztogasson ezzel a szöveggel: „Rákosi = nyomor + szolgaság; Nagy Imre = jólét + szabadság.” Nagy megint csak közbelépett és ragaszkodott az akció lefűjéséhez.

Az a baráti kör tehát, amely rendszeresen együtt kávézott a budai Nagy-villában, inkább egyfajta agytrösztként, mintsem ellenállási központként funkcionált. Nagy Imre nekilátott, hogy nézeteit egy sor memorandumban fejtse ki, amelyeket a Központi Vezetőségnek szánt, s miközben dolgozott rajtuk, barátaival gyakran megvitatta azokat.

Nagy Imre radikálisabb hívei azonban továbbra is határozottabb és szervezettebb akciók szükségét érezték. 1956 tavaszán, a huszadik szovjet pártkongresszus után Gimes Miklós – fiatalabb újságírók, így Fazekas György, Lőcsei Pál és Fekete Sándor támogatásával – egy illegális pártszervezet létrehozását javasolta, amely kész túllépni az MDP szűk korlátaiban és kampányt indítani annak érdekében, hogy Nagy Imre ismét hatalomra jusson. A csoport tagjai röplapokat és plakátokat készítettek Nagy Imre visszatérését követelő szöveggel, és azt tervezték, hogy a győri országgyűlési képviselő, Szigethy Attila parlamenti interpellációban fordul a kormányhoz, és követeli a Nagy Imre-ügy megvitatását. Voltak olyan javaslatok is, hogy élesszék újjá a szakszervezeteket, és azok keretén belül szervezkedjenek Nagy Imre mellett és a fennálló pártvezetés ellen.

Nagy Imre fontos barátai közül azonban többen – elsősorban Losonczy és Újhelyi – kereken kijelentették, hogy nem vállalnak közösséget semmiféle illegális szervezkedéssel. Vásárhelyi nem lelkesedett az ötletért, maga Nagy pedig még a kérdés pusztá megvitatását is elutasította és ragaszkodott az egész kísérlet elvetéséhez.

Mindazonáltal a szervezetlenség és a bármiféle központi irányítás vagy vezetés hiánya ellenére – a Nagy Imre-csoport befolyása egyre nőtt a budapesti politikai és értelmiségi elit körében. Nagy Imre belső „agytrösztjének” vezető tagjai munkahelyükön és a budapesti eszpresszókban és kávéházakban rendszeresen találkoztak saját barátaikkal és ismerőseikkel, akiket nagyon is érdekelt, hogyan gondolkodik „az öreg” mostanában. A Nagy Imre-csoport eszméi így szélesebb körben is elterjedtek.

1956 tavaszán és nyarán Nagy Imre gyakran sétált a belváros forgalmas bevásárló utcáin, ahol egyszerű emberek köszöntek neki és érdeklődtek, hogy mikor tér vissza a hatalomba. Hatvanadik születésnapja júniusban nyílt politikai demonstrációvá vált, amikor a magyar közélet legkülönbözőbb vezető alakjai – köztük Kodály Zoltán, a zeneszerző, sőt a kormány egy minisztere is – eljöttek hozzá vendégségbe. Néhány héttel később, amikor Mikoján szovjet miniszter rövid látogatást tett Budapesten, még ő is ragaszkodott hozzá, hogy találkozzék Nagy Imrével.

Időközben – ha fel is adták a titkos szervezkedés tervét – Nagy Imre támogatói egyre aktívabban próbáltak nyomást gyakorolni a párt döntéshozó szerveire. Egyikük így emlékezik vissza:

„Szerettünk volna kikecmeregni a csávából, ki akartuk tenni a Rákosi-banda szűrét és behozni Nagy Imrét. Fantasztikus tervek születtek valamiféle tömegmozgalomról és ennek lehetőségéről. ...Szabályos 'felnőtt-oktatási' kampányt folytattunk. A haditanács esténként összegyűlt valahol, kicserélte az utolsó találkozás óta összegyűjtött információkat, majd szétosztotta a feladatokat. ...Kapcsolatainkkal és fenyegetésekkel befolyást gyakoroltunk a pártra, és remekül tudtunk tájékozódni.”¹⁰

Ezt a kampányt Vásárhelyi Miklós hangolta össze, s bár a felső szintű pártapparátusban az ellenzék nemigen talált olyan személyekkel kapcsolatot, akik szívvel-lélekkel támogatták volna Nagy Imrét, akadtak sokan mások, akiket hízélgéssel vagy fenyegetéssel rá lehetett venni arra, hogy szólaljanak fel és szavazzanak a sztálinista vezetők ellen, a rehabilitációk mellett és Nagy Imrének a pártba való visszavétele mellett.

A Petőfi-kör

Ha a Nagy Imre körül tömörülő belső ellenzéki kör növekedésében megfigyelhető is egyfajta folyamatosság, ez távolról sem mondható el arról a szélesebb ellenzéki mozgalomról, amely előretörések és meg-hátrálások sorozatán keresztül alakult ki, miközben más-más egyének, illetve csoportosulások játszották benne a döntő szerepet. 1954 ősze és 1955 tavasza között az újságírók mozgalmát elfojtották és erőiket megosztották. 1955 végén aztán az írókat is elszigetelték és elhallgattatták. Rákosi ismét szilárdan ült a nyeregben, és úgy látszott, hogy az elmúlt két év reményei végképp kihunynak. Ez volt az ellenzéki mozgalom mélypontja mind tevékenységét, mind hangulatát

tekintve, és sok tagján eluralkodott a félelem és szorongató bizonytalanság.

Aztán – amikor már úgy látszott, hogy minden elveszett – bombaként robbant a kommunista világban a Szovjetunió Kommunista Pártjának Huszadik Kongresszusa és Hruscsov Sztálint leleplező titkos beszéde. Rákosi pozícióját ismét aláásták a szovjet vezetők lépései, és az ellenzéki mozgalom új hulláma ismét mozgásba lendült. Az ellenzék tagjai, akik néhány napja még a letartóztatástól és a bebörtönzéstől rettegtek, most bátran felléphettek, abban a tudatban, hogy ügyük támogatására és igazolására Hruscsov beszédét idézhetik. Sőt ez az új ellenzéki hullám éppen abban látta feladatát, hogy Magyarországon is kibontakoztassa a huszadik kongresszus szellemét, és ehhez nyilvános fórumot is teremtett, a Petőfi-kör nevű vitaklubot.

A Petőfi-kör 1954-ben alakult meg a DISZ kis vitaklubjaként. Tagjai között sok volt a régi NÉKOSZ-os. A Népi Kollégiumok Országos Szövetsége a háború éveiben alakult a munkás- és parasztfiatalok egyetemi oktatásának elősegítésére, később pedig a kommunisták karolták fel, hogy soraiból pártkádereket toborozzanak és felhasználják a vallás és egyéb reakciós kulturális jelenségek ellen folytatott kampányban. A népi kollégiumokat a Rajk-per idején feloszlatták, de ekkor már betöltötték azt a szerepüket, hogy természetes termőtalajul szolgáljanak a nemzeti kommunista tendenciák kialakulásához, és az itt szövődött barátság és összetartás túlélte a sztálinista elnyomás éveit.

Volt népi kollégisták gyűltek össze újra 1956-ban a Petőfi-kör tevékenységének ösztönzésére és irányítására. A Petőfi-kör szellemi vezetésében és irányításában fontos szerepet játszott két népi kollégiumi igazgató és háború előtti kommunista: Kardos László és Gyenes Antal. Titkára Tanczos Gábor, aki a háború alatt Titó partizánjaival harcolt, majd 1945-ben a kommunista párt tagja, és népi kollégista lett; Tanczos helyettese pedig ugyancsak egy volt népi kollégiumi diák, a fiatal történész Nagy Balázs. Az ő vezetésükkel a Petőfi-kör „fiatal magyar értelmiségiek mozgalmává vált, beleértve az összes szellemi foglalkozásukat, tanárokat, közgazdászokat, fizikusokat, mérnököket stb.”^{*} Bár a Kör irodalmi és szakmai tárgyú szűkkörű összejövetelei nem fejtettek

* Kiegészítésül: A Petőfi-kör vezetői között jelentős szerepet játszottak a nem paraszti származású fiatal városi értelmiségiek is. Tanczos maga a vidéki kispolgárságból eredt. Három helyettese volt: Nagy Balázs mellett Hegedűs B. András egyetemi tanársegéd közgazdász és Pécsi Kálmán közgazdász. A vezetőségnek

ki jelentős hatást a tömegekre, 1956 elejére a megbízható személyes kapcsolatok hálózatát hozta létre számos intellektuális tevékenységgel foglalkozó szervezet párttagjai között.¹¹

A Petőfi-kör teljes szívvel magáévá tette a huszadik kongresszus határozatait és vezetőjévé vált az arra irányuló mozgalomnak, hogy a kongresszus szellemét Magyarországon is váltsák valóra és hajtsák végre a Magyar Kommunista Párt „desztalinizálását”. Bár vezetői kapcsolatban álltak az újságírókkal, az írókkal és a Nagy Imre-csoport tagjaival – akik szintén részt vettek ülésein –, a Petőfi-kör kétségkívül mégis különálló és független ellenzéki szerv volt. 1956 nyarára a Petőfi-kör az ellenzék fő fórumává vált és még a párt sztálinista vezetői is úgy jellemezték, mint az ország „második politikai központját”.

Június 18-án – egy olyan üléssel, amelyet külön a volt illegális kommunista pártmunkások számára tartottak – sikerült először a Petőfi-körnek lángra lobbantania a közérdeklődést. Rajk Julia – annak a Rajk Lászlónak az özvegye, aki a földalatti párt vezetője volt a háború alatt és akit a sztálinista tisztogatások során kivégeztek – halott férje számára igazságtételt és gyilkosai megbüntetését követelve, így szólalt fel: „Én nem nyugszom meg addig, amíg azok, akik tönkretették az országot, a pártot, az emberek ezreit pusztították el és millióit boldogtalanságba taszították, el nem nyerik büntetésüket. Elvtársak, segítsetek engem ebben a harcomban!”¹²

Amikor alig tíz nappal ezután a Petőfi-kör újra összeült, már három órával a vita kitűzött időpontja előtt minden hely foglalt volt, jóllehet ezt a gyűlést már Budapest egyik legnagyobb nyilvános előadótermében, a Néphadsereg Központi Tiszti Házában a Váci utcában tartották és a belépést jegyhez kötötték. Hangszórókat szereltek fel és így közvetítették a vitát a teremből kiszorultak számára, sőt még az utcára is, s a becslések szerint a hallgatóság mintegy öt-hat ezer főt tett ki.

A vita tárgya a magyar sajtó és a tájékoztatás problémái voltak, és az első felszólalók között szerepelt Déry Tibor kommunista regényíró, aki minden köntörfalazás nélkül támadta a párt kultúrpolitikáját és szabadságot követelt az irodalom és a sajtó számára. Ezután konkrét politikai kérdésekre is rátért, és kifejtette, hogy már nem elég pusztán személyi változásokat követelni a pártvezetésben, mivel „szerkezeti

mintegy tucatnyi tagja volt, túlnyomó többségükben párttagok. A Petőfi-kör számos tömeges részvételű vitát tartott a sajtóvitán kívül is: így a közgazdász, történész, pedagógus, NÉKOSZ, filozófiai stb. vitát. – A Petőfi-kör vitaanyagai közül jónéhány hozzáférhető budapesti közkönyvtárakban, így pl. a filozófus-vita megjelent a *Filozófiai Értesítőben* (1956. 4.sz.), a történészeké pedig a *Századokban* (1956. 3.sz.).

hibákról van itt szó”, s ezért strukturális változásokra van szükség magában a rendszerben. Végül felszólította a nemzet ifjúságát, hogy lépjen fel 1848-as elődei szellemében. Ezután a *Szabad Nép* egyik volt újságírója, Tardos Tibor szólalt fel és hitet tett a sajtószabadság mellett. Kijelentette továbbá, hogy az ellenzék az egyetlen igazi képviselője a párt eszményeinek és elveinek.

Az est legviharosabb ünneplésében Losonczy Gézát részesítették, aki a vitát a kora hajnali órákban lezárva, felszólította az ellenzék erőit, hogy álljanak határozottan a párt és a nép élére, s meghirdette a Nagy Imre hatalomba való visszatérését követelő jelszót. Erre a nagygyűlés összes résztvevői felálltak, és percekig éltették korábbi miniszterelnököket.¹³

De az ellenzék zászlajának ez az elszánt és bátor nyilvános kibontása már túl sok volt Rákosinak. A Petőfi-kört néhány napon belül elítélték, Déryt és Tardost pedig kizárták a pártból. Újra kampány indult az egész pártban az ellenzéki erőktől való megtisztításra. Ez alkalommal azonban az ellenzék már nem volt hajlandó meghunyászkodni, és még az elítélésükre összehívott gyűlések is olyan fórumokká alakultak, ahol további támadások hangzottak el Rákosi és a pártvezetés ellen.*

Rákosinak azonban esze ágában sem volt szót fogadni. Ha az ellenzék makacskodik, legfeljebb keményebben kell fellépni ellenük. Terveket készített hát ellenfelci tömeges letartóztatására és összeállított egy négyszáz nevet tartalmazó listát, élén Nagy Imrével. Az ilyen eszközök azonban a huszadik kongresszus évében már nem voltak elfogadhatók sem a magyar Politikai Bizottságban ülő munkatársai, sem a Kreml szovjet vezetői számára. Július közepén Mikoján szovjet miniszter váratlanul Budapestre érkezett, egyenesen a Központi Vezetőség már megkezdett ülésére sietett és Rákosi lemondását követelte. Néhány órával később bejelentették, hogy Rákosit felmentették tisztségéből és helyébe Gerő Ernőt választották meg.

Gerőnek a párt első titkárává való kinevezését az ellenzék aligha tekinthette győzelemnek. Gerő maga is régi sztálinista és moszkovita volt, akiről Titó később azt mondotta, hogy „semmiben sem különbözött Rákositól”.¹⁴ Gerő azonban már nem folyamodhatott olyan

* A Petőfi-kört formálisan nem tiltották be. Elítélésében és működésének megakadályozásában elsősorban nemzetközi okok játszottak szerepet: a poznani munkásfelkelésre és annak fegyveres leverésére való reagálás. – A sajtóvita és Rákosi leváltása között – vagyis 1956. július első felében – jelentősebb ellenzéki akcióra nem került sor.

önkényuralmi eszközökhöz, mint korábban Rákosi. Egyre inkább arra kényszerült, hogy Hruscsov Titóhoz való közeledéséhez igazodva engedményeket tegyen, és végül képtelennek bizonyult arra, hogy megfékezze az ellenállás és a lázadás fellángolását.

A társadalmi forrongás kezdete

Rákosi eltávolításával az ellenzék elérte első és legfontosabb célkitűzését, és most sokan tétovázni kezdtek és elbizonytalanodtak, hogy vajon hogyan tovább. Sokan, akik Rákosi iránt érzett személyes ellen-szenvből álltak az ellenzék oldalára, most úgy vélték, hogy lehetőséget kell adni Gerőnek. Még Nagy Imre is azt fontolgatta, hogy egyfajta tisztes kompromisszumot köt és összefog az új vezetéssel. Az írók és értelmiségiek egy része szintén úgy érezte, hogy többé nem kell félniük alkotási szabadságuk korlátozásától.

De ha írók és entellektüelek úgy vélték is, hogy a vezetésben bekövetkezett változások garantálják érdekeik védelmét, a magyar dolgozó nép tömegei nem sok okot láthattak az örvendezésre. Mert jóllehet számos kommentátor állítja, hogy az értelmiségi elit akciói lázították fel a tömegeket, a tények azt sugallják, hogy éppen a tömegek állandó elégedetlensége tartotta ébren az értelmiségiek lelkiismeretét és időről-időre ez ösztönözte őket arra, hogy előre lépjenek abban a küzdelemben, amely végül a forradalomhoz vezetett. Végül is az írók akkor kezdték csak nyíltan bírálni a rendszert, amikor 1953-ban és 1954-ben a párt új politikájának megmagyarázására a nép közé küldték őket és amikor éppen a nép tárta fel előttük a súlyos társadalmi nyomort és a gyűlöletet, amely a párttal szemben az egész országban megnyilvánult.

A rendszerrel való mély és keserű szembenállás érzése a korai ötvenes években széleskörűvé vált, s nem utolsósorban a fiatalok körében. Egy tizenhét éves gimnazista szerint: „Kevesebbet politizáltunk, de ha mégis megtettük, akkor az oroszokat szidalmaztuk, s általában ennyiből állt az egész.”

E nemzedék illúzióinak szétfoslása az ötvenes évek elején a középiskolákban ment végbe. Egy másik visszaemlékezés így szól: „Osztálytársaim eleinte bizalmatlanok voltak egymáshoz, de másodikban már vad kommunistaellenes hangulat uralkodott. ...Mi voltunk az első nemzedék, amely nem ijedt meg. Végül is nem volt vesztenivalónk, és úgy éreztük, hogy ezt nem bíránk ki életünk végéig.”

Már 1953, és Sztálin halála előtt is (amiről e fiatalok közül sokan

azt állítják, hogy szívből jövő lelkesedéssel fogadták) az iskolákban kis vitakörök alakultak ki, ahol a művészet, irodalom és politika különböző témáit tárgyalták. „Várható volt – mondja e korosztály egyik tagja –, hogy haj lesz, ha az egyetemre kerülünk.” Amikor aztán odakerültek, valóban sajátos légkör alakult ki az egyetemen. Az egyik diák így mesél róla:

„A politika iránt az egyetem minden hallgatója nagyon érdeklődött. Az első két év után már annyira felbátorodtunk, hogy nyíltan politizáltunk a tantermekben. 1955-re már kizárólag politikáról beszéltünk.

Alig vártuk mindig a marxista-leninista szemináriumokat, mert itt kínos kérdéseket tehettünk fel Titóról és a pártvezetők felelősségéről stb.”¹⁵

Egyes diákcsoportok különösképpen érdeklődtek olyan nyugati írók iránt, mint Aldous Huxley és George Orwell, fiatal művészek modern festményekkel és zenével kísérleteztek, kis csoportokban egzisztencialista filozófusokat – Karl Jaspers-t és Martin Heideggert – tanulmányozták, divatos lett a modern pszichológia és fiatal pszichológusok meszkalinnal és más kábítószerekkel kísérleteztek. Ezek a diákok társadalmi és személyes kapcsolataikban is érezték a nagyobb szabadság és kísérletezés igényét. Mint egyikük mondomta, „a szabadabb szexuális élet egyfajta ellenállási forma volt, az adott rendszer elvetésének kifejezése. A fiatalok nem utazhattak, nem volt mit vásárolniuk maguknak, hát... ittak, szeretkeztek, kirándulni mentek a Dunára.”

Ez az új generáció nemcsak kereste önmagát, de a lehető legszélesebb forrásokból merített ösztönzést hozzá. Egy fiatal diák elbeszéli: „Az értékeknek egy olyan ellenskálája alakult ki bennünk és az egész országban, amely szemben állt a rendszer érték-skálájával.”

Az irodalmi érdeklődésű diákok a Fiatal Írók Munkaközösségében tevékenykedtek, amely 1955. márciusban alakult a budapesti egyetem bölcsészkarán. Itt gyakran olvasták fel maguknak a fiatal íróknak – így Eörsi Istvánnak és Csoóri Sándornak – a verseit, de a hivatalos újságok által visszautasított más verseket és cikkeket is, köztük a lengyel Adam Wazyk „Költemény felnőtteknek” c. versének fordítását és Benjámin László Haraszti Sándorhoz írt híres versét. 1956-ban aztán már a diákok is részt vettek a Petőfi-kör ülésein és hasonló vitakörök alakultak különböző egyetemi karokon is.

A diákság e korai lázadói ugyanakkor – akárcsak a kommunista írók – egy szűk elitet alkottak, és többnyire gyanakvással szemléltek őket a munkás- és parasztszármazású fiatal diákok, akik hajlamo-

sak voltak mozgolódásaikban újabb kommunista taktikát látni. Sőt, míg ezek a balos fiatal entelektüelek bonyolult megfogalmazású kínos kérdéseket tettek fel a marxista ideológia homályos pontjairól, addig a paraszt- és munkásdiákok sokkal egyszerűbben és világosabban osztályuk tényleges sérelmeinek adtak hangot. Mint az egyik diák megjegyezte:

„A parasztok és munkások fiai beszéltek a legszókimondóbban. Szavaik szemtelenebbek voltak, mint a középosztálybeli származásúaké. Képesek voltak ilyeneket kérdezni: 'Nem túl magas-e a beszolgáltatási hányad?' ...A parasztgyerekek rendszeresen hazajártak és látták a faluban a nyomort, s talán az ő bírálata volt a legnyíltabb.”¹⁶

Ezek a szegény munkás- és parasztcsaládokból származó diákok az elégedetlenségnek azt az általános hangulatát szólaltatták meg, amit egyre nyíltabban fejeztek ki maguk a dolgozók is. A kommunista rendszer mind a parasztság, mind a munkásosztály számára előnyös változásokat hozott az 1945 utáni első években, de 1949-től kezdve a csavarokat megszorították és addig emelték a munkások normáit és növelték a parasztok beszolgáltatási kötelezettségét, amíg az egész ország forrt az elégedetlenségtől. Egy budapesti cipőgyár ötven éves szabásza így emlékezik vissza:

„A munkások között általános volt az elégedetlenség és ez azonnal szóbakerült, ha ketten beszélgetni kezdtek. A munkások egyetlen szavát sem hitték el a kommunisták ígéreteinek, mert a kommunisták annyiszor becsapták már őket.”¹⁷

Egy csepeli gyári munkás hasonlóképpen írja le a helyzetet:

„A kommunisták államosították az összes gyárakat és üzemeket, ezzel a jelszóval: 'Tiéd a gyár – magadnak dolgozol'. De ennek épp a fordítottja volt igaz. Mindenfélét ígértek, és közben leigáztak és az elképzelhető legnagyobb nyomorba taszítottak bennünket.”¹⁸

Ez az adott politikai rendszerrel szembeni heves és keserű ellenállás éppen a kommunista ipari rendszer proletár központjaiban nyilvánult meg a legélesebben. Ime egy fiatal diák és kommunista szimpatizáns 1952-es tapasztalatai:

„Aztán Csepelre mentem és ott is építettem a szocializmust a Rákosi Mátyás Művekben. Ott döbbentem rá, hogy a munkások mennyire gyűlölik a rendszert. ...A munkások annyira gyűlölték a rendszert, hogy 1953-ban már szívesen elpusztították volna mindazzal együtt, ami vele jár.”¹⁹

Ez a felgyülemlett feszültség hirtelen, akár a villamos kisülések tört ki a Sztálin halálát közvetlenül követő években. Az 1953. júniusi kelet-

berlini és csehszlovákiai zavargások nyomán Magyarországon is, 1946 óta először, ekkor robbantak ki valóban komoly sztrájkok Csepelen, valamint Észak- és Kelet-Magyarország ipari centrumaiban. Számos hasonló, bár elszórt és elszigetelt sztrájk követte őket 1954 tavaszán. A munkások elégedetlensége munkahelyváltoztatásuk rendkívüli gyakoriságában is kifejeződött. A Ganz Hajógyárban például egyetlen esztendő leforgása alatt a teljes munkaerő egyharmada cserélődött ki. Sok gyárat sújtottak a járványszerűen elterjedő apróbb tolvajlások is, amelyekkel a munkások ellensúlyozni igyekeztek életszínvonaluk csökkenését. Ennek mértékét szépen illusztrálja annak a rehabilitált értelmiséginek története, akit felvettek kocsikísérőnek, aztán kirúgták – mert nem volt hajlandó részt venni a lopásokban. A dolgozók szabadjára engedték érzéseiket oly módon is, hogy szándékosan meg rongálták a gépeket, és olyasmiket műveltek, amit egy hajógyári művezető „öntevékeny szabotázs”-nak nevezett.

Ezeknek az akcióknak az elterjedését bizonyítja a börtönbe vetett munkások számának növekedése is. Van olyan becslés, amely szerint 1953-ban nemigen akadt olyan magyar család, amelynek valamelyik tagját vagy közeli rokonát be ne börtönözték volna politikai vagy gazdasági bűncselekményért, s ezek többsége lopás miatt elítélt munkás volt. Ezt a helyzetet támasztja alá Nagy Imre is, amikor 1956 elején egyik memorandumában ezt írja:

„Jelenleg nagyobb a száma a bebörtönzötteknek, mint korábban bármikor... De a legjobban megdöbbentő az, hogy az elítéltek többsége a hatalmat gyakorló munkásosztály soraiból, az ipari munkásokból kerül ki.”²⁰

1954 nyarán többször zavargások törtek ki sportesemények alkalmából is. Amikor a szovjet kosárlabda-csapat megverte a magyarokat, a főleg diákokból álló nézősereg kifütyülte a bírót és szitkokat kiabált a szovjet csapatra. Többeket letartóztattak és két diákot leültettek, hatot pedig kizártak az egyetemről. Hasonló események labdarúgó-mérkőzéseken – különösen amikor a tömeg úgy érezte, hogy a magyar játékosok szándékosan ügyetlenkedtek el helyzeteiket, hogy győzni hagyják az oroszokat – nem egyszer annyira felbőszítették a tömeget, hogy kirakatokat törtek be a belvárosban. Amikor a magyar futball-csapat elvesztette a világbajnokságot a nyugat-németekkel szemben, a zavargások három napon át folytak az utcán és a rendőrség alig tudta eltávolítani a tömeget a belvárosból. Hasonló jelenetekre került sor akkor is, amikor a rendőrség egy „félíg-meddig alvilági családot” próbált kilakoltatni egy Orczy téri használaton kívüli raktárhelyiség-

ből. A család ellenállt, majd nagy tömeg gyűlt össze és megakadályozta a kiköltöztetést. A rendőrség riadó-osztagot küldött a helyszínre, de a tömeg csak tovább növekedett és ökölre ment a rendőrséggel. A rendőrség – amely nem volt kiképezve fegyvertelen tüntetések leverésére és tapasztalatokkal sem rendelkezett e téren – végül is visszavonult és a győzelmet átengedte a tömegnek.

Bár az ilyen alkalmak inkább a feszültség levezetésére szolgáltak, a munkások elégedetlensége egyre többször öltött konkrétabb és radikálisabb formát. Mind gyakoribbá váltak az olyan esetek, amikor egyszerű munkások – sokszor régi kommunista párttagok – felálltak az értekezleteken és szót emeltek a rendszer pazarlása, kontár gazdálkodása és az általa teremtetett nyomor ellen. Amikor 1956. júniusában eljutott a híre Magyarországra a poznani zavargásoknak, a munkások újabb tiltakozási és sztrájkhulláma söpört végig az országon. Még a Kádár-rendszerben kiadott beszámolók is elismerik, hogy az Ajka környéki bányászvidéken olyan hangok hallatszottak, hogy „a kommunisták elvesztették a játszmat”, hogy a bányászoknak is tenniük kéne valamit, és még fegyveres akcióra is sor kerülhet. Csepelen a hatalmas Rákosi Mátyás Vas- és Fémművekben újra leállt a munka, mert a munkások életszínvonaluk javítását követelték. Hasonló tiltakozó sztrájkokat tartottak más nagy gyárakban is Budapest egész területén.²¹

A növekvő népi elégedetlenség az értelmiséget is szókimondóbb magatartásra ösztökölte, s nem egy értelmiségi, aki most a sarkára állt, és elmondta, amit gondolt, hasonló stílusban fejezte ki a véleményét, mint amit a munkások már régóta használtak. Március végén az egyik angyalföldi pártaktíva gyűlésén egy fiatal történelemtanár Litván György, Rákosi szemébe vágta, hogy a magyar nép nem bízik meg többé a jelenlegi pártvezetésben és Rákosiban személy szerint, és ezért személyi változásokra van szükség. Majd április elején az Írószövetség közgyűlésén egy fiatal irodalomkritikus, Lukácsy Sándor, Rákosit „vértől csöpögő kezű Júdásnak” nevezte. Ez a csaknem nyíltan lázadó közhangulat szolgált táptalajul a Petőfi-kör vitáihoz.²²

A nyár derekára a pártfunkcionáriusokat „már páni félelem fogta el..., az emberek leköpték autójukat stb. Augusztusban és szeptemberben már nem mertek az utcára menni”.

A rendszerrel szemben nyíltan kifejeződő harag és gyűlölet légkörében azonban már sok funkcionárius hűsége is kezdett meginogni. Eddig nekik kellett tartaniuk a hátukat a rendszerért, most pedig azt látták, hogy a párt új vezetői a múltért való minden felelősséget rájuk, az al-

sóbb funkcionáriusokra próbálnak hárítani. Sokan úgy gondolták, hogy eleget gürcöltek a vezetőkért és most maguk is kezdtek átállni a nép és az ellenzék oldalára.

Az már egy ideje nyilvánvaló volt, hogy a rendőrség igyekszik semleges szerepet játszani a pártvezetés és a nép közti mindennemű konfliktusban. Most azonban az is megesett, hogy a „politikai rendőrség” – a gyűlölt ÁVH – tisztjei szót kértek a Belügyminisztérium párttaggyűlésein, bírálták a vezetést és a Szovjetuniótól való nagyobb függetlenséget követeltek.

Ezekből a fejleményekből nemcsak az derült ki, hogy az ellenzéki hangulat a lakosság legszélesebb rétegeiben elterjedt, hanem hogy ezzel egyidejűleg a párt- és államvezetés egész apparátusa egyre növekvő bomlásnak indult. A párton belüli helyzetet legjobban talán Dora Scarlett, egy angol kommunista írja le, aki ekkor már három éve élt és dolgozott Magyarországon:

„Tévedés volna azt hinni, hogy létezett még olyan szervezet, mint 'A Párt', bármiféle egységes irányítással. A párt alkotó elemeire hullott szét – a Gerő Ernőt körülvevő apró, merev magra és a párttagok tömegére, akiket többé-kevésbé magával ragadott az ellenszegülés, a bírálat és a független cselekvés árja.”²³

Folytatódó kampány a sztálinizmus ellen

Habár 1956 nyarán a korábbi ellenzéki csoportok tevékenységét lényegében túlszárnyalta a tömegek fokozódó forrongása, az újságírók, írók és reformista politikusok továbbra is fontos szerepet játszottak ebben a szélesebb tömegmozgalomban.

Ez idő tájt bocsátottak szabadon több prominens baloldali politikai elítéltet – köztük Ignotus Pált és Pálóczi-Horváth Györgyöt – és a tiltakozók mozgalmához csatlakozott az ő hangjuk is. Az irodalmi lapokat és folyóiratokat elárasztották a bíráló versek és elbeszélések – közülük sok korábban született, de csak most jelenhetett meg nyomtatásban. Aczél Tamás és Méray Tibor szavaival élve, „a szókimondás nyara volt ez: az évek óta felgyülemlett gondok és gondolatok, a bajok és vágyak, a vádak és a remények kimondásának virágzó korszaka.”²⁴

Nagy Imre hívei most már láthatóan határozottan arra törekedtek, hogy saját embereiket helyezték irányító pozícióba, és a sajtó területén érték el első és legkorábbi sikereiket. 1955 végén Losonczy Gézá-t kinevezték a *Magyar Nemzet* főmunkatársának és az ő közre-

működésével ez az újság vált az ellenzék változást sürgető kampányának egyik élharcosává. Röviddel ezután leváltották az *Esti Budapest* szerkesztőit, és Nagy Imre hívei kerültek a helyükbe; az *Esti Budapest*-et – a Budapesti Pártbizottság délutáni lapját – azelőtt a *Szabad Nép*-nél is sztálinistábbnak tekintették. Az új szerkesztők néhány napon belül „technikai okokra hivatkozva” kiírtották a sztálinista szövegeket és „terroruralmat vezettek be az *Esti Budapest*-nél” – ez egyszer olyan terroruralmat, amely az ellenzéknek kedvezett és a sztálinisták ellen irányult.

Az írók is kezdtek önállóbban cselekedni. Az Írószövetség márciusi ülésén Rákosi leváltását követelték, májusban pedig Nagy Imre rehabilitációját. Végül a szeptemberi évi kongresszusukon az írók kereken elutasították az elnökségválasztás pártjelöltjeit. Autonómiájukat eleddig példátlan módon érvényre juttatva, az Írószövetség vezetésébe több neves nem-kommunista író is beválasztottak, köztük olyanokat, akiket a rendszer a minap még betiltott vagy éppenséggel bebörtönzött. A kongresszus határozatot fogadott el, amely arra szólította fel az írókat, hogy menjenek ki a gyárakba és terjesszék az írókongresszus üzenetét az ipari munkások között.

A következő hetekben az Írószövetség hetilapja, az *Irodalmi Újság* egy sor olyan bíráló cikket közölt, amely merészebb hangú volt, mint bármi, ami addig napvilágot látott. Itt jelent meg Máriássy Judit cikke, a „Kényes kérdések”, amely először mondta el az igazságot a pártvezetők kiváltságos életéről, az ő kizárólagos használatukra fenntartott külön boltokról, magánvillákról és üdülőkről.* Más cikkek még kihívóbb támadásokat intéztek a pártfunkcionáriusok és bürokraták ellen; ilyen volt Novobáczky Sándor „Különös emberek” és Háy Gyula „Miért nem szeretem?”** című még gyilkosabb hangú cikke, amely az alábbi mondatokkal végződik:

„Kucsera számára a hazugság nem hazugság, a gyilkosság nem gyilkosság, a jog nem jog, az ember nem ember. Kucsera azt mondja: „szocializmus” és érti azt a valamit, ami a szocializmus építését gátolva őt élteti. Azt mondja: „egység”, és érti önmagát, meg azt a maroknyi embert, aki vele egy követ tűz, szembehelyezkedve az egységes százazrekkel. Azt mondja: „demokrácia”, és érti a saját uralmát. ...Ezért nem szeretem Kucsera elvtársat.”²⁵

* Máriássy Judit: „Kényes kérdések”, *Irodalmi Újság* 1956. szeptember 8.

** Novobáczky Sándor: „Különös emberek”, *Irodalmi Újság* 1956. október 6. Ugyanez a szám közölte Háy Gyula cikkét is.

Az ilyen cikkek publikálásával az *Irodalmi Újság* hamarosan oly népszerűvé vált, hogy tömegek gyűltek össze az újságárusok előtt a lap megjelenésére várva. A hivatalos 1,- Ft-os ár helyett két-három forintot is adtak érte, és ha egy-egy szám már elfogyott, a példányok még magasabb árért cseréltek gazdát.

Ugyancsak szeptemberben indult egy új hetilap, a *Hétfői Hírlap*, amely azt követelte, hogy a párt helyezze új alapokra az ország ügyeinek intézését. Legkiemelkedőbb munkatársa Gimes Miklós, aki több különösen radikális cikket írt, követelve a pártvezetés megtisztítását, valamint Rákosi Mátyás és az ÁVH főnöke, Farkas Mihály nyilvános tárgyalását és megbüntetését.* Ez a lap óriási érdeklődést, majdhogynem zavargásokat váltott ki, amikor megjelent az újságárusoknál, s látványos jelenetekre is sor került. Néhány szemtanú így számol be a történekekről:

„A *Hétfői Hírlap* első száma olyan szenzációt keltett, hogy az emberek foggal-körömmel harcoltak megszerzéséért és a szerencsés tulajdosoknak a szó szoros értelmében a lámpaoszlopokra kellett felkapaszkodniuk, ha meg akarták tartani lappéldányukat.”²⁶

„Az egyik vasárnap este egy újságárust egyszerűen nekiszorítottak egy kirakatablaknak. Az üveg betört és a szegény újságos ott találta magát a kirakatban, összevissza sebezve. ...Rémülten elhajította *Hétfői Hírlap* újságköteget, amelyért aztán olyan ádáz harc kerekedett, hogy a rendőrséget kellett kihívni, amely csak gumibottal tudott rendet teremteni.”²⁷

Hallottunk egy olyan újságárusról is, aki a Pázmány Péter szoborra mászott fel és onnan adogatta le a lappéldányokat, egy másik meg egy vécésnénit szorított ki posztjáról, és onnan osztogatta. Sőt egy szemtanú szerint a rendőrség körülvette az egyik ilyen gyülekezetet – majd az újságot riadó kocsijuk ablakaiból árulta. Végül egy este eseményei a belvárosban:

„A lap szerkesztősége előtt az utca tele volt emberekkel és a rendőrség nem tudta fenntartani a rendet. Elővették gumibotjukat, de nem merték használni, mert nagy tömeg vette körül őket. A rendőrség kénytelen volt autóval visszavonulni, ...ez önmagában is egy kisebb fajta forradalom volt.”²⁸

A latens tömegfelkelésnek ebben a légkörében az ellenzéki sajtó és a reformista politikusok fokozni tudták kampányukat a pártvezetésben még megmaradt sztálinisták ellen, és azok letartóztatásáért és

* A *Hétfői Hírlap* főszerkesztője Boldizsár Iván volt.

bíróság elé állításáért, akik a sztálinista évek koholt pereieért, kínzásaiért és bíróilag jóváhagyott gyilkosságaiért felelősek voltak. Csupán az egész pártvezetés megtisztításával – jelentette ki Losonczy Géza egy kiváltképp szokimondó cikkében – lehet győzelemre vinni a huszadik kongresszus szellemét.*

Az ellenzék most újra fokozta erőfeszítéseit, hogy befolyással és hatalommal bíró pozíciókat szerezzen a kormányzatban, és támogatói a felkelést megelőző utolsó hetekben egyre erősödő befolyáshoz jutottak a Budapesti Pártbizottságban. Egyikük, Szabó Béla a budapesti pártszervezet sajtófőnöke lett, míg Mező Imrét – aki régi kommunista volt, és rokonszenvezett Nagy Imrével – a budapesti pártbizottság titkárává nevezték ki és ennek folytán bekerült a Központi Vezetőségbe. Sőt, úgy látszott, hogy Mezőt szemelték ki Kovács István, a budapesti pártbizottság első titkárának utódjául.

Az ellenzék működéséről érdekes képet ad Király Béla, magyar tábornok aki az oroszok oldalán harcolt a második világháború végén és a sztálinista rezsimben börtönbe került. 1956. szeptemberében szabadult, majd hamarosan meglátogatta egy régi ismerőse és megkérdezte, hogy nem akar-e találkozni „Nagy Imre néhány barátjával”. Király rögtön beleegyezett, és mindjárt másnapra megbeszélték a találkozót. Itt a következőkről értesült:

„Sok volt politikai foglyot már rehabilitáltak. Némelyiküket még korábbi állami és pártfunkciójukba is visszahelyezték. Sokan támogatják közülük Nagy Imre reformterveit, és mindent megtesznek annak érdekében, hogy visszahozzák őt a kormány és a párt vezetésébe. ...

A mi célunk az, hogy a Nagy Imre küldetésében hívő, lehető legtöbb tisztességes embert juttassunk állami és pártpozíciókba, hogy siettessük a reformok megvalósítását...”²⁹

Király kedvezően reagált, sőt tulajdonképpen azt sejtette, hogy a Nagy Imre-csoport keze lehetett a börtönből való szabadulásában is. Most elintézték számára, hogy kórházba kerüljön és különleges gyógykezelést kapjon, hogy mihamarább felépüljön a börtön megpróbáltatásaiból.

Ebben az időben kezdett újra ülésezni a Petőfi-kör, és egyre népszerűbb vitafórummá vált, ahova egyre több fiatal és diák járt el, akiket vonzott a korábbi elítéléséből fakadó hírneve és akik „megrészegültek” a szabad, életteli viták friss levegőjétől. Hasonló vitakörök sok egyetemi fakultáson és a nagyobb vidéki városokban is létrejöttek, s ezek révén a

* Losonczy cikke az értelmiségről szóló párthatározatról a *Művelt Nép* 1956. szeptember 2-i számában jelent meg.

Petőfi-kör országos hálózatot kezdett kialakítani. A Petőfi-kör égisze alatt a Nagy Imre-csoport számos tagja – köztük Losonczy Géza, Háy Gyula és Szilágyi József – ment el beszédeket tartani az ország-szerte szervezett gyűléseken, kiterjesztve az ellenzék kampányát az egész országra.*

Rajk újratemetése és a diákok lázadása

Rajk László özvegye, Rajk Júlia immár közel két éve folytatta kitartó és olykor szinte egyszemélyes kampányát halott férje rehabilitálásáért. Júniusi fellépése a Petőfi-körben kiváltképp megrázta a közvéleményt, és Rajk Júlia továbbra is szoros kapcsolatban maradt a Petőfi-kör szervezőivel és több újságíróval. De ügyének az idők is kedvezni látszottak, mert a párt egy különleges bizottsága jelentést készített a sztálinista perekről, s ebben tökéletesen tisztázta Rajkot és vádlottársait. A jelentés publikálását azonban először Rákosi, most pedig Gerő megakadályozta.

Végül a párt vezetői – minthogy éppen barátkozó látogatásra készültek Jugoszláviába – hozzájárultak Rajk rehabilitálásához, mint Titó marsall kiengesztelésére alkalmas lépéshez. Szerették volna a lehető legkevesebb dobszóval elintézni a dolgot, és csak Rajk Júlia követelésére jelent meg a *Szabad Nép* október 4-i számában egy apró közlemény, hogy „a mártírhalált halt” Rajk Lászlót és három vele együtt kivégzettet október 6-án, szombaton újrahantolnak. De a párt napilapja nem volt hajlandó semmiféle ennél jelentősebb közleményt publikálni a temetésről, s amikor Rajk néhány volt barátja a hirdetési rovatban kértek helyet fizetett magánközlemény közzétételéhez, ezt is megtagadták.

Ez az újratemetéssel kapcsolatos huzavona készítette végül a különböző ellenzéki csoportosulások vezetőit egyesült cselekvésre. A Nagy Imre-csoportnak, az íróknak, újságíróknak és a Petőfi-kör szervezőinek vezető személyiségei, valamint az egyetemi hallgatók, sőt még a csepeli munkások képviselői is most először gyűltek össze a neves volt kommunista és egyetemi professzor, Ádám György lakásán. A résztvevők mind kapcsolatban álltak – gyakran hivatalos pártszerve-

* A Petőfi-kör nem szervezett országos hálózatot, de vidéki városokban valóban kialakultak hasonló jellegű, más nevű körök, így Szombathelyen Vasvári-kör, Debrecenben Kossuth-kör. Losonczyék például ide utaztak.

zeteken keresztül – a lakosság szélesebb köreivel, és elhatározták, hogy felhasználják befolyásukat, és megpróbálják mozgósítani az embereket a temetési menetben való részvételre.

A párt vezetősége – amely tudott ezekről az előkészületekről és amelyre egyre erősebb nyomást gyakoroltak Rajknak volt munkatársai magában a párt legfelső köreiben – végül meghátrálásra kényszerült és beleegyezett egy olyan nyilvános szertartásba, amelyen a párt legfelső vezetői tartják a temetési beszédeket. A *Szabad Nép* újságírói – akik korábban semmilyen akcióra nem voltak hajlandók – most a lap egész címlapját kitöltő cikkel jelentkeztek, közzétéve a kivégzett kommunisták fényképét is, SOHA TÖBBÉ! főcím alatt.

Azon a szombat délután olyan tüntetés volt Budapesten, amihez foghatót nemigen ért még meg a város, és amelyen több tízezren vettek részt. A Kerepesi temetőben – ahol sok híres író és politikus nyugszik – a szónokok egymás után követelték a választ a kérdésre, hogy miért kellett Rajk Lászlónak ártatlanul meghalnia, s Rajk egy volt elítélt-társa, Szász Béla kijelentette: „Nem felejtünk!”*

Estére az ellenzék tagjait éppúgy megdöbbenette, mint a párt vezetőit, hogy ilyen sok embert, ilyen könnyen mozgósítani lehetett. Mint egy értelmiségi később megjegyezte:

„Ekkor értettük meg – és ekkor értette meg mindenki –, hogy nem csupán néhány kommunista entellektüel ügyéről van szó, hanem arról, hogy mindenki éppúgy szembenáll a rezsimmel.”³⁰

Többeknek az volt a benyomása, hogy „ha nem esett volna az eső, talán aznap kitört volna a forradalom”.

Október 6-án szánták el magukat a budapesti diákok első merész politikai megmozdulásukra. Amikor a temetőben véget értek a gyászbeszédek, nemzeti színű lobogókat és a párt vörös zászlóit vivő, kétháromszáz diákból álló csoport vonult a belváros felé, forradalmi dalokat énekelve és kikiáltva azt a jelszót, amely hamarosan legnépszerűbb csatakiáltásuk lett: „Nem állunk meg félúton: sztálinizmus pusztuljon!” Az ÁVH elleni és a magyar írókat éltető jelszavakat kiáltozva, a tüntetők végigvonultak a város utcáin, rövid időre megálltak a jugoszláv követség épülete előtt, ahol Titót és a jugoszláv szocializmust éltették, végül kisebb megemlékezést tartottak az 1848-as forradalom leverése után kivégzett magyar miniszterelnök, Batthyány Lajos emlékműve előtt. A felvonulásuk végig zavartalan volt: a rendőrség békén hagyta őket, eszükbe sem jutott, hogy bármi másról lehet szó, mint a DISZ ál-

* A Rajk-temetésen a következő személyek mondtak gyászbeszédet: Apró Antal, Orbán László, Münnich Ferenc, Janza Károly, Szász Béla.

tal rendezett hivatalos demonstrációról.

A következő napokban az ellenzéki mozgalom vezetése – amely korábban az újságíróktól az írókhoz, onnét pedig a Petőfi-kör szervezőihez került – egyértelműen átszállt a diákok kezébe. A Központi Vezetőség tagjainak egy küldöttsége már szeptember végén ellátogatott az egyetemre, ahol a magyar kultúra elszovjetesítésére, a szovjet csapatok magyarországi tartózkodására, a gyárakban alkalmazott normarendszerre és a partelit privilégiumaira vonatkozó kérdések keresttűzébe kerültek. A középiskolás diákok egy gyűlésén lehurrogták és elzavarták magát az oktatásügyi minisztert is. Egy diák így emlékezik vissza ezekre az időkre: „A forradalom előtti hetekben az egyetemen egymás után tartották a gyűléseket, ahol szabadabb légkört és egyetemi önkormányzatot követeltek.”

Október elején az egyetemi vécékben politikai jelszavak kezdtek feltűnni – amire 1947 óta nem volt példa –, a diákok újsága és a kommunista ifjúsági lap pedig szinte egymással vetekedett, hogy melyikük közül radikálisabb bírálatot a rendszerről.³¹

A diákok önálló akciója felé mutató első lépésekre mindazonáltal vidéki városokban került sor. A Szegedi Egyetem október 16-i gyűlésén a diákok az orosz nyelv kötelező oktatásának eltörlését követelték, és sztrájkra hívtak fel követelésük támogatására. Még ugyanezen a gyűlésen elhatározták, hogy a párttól független új diákszervezetet hoznak létre (Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége – MEFESZ – néven), és képviselőiket elküldik az összes többi egyetemre, hogy támogatást szerezzenek az új országos szervezet számára. A Szegeden megindult mozgalomhoz hamarosan országszerte csatlakoztak – helyeslésre talált még magában a hivatalos kommunista ifjúsági mozgalomban is* –, és október 19-én a *Szabad Ifjúság* vezércikke kijelentette: „Ugyanolyan függetlenségi harcot vívunk, amelyet elődeink 1848-ban.” Ugyanezekben a napokban a Budapesti Műszaki Egyetemen tartott gyűlések jobb körülményeket követeltek a diákok számára, és nyilvános tüntetéssel fenyegettek, ha követeléseiket két héten belül nem teljesítik.

Október 22-én, hétfőn a diákok gyűlései már megszakítás nélkül folytak csaknem minden egyetemi karon Budapesten és az ország legtöbb más egyetemén is. Ezek közül a legnagyobb a Műszaki Egyetemen

* A hivatalos ifjúsági mozgalomban – a „Dolgozó Ifjúság Szövetsége” (DISZ) vezetőségében – egyáltalán nem talált helyeslésre a szegedi kezdeményezés! Napokig titkolták, de *nyíltan* szembeszállni vele vagy elítélni nem merték.

egész éjszaka tartott, és itt kidolgozták és megvitatták a követeléseknek egy olyan programját, amely hamarosan tízről tizenhat pontra bővült. Ezen a gyűlésen határozták el azt is, hogy másnapra tömegtüntetést hívnak össze a lengyelországi eseményekkel való szolidaritás kifejezésére, ahol Gomulka éppen visszakerült a hatalomba. Egyelőre azonban még nemigen volt központi irányítás, és az egyes tagozatoknak más és más elképzelésük volt arról, hogy hol gyülekezzenek, hova vonuljanak, vigyenek-e táblákat és kiabáljanak-e jelszavakat. Távolról sem terveztek fegyveres felkelést október 23-ára – mint ahogy azt később egyesek állították –, hanem éppen országos diákkonferenciát akartak összehívni október 27-re, hogy országos vitát indítsanak követeléseikről.

Az ellenzék a felkelés előestéjén

Bár a különféle ellenzéki csoportosulások tagjainak többsége részt vett a diákok által meghirdetett tüntetésen, helytelen lenne az a feltételezés, hogy közvetlenül ők ösztönözték vagy szervezték volna. Sőt, többen bizonytalannak mutatkoztak és nyugtalanította őket az események új fordulata.

A Petőfi-kör vezetői például csak október 22-én késő este gyűltek össze megvitatni, hogy a diákok kérésére támogassák-e a tüntetést. Olyan határozatot fogadtak el, amely visszhangozta a diákok egyes – bár távolról sem az összes – követeléseit, és némi vonakodással úgy döntöttek, hogy részt vesznek a tüntetésen. Amikor a felvonulást aztán másnap reggel hivatalosan betiltották, a Petőfi-kör küldöttséget menesztett a Politikai Bizottsághoz, ahol teljes zűrzavar és fejetlenség fogadta őket. Miközben a párt kemény vonalának képviselői kijelentették, hogy kérlelhetetlenül löni kell mindenkire, aki megsérti a tilalmat, a Politikai Bizottság mérsékeltebb tagjai kétségbeesetten könyörögtek a Petőfi-kör vezetőinek, hogy álljanak a felvonulás élére és próbálják meg kordában tartani. Végül is – amint azt a Kör titkárainak egyike tanúsítja – „A Petőfi-kör inkább mérsékelte, mintsem tüzelte a demonstrációt. Abból kiindulva, hogy annak továbbfejlődése katasztrófához vezethet.”³²

Bár az ellenzéki csoportok közül talán ők voltak a legradikálisabbak, még a Petőfi-kör sem akart többet, mint a rendszer békés megreformálását, amit a politikai vezetésben végrehajtott személycserékkel akartak elérni. Ellenőrzés alatt tartott változásokra törekedtek, és ép-

pen e feladat ellátásához hívhatták segítségül őket még a Kommunista Párt vezetői is.

Ami az írókat illeti, nemcsak hogy nem álltak az események élén, hanem éppenséggel reménytelenül igyekeztek utolérni őket. Még mielőtt tudtak volna a diákok terveiről, az Írószövetség elhatározta, hogy néma felvonulást rendez a lengyel követség előtt, elég távol a belvárostól. Össze is gyűltek, majd megegyeztek, hogy csatlakoznak a diákok menetéhez, de mire a Petőfi-szoborhoz értek – ahol a diákok először gyülekeztek – a tömeg már a Dunán átkelve Bem tábornok szobra felé vonult. Így aztán Veres Péternek, az Írószövetség elnökének lélekszakadva kellett rohannia, hogy idejében odaérjen és felolvassa az írók kiáltványát. Mint Molnár Miklós összefoglalja: „Az írók mozgalmát túlhaladták az események. Betöltötte feladatát, most azonban nem találta a helyét a forradalomban, amely önálló életre kelt.”³³

Határozott fordulat állt be az eseményekben, amikor az írók és értelmiségiek elitrétegét – az ellenzék korábbi magját – az országos tömegfelkelés félresodorta. Ahogyan egy író ma is világosan felismerte, „Nem mi döntöttük el, hogy forradalom legyen.”

Egyedül az újságírók maradtak továbbra is radikálisak, legalábbis lapjaik vezércikkeiben. Október 23-án reggel a *Szabad Nép* kifejezetten bátorította a diákokat, előző éjszakai gyűlésüket „új tavaszi sereg-szemle”-ként magasztalva.

De még a diákok is – jöllehet éppen ők mozgósították a tömegeket – csaknem hátraarcot csináltak, amikor ráébredtek, mit tesznek. Október 23-án kora reggel diákküldöttségek mentek a gyárak kapuihoz, ahol rögtönzött gyűléseket tartottak, a munkások pedig lelkesen üdvözölték őket. Sok gyárban a munkások felajánlották, hogy délutánra leállnak a munkával, hogy kimutassák szolidaritásukat a diákokkal, és lehetővé tegyék, hogy aki akar, részt vehessen a felvonuláson. A diákvezetők azonban felkérték a munkásokat, hogy ne sztrájkoljanak és ne is vegyenek részt a tüntetésen, nehogy felingereljék a rendszert. Ragaszkodtak ahhoz is, hogy a felvonulás néma legyen és a diákok zárt sorokban meneteljenek. Egyesek attól tartottak, hogy a demonstráció elfajul és még lefújását is fontolóra vették.

Ha a jogász-hallgatók nem zászlókkal és jelszavak sokszorosított listáival jelennek meg a gyülekezőhelyeken, könnyen sikerrel járhatott volna a tüntetés mérséklésére irányuló igyekezet. A nap fejleményei így is sok diákot megdöbbentettek és rémületbe ejtettek. Egyikük így fogalmazta meg, hogy ő és barátainak többsége mit érzett. „Ha

nem tudunk megálljt parancsolni a dolgoknak, könnyen elszabadulhat a pokol, abból pedig nem sok jó sülni ki.”

Ami a „Nagy Imre-csoportot” illeti, minél jobban közeledett a forradalom, annál inkább kétségbeestek és megoszlott a véleményük. Többségükben megmaradtak politikai reformistának, és nem akartak a párt hivatalos csatornáin és eljárásain kívül cselekedni, eszük ágában sem volt tömegtüntetésre mozgósítani, nemhogy fegyveres felkelésre. Az események azonban hamarosan túlhaladták őket, és az elkövetkező napokban a Nagy Imre-csoport alkotóelemeire bomlott fel, amelyek mindegyike a továbbiakban a maga külön útjára lépett.

Miközben a diákok cselekvésre készültek, maga Nagy Imre szüreten volt Badacsonyan. Huszonkettedikén éjjel érkezett vissza Budapestre. Másnap délelőtt Losonczy Géza lakásán néhány legközelebbi barátjával – Gimes, Vásárhelyi, Jánosi és Haraszti – megtárgyalták a legutóbbi fejleményeket, amelyekről láthatóan nem tudott és meglepetéssel érték. Gimes igyekezett rábírni, hogy álljon a demonstráció élére, de Nagy még azt is visszautasította, hogy egyáltalában részt vegyen benne, és egész nap budai villájában maradt. Csupán estefelé – hosszas kérlelésre, és csak miután több kormány- és pártvezető felszólította – egyezett bele végül, hogy elhagyja otthonát és szóljon a Parlament előtt összegyűlt tömeghez. De beszéde még ekkor sem volt tüzes, és inkább csak lehűtötte a tömeg korábbi lelkesedését iránta.

Nagy Imre „első szárnysegéde”, Losonczy Géza október 23-án este a *Magyar Nemzet* szerkesztőségében volt, több újságíró-kollégájával együtt. Egy másik újságíró – aki itt talált végül rá – arról számol be, hogy mindannyian lehangoltaknak látszottak és úgy érezték, hogy a helyzetet menthetetlenül tönkretette Gerő hajthatatlan beszéde és a rádió épületénél kirobbant harc. „Ott ültek teljes tehetetlenségben” – szól a visszaemlékezés. Miközben kint a harc egyre hevesebben tombolt és már szovjet tankok száguldottak Budapest felé, ez a csoport – amelyet a hatóságok később „a magyar népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló ellenforradalmi összekövés”-sel vádoltak – átvonult a New York (ma Hungária) kávéházba, ahol is egyikük visszaemlékezése szerint „a pincérek teljes szenvtelenséggel szolgáltak ki”, míg az utcákon dúlt a harc. Néhányan biztatták Losonczyt, hogy menjen a pártközpontba és követeljen változtatásokat a kormányban válaszul a forrongásra. Losonczy azonban vonakodott. Próbált telefonálni Nagy Imrének, de nem sikerült beszélnie vele. Végül beleegyezett, hogy elmegy a pártközpontba, de mégsem ment el. Mint az előbbi újságíró összefoglalja: „Losonczy

nem tudta, mit csináljon” és félt cselekedni, nehogy őt tegyék felelőssé a felkelés kitöréséért.³⁴

Hasonló jelenetek játszódtak le az Írószövetség központjában is. Az írók az éjszaka folyamán ugyan több küldöttséget is menesztettek a pártközpontba, de mind teljesen kétségbeesve érkeztek vissza. Egy szemtanú így emlékezik: „Az Írószövetség négy kiáltványt írt ezen az éjszakán. ...a negyedik már olyan finoman fogalmazódott, hogy az már szinte gerinctelennek mondható, de Gerőék még ezt is elutasították.”

Egy író így mesélt arról a látványról, amely az Írószövetségben fogadta:

„Azoknak, akik ma a forradalom hősei, nagyon savanyú volt az ábrázata. Fogalmuk sem volt mi történik tulajdonképpen, de azt tudták, hogy nem örülnek neki. Tanúcsztalanok... eltájoltak (voltak)... messze elmaradtak az események mögött... egyáltalában nem vettek részt a valóságos forradalomban.”³⁵

Még sok olyan újságíró is, aki korábban az ellenzék legradikálisabb tagjai közé tartozott, most távolról sem lelkesedett a forradalom meglepetésszerű kitöréséért, mert attól félt, hogy az elmúlt néhány hónapban elért eredmények veszendőbe mehetnek a csőcselék ilyen zabolátlan viselkedése miatt. A Parlament előtt összegyűlt tömegben egy fiatal újságíró alig akarta elhinni, amikor megütötte a fülét, hogy ketten – akikben Gimes Miklóst és Fazekas Györgyöt vélte felismerni – arról beszélnek, hogy a tömeg idióták módjára viselkedik, és látható kétségbeeséssel azt mondják, hogy „egyáltalán nem ilyesmiről volt szó”. Pedig bizony fiatalemberünk jól hallott. Valóban az volt a helyzet – amint arra egy másik újságíró visszaemlékszik –, hogy „Sokan, akik az elmúlt években szembekerültek a kommunista rendszerrel, most úgy érezték, tragédia történt”.³⁶

2. AZ ELLENZÉK IDEOLÓGIÁJA ÉS A NAGY IMRE-KORMÁNY

„Megszületett az illúzió: ha arról van szó, hogy áruló vezetők elrontották a dolgot, akkor becsületes vezetők könnyen helyrehozhatják.”

(*Hungaricus*, 1956. december)

Mint arra az előző fejezet már utalt, számos irányzat találkozott egymással a magyar sztálinista rendszerrel szembeszegülő ellenzéki mozgalomban.

Az idősebb írónemzedék egyes tagjait – különösen azokat, akik a háborús és a háború előtti éveket Nyugaton töltötték száműzetésben a jobboldali Horthy-rendszerből, még ha a kommunista párt tagjai voltak is, gyakran befolyásolták a nyugati szociáldemokrata és liberális tradíciók. E nemzedékből mások viszont idealisták voltak, akiket elsősorban olyan emberek lelkesítő példája vonzott a kommunista mozgalomba, mint Lenin és Kun Béla, nem pedig olyanoké, mint Sztálin és Rákosi. Azok közül, akik a háborút megelőző években Magyarországon maradtak, sokan a népiesek iskolájához tartoztak, és azt a nézetet vallották, hogy Magyarország eljuthat a szocializmushoz egy „harmadik utas” programmal, mely a parasztságon alapul az értelmiség vezetésével. Még a kommunista párt sok vezető tagjára is hatással volt ez a tradíció, különösen a népi kollégistákra, akik később tevékenyen részt vettek a Petőfi-körben.

Az ellenzék tagjainak többsége azonban olyan fiatalabb értelmiségi volt, akik Hitler és a nácik iránti gyűlölettel hajtva lelkesen csatlakoztak a kommunista párthoz a negyvenes években. E csoport tagjai hamarosan a sztálinizmus leghűségesebb és legkritikátlanabb híveivé váltak, s ide tartozik a párt fiatalabb újságíróinak többsége, valamint a legtöbb

tehetséges fiatal kommunista író. Éppen ezek a korábbi harcós pártmunkások lettek azok, akik a korai ötvenes évek felismerései folytán illúzióikat veszítve, a rendszer legszenvedélyesebb és legeltökéltebb ellenfeleivé és az ellenzék élharcosaivá váltak.¹

Ilyenformán, mivel egymástól különböző és gyakran divergens irányzatokból tevődött össze, az ellenzéki mozgalom egésze soha nem jutott el odáig, hogy bármilyen önálló vagy egységes ideológiát tegyen magáévá. Ideológiája — ha egyáltalán ilyesmiről beszélni lehet — inkább különféle és egymástól elütő irányzatok egyfajta nehézkes egyvelege volt, melyek maguk is sok esetben folytonosan változtak.

Nagy Imre nézetei semmivel sem alkottak az ellenzék ideológiájánál inkább vagy kevésbé egységes elméletet, de ő egyike volt azon keveseknek, akik megpróbálták ezeket az elemeket valamilyen következetes és összefüggő formába önteni. Mi több, mint az ellenzék példaképe, nézetei nyilván a változást sürgető követelések gyűjtőpontjául szolgáltak, az októberi forradalom viharos napjaiban pedig a kormány élén állva neki kellett megpróbálkoznia az ellenzék politikai céljainak megvalósításával.

Nagy Imre akkor fogott hozzá nézetei megfogalmazásához, mikor 1955 márciusában leváltották, s a pártvezetőség elítélte, „jobboldali elhajlásáért” és felszólította, hogy gyakoroljon önkritikát és ismerje be hibáit. Ahelyett azonban, hogy engedelmesen visszavonta volna nézeteit, Nagy Imre tollat fogott és korábbi cselekedetei igazolására egy sor memorandumot írt, és azt remélte, hogy ezek alapján kiharcolhatja visszavételét a pártba. Ezek a többségükben 1955 nyarán írt és néhány kiegészítéssel a rá következő télen befejezett tanulmányok alkotják Nagy Imre politikai nézeteinek legrendszeresettebb változatát, és ezek alapján fogom az alábbiakban elemezni szerepüket az ellenzék ideológiájában.²

Nagy Imre kommunizmusa

Nagy Imre nem tekinthető sem az ellenzék különböző irányzatai bármelyikéhez tartozó, sem bármelyiküket reprezentáló személynek. Tulajdonképpen talán nem is lehet értelmiséginek nevezni abban az értelemben, ahogy sok követője az volt, nemhogy ideológusnak. Fő indítékai nem eszmékből fakadtak — nem is eszményekből vagy elméletekből —, hanem emberi érzésekből, az embertársai iránti részvétből. Inkább egyfajta társadalmi moralista, mintsem radikális politikus volt,

és éppen ez a sajátos vonása teszi oly nehézé gondolatai osztályozását vagy rendszerbe foglalását. Talán még Marxnak az Első Internacionáléhoz intézett felhívása fejezi ki legjobban Nagy Imre „ideológiájának” lényegét, amit maga is idéz „az erkölcs és igazság legegyszerűbb alaptörvényei” védelmére, „amelyeknek kormányozniuk kell a magánemberek közötti viszonyokat és ugyanakkor a nemzetek egymás közötti kapcsolatában is a legfőbb törvényekké kell válniuk”.

Az igazságnak, a tisztességnek, a becsületességnek, az összes többi ember egyenlőként tisztelésének ezek az alapvető erkölcsi és szociális értékei alkotják Nagy Imre nézeteinek alapját a belpolitika és a nemzetközi politika csaknem minden kérdésében. És azt a meleg szeretetet és együttérzést is, amit hívei és csodálói éreztek iránta, inkább mint ezeknek az alapvető emberi értékeknek a megtestesítője vívta ki, semmint a tettek avagy a teóriák embereként. Követői szemében „olyan kommunista volt, aki a népet választotta”, egy olyan kommunizmus képviselője, „amely nem feledkezik meg az emberiségről”.³

Nagy azonban nem csupán tisztességes, becsületes és humanista ember volt, nem csak a szeretetre méltó „Imre bácsi”, ahogyan fiatalabb hívei nevezték. Tagja volt egész életén át a kommunista párt apparátusának is, és még az orosz forradalom és polgárháború résztvevőjeként lépett be a pártba. A Tanácsköztársaság bukása után a komintern funkcionáriusaként tizenöt évet töltött száműzetésben a Szovjetunióban, és miután 1944-ben visszatért Magyarországra, további nyolc évet töltött el az államapparátusban, annak többé-kevésbé engedelmes és konformista tagjaként. Ami azt illeti, Rákosi sztálinista rezsimjének csúcspontján Nagy teljesen konformista módon viselkedett,^{*} és a Sztálin halálát követő reggelen ő mondotta a parlamentben a dicsőítő gyászbeszédet, amelyben Sztálinról mint „az egész emberiség nagy vezéről” emlékezett meg. Mi több, azokban a memorandumokban, amelyeket kormánya Új Szakaszának védelmezésére írt 1955-ben, álláspontjának alátámasztására folyton Sztálint idézi, ellenfeleit pedig olyan „antisztálinista politika” folytatásával vádolja, ami Nagy Imre megítélése szerint nem sokban különbözik a Sztálin oroszországi uralmának korai éveiben Trockij körül fellépő baloldali ellenzék politikájától.

Az, hogy csak ilyen módon tudta kifejezni magát, Nagy Imre legfőbb és legtragikusabb gyengeségéről árulkodik – hogy nem volt sem-

* Az MDP agrárpolitikája kapcsán Nagy Imre a pártvezetésben többször kifejtette különvéleményét, s ezért félre is állították.

miféle világosan átgondolt ideológiai álláspontja a humanizmus és a tisztesség bizonytalan körvonalú értékeihez való elkötelezettségén túl. Politikai tettei élete túlnyomó részében a kommunista párt iránti csaknem megingathatatlan hiten és hűségen alapultak, egy olyan bizalmon, ami a gyakorlatban az uralkodó pártbürokrácia szűk érdekeinek való szinte érthetetlenül csökönyös és önkéntes alávetettséget jelentette. Eltérően a szélsőségesebb sztálinistáktól, akik a bürokráciát nyilvánvalóan csak saját céljaik elérésére szolgáló eszközként igyekeztek felhasználni, de eltérően más reformista kommunistáktól is, akik mérsékelni igyekeztek a bürokrácia szerepét, Nagy Imre csak nagyon ritkán – és tudatosan talán soha sem – emelkedett a gépezeten belüli, bár nagyon tisztességes és józan funkcionárius átlagszintje fölé.

Ami egyedülálló volt Nagy Imrében, ami megkülönböztette a szabályos pártfunkcionáriustól, azt Molnár Miklós így fogalmazza meg:

„A pártmunka nem tudta megölni benne az embert, a pártpolitika nem feledtette el vele az „eszmét” ...

Nagy Imre szintén a pártiskolára járt, dolgozott a Kominternben és a Kremlben, ott volt a budapesti pártközpont palotaforradalmainál és intrikáinál, amelyek minden pártvezetőből kiolték azokat az eszményeket, amelyek valamikor a kommunista párthoz vonzották őket. Nagy Imre egyike a ritka, nagyon ritka kivételeknek.”⁴

De Nagy Imre, bár még mindig hitt ezekben az ideálokban, nem volt hajlandó semmilyen ellentmondást látni köztük és a között a rendszer között, amelynek segítségével megvalósítani igyekezett őket. Nem volt képes az eszmények és a valóság közötti összefüggés ideológiai megragadására, nem volt semmilyen kulcsa az elmélet és gyakorlat kölcsönhatásához. Így aztán, amikor megpróbálta ráruházni eszményeit a rendszerre és amikor a rendszer nem volt hajlandó eszményeihez alkalmazkodni, szükségképp gyorsan túlhaladták őt az események. Amikor pedig kitört a forradalom, minden támpontját elvesztette egy olyan világban, amely a gyakorlatban már szétszakította azokat a kötelékeket, melyek őt magát még mindig fogva tartották gondolkodása korlátai miatt.

Mindezzel azonban már nem is egy lépéssel ugrottunk előre gondolatmenetünkben. Először kissé részletesebben meg kell vizsgálnunk Nagy Imre eszméinek fő sajátosságait.

Nagy Imrét olvasva kezdettől fogva világos, hogy számára a marxizmus nem merev és abszolút dogmák rendszere, hanem dinamikus és állandóan fejlődő elmélet, amely képes saját gazdagítására új igazságok felfedezésével és régiek elvetésével. A marxizmus tudomány, és mint ilyen – ellentétben korábbi idealista filozófiákkal – nem tart igényt abszolút és örök igazságokra. Nagy Imre számára „A marxizmus – mert tudomány – nem állhat egyhelyben, a marxizmus fejlődik és tökéletesedik. ...Nincsenek örökérvényű, megváltoztathatatlan, tértől és időtől, a konkrét viszonyoktól függetlenül alkalmazható tanítások.”⁵

Marx és Engels – jelenti ki Nagy Imre – nem kötötte meg elméleteivel az eljövendő nemzedékek kezét. Ehelyett – mondja, és Lenint idézi állítása alátámasztására – „A marxizmus-leninizmus tudományos tételeit ...minden irányban tovább kell fejleszteni, nehogy az élet túlhaladjon rajta.” Nagy Imre gyakran idézi Leninnek azt a kijelentését, hogy az élet mindig gazdagabb, mint bármilyen elmélet, és érvelése szerint „a marxista-leninista ismeretelmélet arra tanít bennünket, hogy ha a gyakorlat, az élet, valamilyen elméletet elvet, az elmélet szorul felülvizsgálatra.” E tételből kiindulva, párton belüli ellenfeleit azzal vádolja, hogy „az élet által pozdorjává zúzott 'elméletüket' elevenítik fel” és hogy nem tudományos elemzésből, hanem előre gyártott fogalmakból vonnak le elméleti következtetéseket. Az eredmény – állítja Nagy Imre – az elmélet és a gyakorlat közötti ellentmondás és magának a marxizmusnak meghamisítása.

Ami a marxizmus korábbi dogmatikus értelmezését illeti, felszólítja a kommunistákat, hogy „tanuljanak a múlt tapasztalataiból, kutassák fel a hibák gyökereit és hallgassanak Leninre”, mert a marxizmus-leninizmust csak így lehet alkotóan alkalmazni a konkrét helyzetekre.

A marxizmus-leninizmus mereven dogmatikus értelmezése – folytatja Nagy Imre – a Szovjetunióban Lenin halála után alakult ki és súlyos elméleti hibákra vezetett. Most azonban eljött az ideje, hogy „visszatérjünk Lenin tanításaihoz” és elvessük azt az álláspontot, amely szerint a Szovjetunió története képezi a szocializmus építésének egyetlen és kizárólagos modelljét. Ezzel szemben Lenint idézi, így érvelve:

„Minden nemzet eljut a szocializmushoz, ez elkerülhetetlen, de nem teljesen egyformán fognak eljutni... Ennek az áttérésnek konkrét feltételei és formái elkerülhetetlenül változatosak és ilyenek is kell lenniök.”⁶

Ezt az alapelvet – szögezi le – a szovjet vezetők újra megerősítették a Titó marsallal való kibékülésük alkalmával Belgrádban kiadott nyilatkozatban. E nyilatkozat szerint a szocializmus építésének helyes módszerei kizárólag az egyedi nemzetekre tartoznak, a marxista elméletet pedig rugalmasan kell alkalmazni az érintett országok specifikus viszonyainak megfelelően. Így valósítható meg a békés együttélés és így módon lehet kiküszöbölni azt, hogy bármely ország a marxizmus monopóliumát gyakorolhassa.

A marxizmusnak ezt a nem-dogmatikus értelmezését – amit Lenin-idézetekkel és szovjet vezetők akkori nyilatkozataival támaszt alá – Nagy Imre abból a célból alkalmazza, hogy nyomatékosan hangsúlyozza a szocializmushoz vezető eltérő nemzeti utakat, a békés együttélés, sőt a szocialista táboron belüli több-központúság elveit. Alapjában véve – és valójában ez egész eszmefuttatásának lényege – kimondja Magyarország jogát arra, hogy a szocializmust független alapon, a specifikus magyar feltételeknek megfelelően építhesse, melynek eszköze – az ő szavaival élve – „a marxizmus-leninizmus tanításainak alkalmazása a konkrét magyar viszonyokra.”

Nagy Imre hisz a szocializmushoz vezető önálló magyar útban, s egyúttal tagadja, hogy Közép-Európában mechanikusan alkalmazhatók lennének a szocializmus építésének azok a diktatórikus módszerei, amelyeket a Szovjetunióban teljesen más történelmi körülmények között alkalmaztak. Érvelése szerint „a népi demokrácia fogalmának dogmatikus, merev értelmezése és alkalmazása” – ami a körülmények különbözőségére való tekintet nélkül azonos fejlődést követel meg – „akadályozza a szocializmus sajátos formáinak elméleti kidolgozását.” Ennek következtében a népi demokráciákból hiányzik mindenemű népi és mindennemű demokratikus sajátosság. Nagy Imre álláspontja szerint a népi demokráciáknak a fentiekkel ellentétben a lehető legszélesebb együttműködést kellett volna kifejleszteniük:

„A fejlődés a szocialista társadalom építése terén... az erőszak alkalmazásának mind fokozottabb csökkentése alapján /történik/ a demokratikus módszerek és formák mind erőteljesebb megvalósításával, a legszélesebb néptömegekkel való szoros együttműködés érdekében.”⁷

A „baloldali ámokfutók” – ahogy Nagy Imre nevezi őket, diktatórikus módszereikkel aláásták a dolgozó tömegeknek a kommunista pártba vetett bizalmát és így módon „a proletárhatalmat veszélyeztetik.” Rákosit és Gerőt nyíltan elítéli, amiért „az átmenet döntő és rendkívül bonyolult kérdését forradalmi rendszabályokkal próbálták

megoldani — ahelyett, hogy haladó reformokkal a fokozatos fejlődés útját választották volna”.

A szocializmus felülről történő diktatorikus bevezetésével szemben Nagy a „fokozatosság”, a nagyobb politikai hajlékonyság és az értelmiség, a kispolgárság és a parasztok iránti fokozottabb türelem és mérlegelés mellett foglal állást. A proletárdiktatúrát — Nagy Imre szerint — a különböző osztályok demokratikus együttműködésével kell elérni.

Nagy Imre itt kifejtett nézetrendszere lényegében az, amit a marxista gondolkodás történetében „revizionizmusnak” szokás nevezni:

- a marxizmus mint abszolút dogma helyett olyan marxizmus, ami a cselekvésben iránymutató, de rugalmas elmélet;

- a szovjet modellhez való mechanikus alkalmazkodás értelmében vett „proletár internacionalizmus” helyett a szocializmushoz vezető eltérő nemzeti utak elve;

- forradalmi átalakulás helyett fokozatosság és haladó reformok;

- osztályharc és proletárdiktatúra helyett az osztályok együttműködése és demokratikus szövetség.

Azt, hogy Nagy Imre hogyan képzelte el ezeknek az elveknek gyakorlati megvalósítását, hogy pontosan miként remélte alkalmazni őket „a konkrét magyar viszonyokra”, úgy ismerhetjük meg, ha megvizsgáljuk a szocializmus építésének a kapitalizmusból való átmenet időszakában felvetődő gazdasági, politikai és kulturális kérdéseire vonatkozó konkrét javaslatait.

A szocializmus építése

Nagy Imre írásai nagy részét annak szenteli, hogy cáfolja az ellene emelt vádat, amely szerint a „jobboldali elhajlás” fő szószólójaként szembenállt a szocialista iparosítással és a mezőgazdaság szocialista átalakításával.

Nagy Imre hajthatatlanul állítja, hogy soha életében nem utasította el a szocialista iparosítás és a termelés állandó növelésének és bővítésének célkitűzését. Ellenkezőleg, a termelési eszközök állandó bővítését a szocializmus gazdasági alaptörvényének tekinti. Miniszterelnöksége idején — hangoztatja — „az elsődleges cél a termelési eszközök fejlesztése volt, beleértve az ipart, a nehézipart...”. Ugyanakkor azonban habozás nélkül támadja azt, amit „ultraiparosításnak” nevez — az elhamarkodott iparosítás erőltetett és túlhajtott ütemét. De ennek

bírálata nem azonos a szocialista iparosítás céljának feladásával. Inkább arról van szó, hogy a szocializmusban a termelés bővítésének soha nem szabad szem előtt tévesztenie a szocializmus végső célját – a nép életszínvonalának emelését. A gondolatmenetet folytatva, Nagy Imre kifejti, hogy a társadalom anyagi és kulturális szükségleteinek maximális kielégítése megköveteli az emberek életszínvonalának folyamatos emelését. A szocializmusnak ez is alapvető gazdasági törvénye. Bár elismeri, hogy maga az életszínvonal növelése a termelés növekedésétől függ, Nagy Imre kijelenti:

„A szocialista viszonyok között megengedhetetlen, ...hogy csaknem kizárólag termelési eszközöket termeljenek, ...hogy a számszerűen növekvő népesség arra kényszerüljön, hogy szükségleteit az 1945 és 1953 közötti időszakhoz képest változatlan vagy éppen csökkenő szinten elégítse ki.”

Az ipari beruházások és a fogyasztói javak termelése közötti helyes egyensúly eltalálása, Nagy Imre szerint, a szocializmus építésének központi problémája. Azt ígéri, hogy az ő politikája megteremti a harmóniát a termelőerők további fejlesztése és az életszínvonal további emelése között.

Egy ilyen politika viszont nem valósítható meg anélkül, hogy az eddiginél komolyabb figyelmet fordítanak a mezőgazdaság fejlesztésére és bővítésére, mert az ipari munkások növekvő szükségleteit csak így lehet kielégíteni. A mezőgazdasági termelés támogatása ilyen módon a szocializmus fejlődésének egyik kulcskérdése. Az ultra-iparosítás éveiben azonban a nehézipar termelése háromszorosra növekedett, a mezőgazdasági termelést viszont stagnálásra kárhoztatták, s így az relatíve visszaesett. A mezőgazdaság rekonstrukciójának – mondja Nagy Imre – lépést kellett volna tartania az ipar fejlesztésével. A jelen helyzetben parancsoló szükség van a mezőgazdasági beruházások növelésére a mezőgazdasági termelés emelése érdekében. Ez viszont a mezőgazdaság szocialista átszervezését, nagy kollektív gazdaságok kialakítását követeli meg. A mezőgazdasági termelés növeléséhez és a parasztság sorsának javításához egyetlen járható és eredményes út vezet – jelenti ki Nagy Imre –, mégpedig a közös gazdálkodás.

Az alapelv leszögezése után azonban, mikor a tényleges magyar állapotokra alkalmazza, Nagy Imre módosítja álláspontját. Egyszerűen lehetetlen – bizonygatja – egyidejűleg megvalósítani az iparosítást és a kollektivizálást is. De nem lehet bevezetni a kollektivizálást sem oly módon, hogy azzal egyszersmind növekedjék a mezőgazdasági termelés is. Minden olyan kísérlet – figyelmeztet –, amely egyszerre akarná

ezeket a célokat elérni, csak arra vezetne, hogy drasztikusan csökken a munkások életszínvonala.

Mindezek következtében Nagy Imre elveti az azonnali kollektivizálás tervét és „lassúbb ütemet” javasol. Támogatni kell a szövetkezeteket, de csak a szabad döntés alapján. Az egyes parasztnak meg kell hagyni a jogot, hogy kiléphessenek a szövetkezetekből, ha akarnak, a szövetkezeteknek pedig meg kell engedni, hogy feloszoljanak, ha tagjaik többsége úgy kívánja. Ugyanakkor lehetővé kell tenni az egyéni parasztgazdaságok bővítését és fejlődését is. A belátható jövőben a mezőgazdaságban a két út – a szocializált szövetkezetek és a független parasztgazdaságok – egymás mellett haladna. A szocializmus végső győzelme falun a magángazdálkodásnak szocialista szövetkezetekké való fokozatos és demokratikus átalakulása révén jönne. Ellentétben a baloldali szélsőségesekkel, akik erőszakkal akarják bevezetni a szocializmust – Nagy Imre szerint – nem építhető „a dolgozó paraszttal és a paraszt tömegekkel való politikai együttműködés, szövetség és meg egyezés nélkül.”

A júniusi út: az Új Szakaszz politikája

A szocializmus építésének általános elveit – amelyeket Nagy Imre a fentiekben kifejtett – az Új Szakaszz politikájában, Nagy Imre 1953. júniustól 1955. márciusig tartó kormányának programjában ültették át a gyakorlatba.

Ennek a politikának alapvető megfogalmazását az 1953. júniusi határozatok tartalmazták, amelyeket az MDP Központi Vezetősége a szovjet vezetők ösztönzésére fogadott el. Akkor azonban Rákosit és legközelebbi munkatársainak sikerült megakadályozniuk a határozatok nyilvánosságra hozatalát – a bennük szereplő súlyos vádak miatt, amelyek Rákosit és társait illetik az 1949 és 1953 közötti tetteikért és politikájukért –, és azóta sem jelentek meg nyomtatásban. Nagy Imre azonban írásaiban összefoglalta mindazt, amit az Új Szakaszz leglényesebb pontjainak tartott, és politikáját a magyar parlamentben 1953. július 4-én mondott beszédében is felvázolta.

Nagy Imre kiindulópontja, hogy az Új Szakaszz helyét a kapitalizmusból a szocializmushoz vezető átmeneti időszakban jelöli meg, és a NEP-hez hasonlítja, Lenin 1920-as években bevezetett Új Gazdaságpolitikájához. Az átmeneti időszakban – hangsúlyozza Nagy Imre – a kommunista párt fő feladata a szocializmus gazdasági alapjainak le-

rakása. Ugyanakkor a NEP a szocializmus építésének alapvető eszköze: „a NEP a szocializmus építésének specifikus eszköze és formája, és erre feltétlenül szükség van minden országban, ahol elég nagy számban élnek kisparasztok.”

A NEP bizonyos fokig kompromisszumot jelent, ami a munkásosztály és a parasztság együttműködésén alapul, a szocializált ipar és a magán mezőgazdaság közötti piaci árucseré révén. Ez a kompromisszum készíti elő a talajt a szocializmus végső győzelme számára, mert Nagy Imre véleménye szerint a NEP fokozatosan elenyészik, ahogy a gazdaság szocialista szektora bővül.

Nagy Imre szerint a túlfeszített iparosítás 1949-től 1953-ig terjedő éveiben megsértették a NEP alapelveit és a termelési viszonyok egyensúlya felborult. Ez a katasztrófa szélére sodorta a szocializmust Magyarországon, és a szerencsétlenségnek csak úgy lehet elejét venni, ha újraértékelik a szocializmus építésének módszereit. Az újraértékelést a júniusi határozatok biztosítják, és az Új Szakas, amely történelmi jelentőségű fordulóponthoz vezet: „az első lépés a marxista-leninista tanításoknak a konkrét magyar viszonyokra való alkalmazása felé.”

Ugyanakkor Nagy Imre gyorsan hozzáteszi, hogy az Új Szakas nem jelent semmiféle változást az általános stratégiában vagy a szocializmus építésének fő céljában. Új taktika az állandó stratégián belül, irányváltás egy adott időszakon belül, kisebb átmenet a szélesebb átmeneti időszakon belül. A korábbi pártvezetés által folytatott ultraiparosítási politika eredményeként a fejlesztési arányok egyensúlya felbillent. Míg a nehézipari termelés túlságosan megnőtt, a mezőgazdaság termelése stagnálni kezdett, és így az életszínvonal romlott, ami növelte az elégedetlenséget a munkásosztály körében. Az Új Szakasra volt szükség ahhoz, hogy ismét egyensúlyba lehessen hozni a termelési arányokat, lelassítva a nehéziparhoz szükséges tőkejavak termelésének növekedési ütemét, és az e területről felszabaduló beruházásokat átirányítva a fogyasztói javak termelésének növelésére és a mezőgazdaság fejlesztésére.

Konkrétabban, az Új Szakas alapvető politikáját Nagy Imre az 1953. július 4-i országgyűlési beszédében vázolta, s ebben kormányának célkitűzéseit az alábbiakban jelölte meg:

„...a termelési eszközöket gyártó nehézipar fejlesztésének ütemét jelentősen lassítva, az eddiginél *lényegesen nagyobb súlyt kell helyezni a szükségleti cikkek:et gyártó könnyűiparra és élelmiszeriparra...*

...lényegesen felemelni a mezőgazdasági beruházásokat, a termelés minél gyorsabb és nagyobbarányú fellendítése érdekében. ...

...a dolgozó nép, elsősorban a munkásosztály életszínvonalának állandó emelése..., továbbá anyagi, szociális és kulturális szükségletei maximális kielégítése...”⁸

E célok érdekében Nagy Imre azt javasolta, hogy le kell lassítani a mezőgazdaság kollektivizálását, az egyéni gazdálkodóknak – ha kívánják – lehetővé kell tenni a szövetkezetekből való kilépést, a többség ilyen irányú akarata esetén a szövetkezeteket fel is lehessen osztlatni, a kuláklitát pedig el kell törölni. A fogyasztóijavak kínálatának növeléséhez Nagy Imre nemcsak a könnyűipar támogatását javasolta, hanem magánvállalkozások engedélyezését is a kiskereskedelemben és a kisiparban.

Ezeket a változásokat a közélet általános demokratizálásával együtt kell végrehajtani. Ez annyit jelent, hogy növekedjék az Országgyűlés szerepe és a Minisztertanács hatásköre, valósuljon meg a kollektív vezetés és jöjjenek létre lehetőségek a közügyek intézésében való nagyobb fokú népi részvételre a Hazafias Népfront és a helyi tanácsok új életre keltésével. Erősíteni kell ugyanakkor a „szocialista törvényességet”, minden igazságtalanul elítélt politikai foglyot és deportáltat szabadon kell engedni, a kényszermunka-táborokat pedig fel kell számolni.

Ma már történelmi tény, hogy ezt a reformprogramot soha nem valósították meg és a pártbürokraták makacs ellenállása megghiúsította minden egyes intézkedés következetes végrehajtását. A program ennek ellenére egyike a legőszintébb és legátfogóbb reformtervezeteknek, amit kommunista kormány Kelet-Európában valaha is előterjesztett. Felébresztette az értelmiségiek és a dolgozó emberek vágyait és reményeit, ráébresztette őket, hogy van lehetőség a változásra és a haladásra. Nagy Imre maga elismerte, hogy az Új Szakas egyik legfőbb következménye az volt, hogy „kibontakoztatta a tömegek politikai aktivitását... felszabadította a kritika és önkritika szellemét... S az elkerülhetetlenül odavezetett, hogy... a párttagság és a dolgozó tömegek bírálni kezdték a vezetést.”

Az Új Szakas és a demokratizálás

Nagy Imre írásaiban mindenütt felbukkan az az állandó vádja ellenfeleivel szemben – és erre újra meg újra visszatér –, hogy könnyörtelen és meggondolatlan politikájukkal elidegenítik az embereket a párttól és megrendítik bizalmukat. Ebben a folyamatban a proletariátus diktatúrája egy pártklick diktatúrájává fajul:

„A hatalom egyre inkább elszakad a néptől és mind élesebben szembe kerül vele...

A népi demokráciát... amelyben a hatalmat a munkásosztálynak kellene gyakorolnia, szemmel láthatóan a párt diktatúrája váltja fel...

A hatalmat nem a szocializmus, vagy a demokratizmus szelleme hatja át, hanem a kisebbség diktatúrájának, a bonapartizmusnak a szelleme.”⁹

A párton belüli vezető klikk autokratikus nézeteivel szemben Nagy Imre hitet tesz a tömegek alkotó ereje mellett. Figyelmeztet rá, hogy a közvélemény hatalmas erővé vált, amit a pártnak el kell ismernie és tiszteletben kell tartania, és hogy a pártnak meg kell nyernie a nép támogatását mindennapi feladataihoz. „Nálunk nincs olyan kérdés – állítja – amit ne vihetnénk nyugodtan a nép ítélete elé.” Voltaképpen a párton belüli harc is azért folyik, hogy a nép kezében maradjon a hatalom, és Nagy Imre ezt a kihívást vágja a pártvezetők szemébe: „Ne a szuronyokra, hanem a népre támaszkodjanak – a nép, a haza, a szocializmus érdekében.”¹⁰

Nagy Imre nyomatékosan helyteleníti, hogy a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet oly sok területén kerül sor erőszak alkalmazására. Elismeri ugyan a cenzúra szükségességét a művészetekben, de túlzottnak tartja a párt beavatkozását és szabadabb légkört követel a kulturmunkához. Sőt, az írók lázadására utalva, kijelenti: „Nézeteikkel, elvi álláspontjokkal egyetértek” és dicséri őket „az irodalom szabadságáért folyó egységes harcért”.

A bonapartista diktatúrát azonban nemcsak úgy érti, hogy a párt uralkodik a pártonkívüli tömegek felett. A személyi diktatúra szelleme magában a pártban is eluralkodott, s megsemmisítette a kollektív vezetést és a demokratikus centralizmust. Ennek eredménye az lett, hogy „a választott pártszervek helyett lényegében egy klikk vezette a pártot”. A bonapartizmus, führerizmus, klikk-diktatúra és személyi kultusz lerombolta a belső pártdemokráciát, és „a pártélet ilyen eszközei és módszerei mellett elhal a vita, az eszmecsere, a nézeteltéréseknek a vélemények szabad harca útján való tisztázása”.¹¹

Mindezek következményei az egyik oldalon „adminisztratív eszközök... megfélemlítés... ledorongolás... elbocsájtások”, a másik oldalon pedig „korrumpálódás... karrierizmus... szervilizmus”. Nagy Imre a belső pártdemokrácia felélesztését, a részvétel és vita lehetőségét követeli, amit maga a pártszabályzat is kimond, mint a párttagok alapvető jogát. A nézetek cseréje, a véleménykülönbségek és az elméleti vita a demok-

ratikus centralizmus alapja, és mindig szükség van rá, mert csak így kerülheti el a párt a Führerizmus és bonapartizmus veszélyét.

A demokratizált pártnak készen kell állnia arra is, hogy demokratizálja kapcsolatait az állammal. Nagy Imre szerint a párt kisajátította az állami szervek funkcióit, megsértette függetlenségüket és tönkretette hitelüket. Ily módon a népi demokrácia egész alkotmányos rendszere eltorzult, s nem a társadalom hanem a vezető klikk érdekeit szolgálja. Ezzel aláásták a szocialista törvényességbe vetett hitet.

Nagy Imre arra hív fel, hogy állítsák vissza a Minisztertanács, az országgyűlés és a bíróságok jogkörét, mert „a bonapartista hatalom kezében mindez a dolgozó nép nagy többsége felett gyakorolt személyi diktatúrának az eszközévé válik”. A szocialista törvényességet csak úgy lehet visszaállítani és a bürokratizmust csak úgy lehet felszámolni, hogy a törvénykezési és az állambiztonsági rendszert „a néptömegek demokratikus ellenőrzése alá” helyezik. E cél eléréséhez új életre kell kelteni a helyi tanácsokat és vissza kell adni az állampolgároknak alkotmányos jogait.

Az Új Szakas idején Nagy Imre arra törekedett, hogy a párt és a kormány hatalmát szélesebb és demokratikusabb alapra helyezze, újraélesztve a Hazafias Népfrontot olyan tömegszervezetként, amely a pártonkívüli tömegek körében támogatást szerezne a párt és a kormány politikájához. Nagy Imre a Hazafias Népfront funkcióját abban látta, hogy megteremtse „a tömegek által támogatott szövetséget..., a munkás-paraszt szövetségnél szélesebb és kiterjedtebb tömegbázist”. Törekednie kell arra is, hogy egyesítse a magyar hazafiasság szellemét a demokrácia és a szocializmus eszményeivel: „A függetlenség és szabadság fogalmát és évszázadokra visszanyúló hagyományainkat – a tömegeket mozgató hatalmas erőket – össze kell ötvözni a demokrácia és a szocializmus koncepciójával.”

A Hazafias Népfront munkája arra irányult volna, hogy a szocializmus támogatására mozgósítsa azokat a nagyobb értelmiségi és paraszti rétegeket, amelyek nem állnak még teljes szívvel a kommunizmus elvei mellett. Nagy Imre hitt abban, hogy így módon vissza tudja hódítani a magyar népet a kommunizmus számára. Ezenfelül Nagy Imrének az volt az elképzelése, hogy a Hazafias Népfrontot olyan egyéni tagokból kell létrehozni, akik szabadon létesíthetnek saját független helyi szerveket és így erős befolyást gyakorolhatnak az ország politikai életére.

A Hazafias Népfront szerepéről vallott nézeteivel Nagy Imre nyilvánvalóan olyan politikai tevékenységet kívánt lehetővé tenni, amely

szabadon folytatható akár a párt keretein kívül is. Bár ez egyelőre semmiképp sem jelenti a párt vezető szerepének tagadását – Nagy Imre állandóan meg is erősíti ezirányú elkötelezettségét –, mégis minden bizonnyal magában hordozza olyan politikai erők megjelenésének lehetőségét, amelyek bizonyos fokú függetlenséget élveznének a párttól. Nagy Imre szerint a szocialista demokrácia magában foglalja az ilyen jellegű független politikai tevékenységet is, s ez világosan kiderül a bonapartizmus kialakulásáról szóló elemzéséből, ahol kijelenti, hogy „a hatalom elfajulása... gyökerei visszanyúlnak azokba az időkbe, amikor... Rákosi vezetésével a párt élére került klikk... szétzúzta a fiatal magyar demokrácia alapjait, és felszámolta népünk demokratikus erőit, a szocializmus demokratikus szövetségeseit.”¹²

Nagy Imre nem mulasztja el kihangsúlyozni, hogy a bonapartista klikk, amelyről beszél, csak azután került hatalomra, hogy a demokráciát két szinten is lerombolta:

„A bonapartizmus felülkerekedéséhez a szocializmus demokratikus szövetségeseit kellett megsemmisíteni.

Az egyéni diktatúra megvalósításához a párt vezető kádereit kellett kiirtani.”¹³

Ezek a megállapítások minden kétséget kizáróan világossá teszik, hogy Nagy Imre nemcsak a párton belüli demokrácia felszámolásában látta a hatalom elfajulását, hanem abban is, hogy már ezt megelőzően szétzúzták „a fiatal magyar demokráciát”, „a szocializmus demokratikus szövetségeseit”. Ezekkel a mondatokkal aligha utal egyébre, mint az 1948-ban felszámolt koalíciós kormányrendszerre és a kommunisták által betiltott demokratikus pártokra. Ezekből a megállapításokból pedig nyilvánvalóan az következik, hogy a demokratikus pártok tilalmát fel kell oldani és nem zárható ki a rájuk alapított koalícióhoz való visszatérés lehetősége sem.

Nagy Imre tehát, elutasítva a „Rákosi-Gerő klikk bonapartista diktatúráját”, a demokratikus jogok visszaállítását követelte magában a pártban és az ország egészének politikai életében egyaránt. Jóllehet az ilyen követelések együtt járnak a kommunista párt hatalmi monopóliumának feladásával, Nagy Imre nem látott bennük semmiféle fenyegetést a szocializmus jövőjére nézve, mert hitt benne, hogy

„A párt tagsága és a magyar nép... nem a kapitalizmus visszatérését akarja, hanem olyan népi demokratikus rendszert, melyben... a dolgozó nép az igazi úr, az ország gazdája, saját sorsának kovácsa, ahol becsülik az embert és a humanizmus szelleme hajtja át az állami és társadalmi életet.”¹⁴

Nagy Imre a magyar népbe vetett hite alapján kiáll, nemcsak a demokrácia, hanem a hazafiasság mellett is, amit úgy határoz meg, mint hazájának és népének szeretetét: „Mint a magyar nép fia és mint a magyar nemzet tagja, büszke vagyok magyar múltamra.”

Az ilyen hazafiság — mondja — semmiképpen nem ellentétes a szocializmus internacionalista elveivel, mert „A szocializmus nem fosztja meg a népeket nemzeti jellegüktől, nemzeti érzéseiktől és sajátosságaiktól. Ellenkezőleg, ezekkel minden nép gazdagítja a szocializmus egyetemes erkölcsi-etikai értékeit.”¹⁵

Nagy Imre élesen elítéli azt a nézetet, amely szerint a szocializmus feleslegessé teszi a nemzeti érzést, és azokat a szélsőséges internacionalistákat, akik a magyar nép nemzeti érzései ellen fordultak. Nagy szerint „az igazi hazafiság — a más népek és nemzetek iránti szeretettel és megbecsüléssel együtt — a proletár internacionalizmus alapja és lényege”.

Nagy Imre azt vallja, hogy a hazafiság gazdagodni és erősödni fog a szocializmusban, amely — az osztálytársadalmat eltörölve — először teszi valóban lehetségessé a nemzeti egységet és függetlenséget. A kapitalizmusnak nem sikerült megvalósítania a nemzeti függetlenséget, mert a burzsoázia a nemzet egyetemes érdekeit saját osztályérdekeinek rendeli alá. A munkásosztálynak azonban nincsen olyan érdeke, amely eltérne a nemzet érdekeitől, és csak úgy szabadíthatja fel magát, ha a társadalom egészét felszabadítja. Következésképpen a munkásosztály a függetlenség és a szabadság eszményeinek következetesebb harcosa, mint amilyen a burzsoázia volt, és a harca során meg fogja nyerni a maga számára a lakosság széles kispolgári rétegeit — beleértve a parasztság többségét is —, s így „a munkás-paraszt szövetségnél szélesebb népi egységet” teremt.

A nemzeti függetlenség igényét Nagy Imre a nemzetközi kapcsolatok öt alapelveire is alapozza — a függetlenségre, a szuverénitásra, az egyenjogúságra, a belügyekbe való be nem avatkozásra és az önrendelkezésre —, melyeket az el nem kötelezett országok 1955-ös bandungi értekezletén fogadtak el. Ezek az elvek egyre nagyobb jelentőségre tettek szert abban a korszakban, amelyet a gyarmatosítás elleni afrikai és ázsiai forradalmak, a fokozódó enyhülés a Kelet és Nyugat közti viszonyokban, és az ENSZ növekvő szerepe jellemeznek. Ezeket az elveket jelölte meg a nemzetközi problémák megoldásának

alapjaként az a hivatalos közlemény is, amit Belgrádban Hruscsov és Titó kibékülése alkalmából adtak ki.

Az említett elveket — jelenti ki Nagy Imre — nem szabad a kapitalista rendszerre korlátozni, hanem ezeknek kell alkotniuk az országok közötti kapcsolatok alapját a szocialista világban is. Szükséges garanciák ezek, hogy a szocialista táborban biztosítsák az egyes nemzetek függetlenségét, szuverénitását és egyenlőségét. Egyetlen ország sem lehet szabad, ha nem független — mondja —, és a szocialista tábornak szabad és független nemzetek szövetségévé kell válnia, olyan szövetséggé, amely tiszteletben tartja az egymás ügyeibe való be nem avatkozás elvét. Nagy Imre szerint ezáltal a szocialista tábor a harmadik világ újonnan megjelenő független nemzeteinek gyülekező helyévé válhat.

Magyarországnak azonban azt is fel kell ismernie, hogy nemcsak a szocialista tábornak, hanem „a nemzetek nagy közösségének” is tagja. Ha egy nemzet önálló és független akar lenni ebben a szélesebb közösségben, akkor joga kell legyen a saját független külpolitikájához is. Mi több, egy olyan világban, amelyet nagyhatalmi csoportok uralnak, a Magyarországhoz hasonló kis országok számára fontos, hogy ne tartozzanak egy hatalmi csoporthoz, de hogy ne váljanak pusztá sakkfigurává sem azok csatamezején. Az ilyen országok számára a legjobb megoldás — vonja le a következtetést Nagy Imre —, ha a semlegesség, illetve az aktív egymás mellett élés politikáját választják. Sőt egy olyan mondatban, amit Nagy Imre barátai kihúztak írásainak nyugati kiadásáiból, de amelyhez annakidején maga Nagy Imre felháborodva ragaszkodott, egészen odáig elmegy, hogy „Magyarország osztrák mintájú semlegesítésének lehetőségét” javasolja.

Az ilyen kis országoknak arra kell törekedniük, hogy társadalmi rendszerükre való tekintet nélkül együttműködjenek más kis országokkal, hogy megvédelmezhessék magukat a hatalmi csoportok politikájával szemben. Nagy Imre felveti, hogy ennek az egyik eszköze a Dunavölgy népi demokráciáinak szövetsége lehetne, hasonlóan Kossuth Lajos javaslatához egy Dunai Konföderációra az 1848-as forradalom idején. Most eljött az ideje — mondja végezetül Nagy Imre —, hogy visszatérjünk Kossuth ideáljaihoz, amelyekre önálló magyar külpolitika alapítható.

Akárcsak a demokratizálás kérdésében, Nagy Imre itt is messze túllépett a kommunista ortodoxia határain. Minden szükséges lépést

megtett, hogy kikövezze az utat a forradalom alatti kormányának akcióihoz, nevezetesen a Varsói Szerződésből való kilépéshez, Magyarország semlegességének kimondásához és az Egyesült Nemzetekhez forduláshoz. Ez lett a betetőzése annak, ami Nagy Imre szavaival „hazánk függetlenségéért és szuverenitásáért, népünk szabadságáért hosszú, viharos századokon át vívott nemzeti küzdelmeink”, Magyarország harca azért, hogy végre megtalálja „a helyét a népek között”.¹⁶

Nagy Imre „ideológiája”

Az előbbiek alapján úgy tűnhet, hogy talán nem is tévednek olyan nagyot Nagy Imre ellenfelei, mikor azt állítják, hogy nézetei a szocializmus marxista-leninista értelmezésétől számottevően elhajló, jobboldali elvek összefüggő rendszerét alkotják.

Annyi bizonyos, hogy fő gondolatai a jelek szerint valóban meglehetősen koherens és átfogó rendszerre illeszthetők össze, amelynek főbb pontjai a következők: a marxizmus rugalmas elméletként, nem pedig merev dogmaként való értelmezése, az iparosítás ütemének lassítása, és ezzel együtt a fogyasztói javak termelésére való áttérés és a mezőgazdaság bővítése, az erőszakos kollektivizálás elvetése, és a magánvállalkozás megtűrése a gazdálkodásban és a kiskereskedelemben, az egypárti diktatúra felváltása demokratikus koalícióval, az osztályellentétnek nemzeti egységgel, az ideológiai háborúnak semlegességgel és békés egymás mellett éléssel való helyettesítése. Röviden tehát az a nézet, hogy az osztályharc többé nem az elsődleges tényező sem a belügyekben, sem a nemzetközi kapcsolatokban.

Ezek az elvek azonban semmiképpen sem jelentkeznek ilyen nyíltan Nagy Imre konkrét írásaiban és nincsenek is ilyen rendszeresen kifejtve. Szinte elborítja őket az önérzetes méltatlankodás és az önigazolási törekvések szótömege, s olyan kommunista zsargonba vannak bugyolálva, amely gyakran eltorzítja és elhomályosítja jelentésüket. Mi több, Nagy Imre írásainak oroszlánrésze az ellene emelt vádak részletes cáfolatából áll, és idézetek tömkelegével bizonyítani igyekszik, hogy pontosan mit mondott vagy nem mondott korábban. Az ellene felhozott vádakat megalapozatlan vádaskodásnak, hamisításoknak és rágalmaknak minősíti, és kitart amellett, hogy „Én következetesen... a helyes marxista-leninista ideológiát képviseltem... (és) a továbbiakban is ezt fogom tenni”. Újra és újra leszögezi, hogy „igazamat, álláspon-

tom, nézeteim helyességét, marxista-leninista voltomat az elmélet és gyakorlat tényeivel bizonyítom be”.¹⁷

Nagy Imre eszméinek radikális és újszerű vonásai csak akkor válnak világossá, ha az önigazolásnak, a közhelyes moralizálásnak és lapos marxista-leninista elmélkedésnek ezt a mindent elborító szóözönét sikerült eltakarítani az útból. Így aztán könnyen meglehet, hogy maga Nagy Imre ismerte fel legkevésbé nézeteinek alapvető tisztaságát és rendszerét. Valószínűleg még azt sem fogta fel, hogy egyes kérdésekben milyen messzire jutott a marxizmus alaptételeinek revideálása útján. Közvetlenül a forradalom előtt és az első napokban tett lépései mindenestre bőven bizonyítják, hogy nem látta át az írásaiban kifejtett messzire mutató nézetek összes politikai következményét.

Nagy Imre álláspontjának az az alapvető gyengesége, hogy szocialista eszményei és a kommunista állam realitása között mutatkozó gyökeres ellentét dacára úgy vélte, hogy a sztálinista korszak tévedései és hibái csupán abból erednek, hogy gonosz és elvtelen vezetők egy csoportja bitorolja a hatalmat és visszaél vele. A kór csak az elitet támadta meg, és nem magának a rendszernek a strukturális tökéletlenségéről van szó. Így aztán egy „örségváltással” ki is gyógyítható, s vissza lehet térni a helyes politikához és a szocializmus nemes ideáljaihoz.

Nagy semmiféle alapvető ellentmondást nem látott az egyéni szabadságba, a demokráciába, a nemzeti függetlenségbe, a humanizmusba vetett idealista hite és a lenini párt, a kommunista rendszer, a Szovjetunió iránti nem szűnő lojalitása között. Mihelyt sikerül eltávolítani az „antimarxista, antileninista, baloldali szélsőségeseket”, tiszteletreméltó és józan emberek váltják fel őket, akik könnyűszerrel belátják majd nézetei helyességét.

Nagy Imre tökéletes képtelenségét, hogy bármiféle ellentmondást lásson az általa vallott eszmények és a kommunista párt hatalmi érdekei között, a legjobban az az ortodox és mechanikus szemlélet mutatja, amivel a forradalmat megelőző hónapokban a tömegek elégedetlenségének egyre szaporodó jeleire reagált. A balos szélsőségesek politikája — jelentette ki — a katasztrófa szélére sodorja az országot és a széles néptömegek így egyre nyíltabban fordulnak a párt és a kormány ellen. Ezt a népmozgalmat azonban nemhogy lelkesedéssel fogadta volna, hanem ennek pusztá kilátása is viasszasodorja a pártfunkcionárius szerepébe, és mint a reakció és az ellenforradalom terjedését bélyegzi meg. Ahelyett, hogy egy ilyen mozgalomban eszményei valóra váltásának lehetséges alapját látná, Nagy Imre a pártbürokrácia érdekeinek

biztosítását, a tömegek elégedetlenségének leszerelését és más mederbe terelését tartja a legfontosabb feladatnak.

Mint írja: „Ma még úgy látszik, hogy az Új Szakaszhoz való visszatérés, az ország gazdasági, politikai és kulturális életének a júniusi elvekre való alapozása áthidalhatná a mindjobban érlelődő válságot és megelőzhetné a katasztrófát.

...De kétséges, hogy vajon holnap ez már hozhat-e megoldást, elegendő-e a júniusi elvekhez visszamenni.

...Félő azonban, hogyha ez nem következik be, bizalmukat veszítve, a júniusi úttól és a párttól is elfordulnak a tömegek és jóval messzebbre kell visszamenni, hogy urai maradhassunk a helyzetnek.”¹⁸

Nagy Imre, szemben a forradalommal

Amikor a forradalom kitört, Nagy Imre első reakciói inkább a megelőző hónapokban és években tett lépéseivel álltak összhangban, mint azokkal a radikálisabb eszmékkel, amelyeket épp ekkoriban fejtett ki írásaiban.

Az október előtti, egyre viharosabb hónapokban rendre elutasította radikálisabb követőinek azokat a követeléseit, amelyek bármilyen illegális szervezet alakítására, bármilyen szervezett ellenzék létrehozására, a párt hivatalos keretein kívüli bármiféle politikai akcióra irányultak. Beállítottságára jellegzetes példa az az eset, amikor egy régi szociáldemokrata javasolta, hogy az ellenzék igyekezzék új életre kelteni a szakszervezeteket és mozgósítani őket saját támogatására. Nagy Imrét mélységesen felháborította már maga az ötlet is. A szocializmusban – jelentette ki – a szakszervezetek már nem érdekcsoportokként működnek, nemhogy politikai nyomást gyakorló csoportokként, hanem közvetítőként kell szolgálniuk a kormány politikájának hirdetéséhez és megvalósításához.

Ez a naív és csökönyös ortodoxia egy olyan emberben, aki olyannyira nem-ortodox és radikális elgondolásokat fejtett ki és akit oly következetesen elutasított és üldözött a kommunista vezetés Budapesten és Moszkvában – ez a legtalányosabb vonás Nagy Imre személyiségében. Már 1953-ban, első kormányelnöksége idején is szemlátomást azt hitte, meg tudja valósítani reformprogramját anélkül, hogy egyetlen elkötelezett támogatója lenne a kormányban és a pártvezetésben – „sokáig még egy magaválasztotta titkármője sem volt”. Láthatólag azt hitte, hogy ellenfelei majd kötelességtudóan átültetik a gyakorlatba az új

pártvonalat, éppoly engedelmesen, mint ahogyan ő szolgálta őket, amikor még kisebbségben volt. És úgy látszik, Nagy Imre éppoly nyugodtan fogadta vereségét is, amikor Rákosinak végül sikerült őt leváltatnia a tisztségeiből. „Már készítették neki a kötelet -- emlékezik vissza egyik fiatal híve –, de ő mégsem vette fel a harcot, a pártegységről vallott elvei miatt.”

Barátai még jobban elképedtek, amikor röviddel Rákosi Gerővel való felváltása után Nagy Imre hajlandó volt találkozni az új pártvezetőkkel. Elővigyázatból és a legrosszabbra felkészülve, híveinek egy csoportja elkísérte a Központi Vezetőséghez, és egy közeli kávéházban várakoztak, megegyezve, hogy azonnal riasztják családját és más barátait, ha déli tizenkettőre nem érkezik vissza.

„A találkozás elhúzódik, elmúlik dél, barátai éppen készülnek teljesíteni utasításait, amikor megjelenik Nagy Imre, sugárzóan, fölengedve, 'Ezekkel az emberekkel igazán lehet beszélni!' veti oda elképedt barátainak.”¹⁹

Később, amikor ugyanez a pártvezetés arra készült, hogy visszavegye a párttagok sorába, Nagy Imre állítólag megígérte, hogy megszabadul értelmiségi híveinek befolyásától, akik – úgymond – a háta mögött a párt aláaknázásán munkálkodnak.

Ez a dogmatikus párthűség és bizalom – saját elvei és a párt gyakorlata ellenére – a jelek szerint a demokratikus centralizmus iránti valamiféle naív elkötelezettségből táplálkozott, abból a hitből, hogy ez nemcsak valamilyen ideális lenini pártban lehetséges, hanem a valóságban is fennáll az elfajult és eltorzult magyar pártban is. Saját radikális eszméinek ellenére, annak ellenére, hogy világosan látta a magyar párt züllöttségét csak a legutolsó órában volt hajlandó akár csak fontolóra venni is olyan cselekvést, ami a hivatalos kereteken kívül esik és a párt-szerűség szűk korlátainak túllépésével jár.

Amint életrajz-írói, Molnár Miklós és Nagy László kiemelik, Nagy Imre túllépte minden létező kommunista rendszer határait és mégis „továbbra is táplál még holmi illúziókat. Mindvégig pártjához hű kommunistának vallja és tekinti magát”. Szerintük Nagy Imre politikai gondolkodása és ideológiája sokkal közelebb állt csoportjának „radikális szárnyához”, míg egyénisége inkább a mérsékeltek módszereire hajlott. Így aztán akaratlanul vált forradalmárrá:

„Új elméletek megalapozójává vált, holott mindig csak a régi elmélet tisztaságát akarta megóvni.”

„Volt, ha úgy tetszik, pártja bomlasztója, de egyben utolsó védelmezője is.”²⁰

Ez az értelmezés mindenestre remekül illik Nagy Imrének a forradalom október 23-i kitörésével kapcsolatos reakciójára. Déltájban, mikor legjelentősebb híveivel találkozott, egyetértését fejezte ki a lengyelországi változásokkal, de rendkívüli óvatosságra intett a magyar helyzet vonatkozásában és erősen ellenezte a diákok felvonulását. Útja már kezdett elválni legszókimondóbb barátai útjától, akik unszolták, hogy álljon a tüntetés élére. Nagy kereken megtagadta, és kijelentette, hogy nem vállal részt semmiféle „puccsban”, és csakis a párt felszólítására lenne hajlandó cselekedni.

Később estefelé, amikor már haragos tömegek gyülekeztek a város különböző pontjain, Nagyot ismételten felkérték hívei, hogy beszéljen a tüntetőkhez, de ő ellenállt minden ilyen kérésnek. Végül – de csak mikor már több párt- és kormányvezető ismételten kérte erre – Nagy ráállt, hogy bemegy a városba és beszél a Parlament előtt összegyűlt tömegekhez. Amikor megpillantotta az emberekkel zsúfolt utcákat, ideges lett és megdöbbszent; elképedve és borzadva nézte a nemzeti zászlókat, amelyekből kitepték a kommunista címet. Első szavainak hallatán a tömeg hangulata a lelkes üdvívalgásból keserű bizalmatlanságba csapott át. „Elvtársak!” – kezdte. „Nem vagyunk mi elvtársak!” – harsogták vissza.* Nemhogy megragadta volna az alkalmat, hogy kinyilvánítsa szolidaritását a néppel, Nagy Imre ismét csak a pártszerűséghez ragaszkodó funkcionárius álláspontját foglalta el: „A kibontakozás lehetősége pedig a párton belüli tárgyalás és tisztázás útja. Az alkotmányos rend és fegyelem megőrzése a célunk.”²¹

Mikor felkérték a kormány vezetésére, Nagy Imre ismét vállalkozott rá, hogy személyes tekintélyével támogassa meg a teljesen hitelét veszített pártvezetést és elfogadja a pártba és a kormányzati rendszerbe való visszavételét. Sok barátja – egyre csalódottabbá, ha ugyan nem kiábrándulttá válva – kapitulációnak tekintette lépését, és arra készültek, hogy közvetlenül a nép mellé állnak. Losonczy Géza és Donáth Ferenc nem fogadták el a Központi Vezetőségbe történt megválasztásukat és még el se mentek a pártközpontba.

Nagy Imre ugyanakkor hozzájárult a kijárási tilalom és a statárium bevezetéséhez és fegyverletételre szólította fel a felkelőket. Miniszterelnökként tartott első rádióbeszédében, október 24-én arról beszélt, hogy „ellenséges elemek... a népi demokrácia, a néphatalom ellen

* Más visszaemlékezések szerint az összegyűlt tömeg „Nincs elvtárs! Polgártárs!” ütemes kiáltással válaszolt. Amikor ezután Nagy Imre „Ifjú barátaim”-ra vagy valami hasonlóra javította ki megszólítását, „Itt van egész Budapest! Itt van a nemzet!” válasz érkezett.

fordultak”, és hogy a jelen pillanatban „a legelső dolog a rend, a fegyelem, a nyugalom megteremtése”. Másnap azt hangoztatta, hogy „kiszámú ellenforradalmár, felbujtó, népköztársaságunk rendje ellen fegyveres támadást indított” és azt is állította, hogy „a szovjet csapatoknak ...a harcokba való beavatkozását szocialista rendünk létérdeke tette szükségessé.”

Egyes szerzők úgy vélik, hogy ezen az első két napon Nagy Imre az ÁVH foglya volt, és rádióbeszédeit vagy kényszer hatására mondta előzetesen hangszalagra, vagy pedig elmondásuk közben puskával álltak a háta mögött. Más kommentátorok viszont arra a nézetre hajlanak, hogy Nagy Imre inkább saját korábbi elveinek volt a foglya. Egyik követője például így igyekszik megmagyarázni a történeteket:

„Nagy Imre nem volt az ÁVH vagy a Rákosi-Gerő csoport foglya. Saját lojalitása tartotta morális rabságban, mely nem hagyta el őt még ebben a rendkívül kritikus pillanatban sem.”²²

A pártnak – amelynek életét szentelte – szüksége volt rá, és ő már régen várt hívó szavára. Azzal, hogy eleget tett a kötelességének, nemcsak a párt igazát ismerte el, hanem egyben igazolta saját nézeteinek és tetteinek helyességét is, amelyeknek egyedüli bírója – ha elkésve is – csak a párt lehetett. Ezenfelül nem csupán párthűsége, hanem párt-funkcionáriusként és az apparátus tagjaként eltöltött életének összes beidegződése is arra készítette Nagy Imrét, hogy ösztönösen úgy cselekedjék, mintha ellenforradalmi felkeléssel került volna szembe, és mintha az egyetlen cél csak az lehetne, hogy a párt továbbra is a helyzet ura maradhasson.

Hasonlóképpen, bár az írásaiban kifejtett nézetek már jócskán túllépték 1953-as reformprogramjának határait, bár felismerte már, hogy az Új Szakaszhoz való visszatérés már nem lehet elegendő, és bár a tömegek egyetlen éjszaka alatt letépték a párturalom láncát, a válság pillanatában Nagy Imre gépiesen visszatért abba a pozícióba, amit 1955-ben elhagyott: a nemzet orvosának szerepébe, aki a reformok most már ósdi „Új Szakasza” kínálja a gyógyításhoz. Így elegendőnek tartotta, ha október 24-i első rádióbeszédében ennyit mond:

„Egyúttal kijelentem, hogy minden erőnkkel megvalósítjuk, az 1953. júniusi kormányprogram elvi alapján, úgy, ahogy azt annak idején a Parlamentben kifejtettem, országunk következetes demokratizálását a párt-, az állami, a politikai és a gazdasági élet minden területén.”²³

Hogy Nagy Imre még a forradalmi földrengés közepette sem ismerte fel saját álláspontjának implikációit, jól mutatja az az eset, amikor először találkozott ezekben a napokban korábbi ellenzéki barátainak

egy csoportjával. Mivel azt hitték, hogy ő a pártközpontban el van vágva az utcákon végbemenő eseményektől, már több sikertelen kísérletet tettek, hogy kapcsolatba lépjenek vele. Amikor azonban végül sikerült találkozniuk, és Gimes Miklós megpróbálta elmagyarázni Nagynak, hogy az emberek a többpártrendszer visszatérését követelik és hogy csak ennek elfogadásával lehet a forradalmat politikai csatornába terelni, és a fegyveres harcnak véget vetni, Nagy Imre felháborodottan így válaszolt: „Amíg én élek, soha!”

Nagy Imre elfogadja a forradalmat

Miután Kádár János váltotta fel Gerőt október 25-én, a magukat leginkább lejáratosított régi vezetők többsége pedig szovjet tankokon és repülőgépeken elmenekült Budapestről,* Nagy Imre fokozatosan megszilárdította hatalmát és lassan de biztosan igazodni kezdett a magyar nép forradalmi követeléseire.

Először úgy látszott, hogy Nagy Imre több engedményt tesz, mint amennyit valójában szeretne, hogy megmentse, ami még a kommunizmusból Magyarországon megmaradt. Annyi bizonyos, hogy igyekezett lépést tartani az eseményekkel, egy rövid időszak után, amikor még ennek is ellenállt. Amikor azonban már megtette a döntő lépéseket és a kocka el volt vetve, Nagy Imre olyan hévvel és szenvedéllyel vetette bele magát a néptribün és az ország vezérének új szerepébe, amely szöges ellentétben állt korábbi óvatosságával és habozásával. Erre utal Kovács Béla, a Kisgazda Párt egyik vezetője és Nagy utolsó kormányának tagja, mikor aznap, hogy az oroszok újra megindították Budapest elleni támadásukat, így nyilatkozik egy nyugati újságírónak: „Legkedvesebb emlékem Nagy Imréről mindig is az lesz, ahogy komótos, kedélyes, megfontolt professzorból lobogó forradalmárrá változott.”²⁴

Feltehetőleg a népakarat rohama – ami a hozzá érkező küldöttségek szünni nem akaró folyamában nyilvánult meg – győzte meg Nagy Imrét a forradalom ügyének igazáról és arról, hogy a kormánynak támogatnia kell. Hamarosan megérezte, hogy a tömegek spontán cselekvése egyedülállóan új helyzetet teremtett és hogy a forradalom nemzeti egységet teremt, amely messze meghaladja a korábbi politikai megosztottságot. Minden korábbi habozását félredobva, Nagy Imre most biztosította a Budapest különböző kerületeiből érkező

* (Gerő Ernő, Hegedűs András, Piros László és mások.)

forradalmi bizottságok képviselőit, hogy nemcsak teljes mértékben egyetért követeléseikkel, hanem még azokon is túl kíván lépni.

Október 28-án kora reggel Nagy Imre megakadályozta a Corvin közti felkelő-állás szétzúzására irányuló kísérletet azzal fenyegetődve, hogy azonnal lemond, ha a tervezett akciót nem fújják le. Délben aztán parancsot adott az azonnali tűzszünetre és arra utasította a fegyveres erőket, hogy csak akkor löjenek, ha megtámadják őket. Végül az esti órákban rádióbeszédben bejelentette, hogy a kormány elveti azt az álláspontot, amely szerint ellenforradalmi kísérlet történt. Ezzel szemben

„Vitathatatlan, hogy ezekben a megmozdulásokban elemi erővel bontakozott ki egy nagy, egész népünket átfogó és eggyé forrasztó nemzeti demokratikus mozgalom...

A harcok közepette megszületett a demokratikus nemzeti egység, függetlenség és szocializmus kormánya.”

Az új kormány – ígérte Nagy Imre – azonnal hozzá kezd a nép jogos követeléseinek megvalósításához, mindenekelőtt az ÁVH feloszlatásához és a szovjet csapatok Magyarországról való kivonásához.

Ezzel a beszéddel Nagy Imre kinyilvánította szolidaritását a forradalom alapvető követeléseivel. A következő napokban már magáévá tette a politikai demokráciára és nemzeti függetlenségre irányuló radikálisabb követeléseket is, amelyeket a forradalom támasztott és amelyek összhangban álltak a saját írásaiban kifejtett elvekkel is. Nagy Imre október 30-án, délután bejelentette, hogy a nemzeti kormány:

„Az ország életének további demokratizálása érdekében az egypártrendszer megszüntetésével a kormányzást az 1945-ben újjászületett koalíciós pártok demokratikus együttműködésének alapjaira helyezi.”²⁵

Ugyanekkor egy szűkebb kabinet megalakítását is bejelentette, amely az új erő-egyensúlyt képviseli. Tagjai: Nagy Imre, Kádár János és Losonczy Géza (kommunisták), Tildy Zoltán és Kovács Béla (kisgazdák); Erdei Ferenc (Nemzeti Parasztpárt) és egy „a szociáldemokrata párt által kijelölendő személyiség”.

A következő napon a Parlament előtt összegyűlt lelkes tömeg előtt tartott rögtönzött, de szenvedélyes beszédében Nagy Imre bejelentette, hogy kormánya tárgyalásokat kezdett a szovjet csapatok kivonására és a Varsói Szerződésből való kilépésre. Szenvédélyesen kiállt a független Magyarország eszméje mellett, s ezeket mondta:

„Nem tűrünk semmi beavatkozást a magyar belügyekbe!

Az egyenjogúság, a nemzeti szuverénitás és a nemzeti egyenjogúság alapján állunk...

Éljen a független, szabad, demokratikus magyar köztársaság! Éljen a szabad Magyarország!"²⁶

Figyelemreméltó, hogy Nagy Imrének ez a beszéde — amelyben világosan leszögezi kormányának a Varsói Szerződésből való kilépési szándékát — még azelőtt hangzott el, hogy megerősítést nyertek volna az újabb szovjet csapatok bevonulásáról szóló híresztelések és egy teljes nappal az előtt a politikai bizottsági ülés előtt, amelyen meghozták a tényleges határozatot a Varsói Szerződésből való kilépésről. Mi több, másnap — amikor bejelentette a döntést a Varsói Szerződésből való egyoldalú kilépésről és Magyarország semlegességének kinyilvánításáról — meg sem kísérelte ezt olyan diplomáciai lépésként feltüntetni, amelynek célja az esetleges szovjet intervenció megelőzése, hanem ugyanazzal a hévvel és szenvedéllyel beszélt, mint az előző napon.

„E hősi küzdelemben — jelentette ki — a magyar nép évszázados álma valósul meg” s népünk kivívta „alapvető nemzeti érdekét, a semlegességet.”

Végül november 3-án a kormány bejelentette egy új, kibővített kabinet megalakítását, amely még szélesebb koalíción nyugszik. A kormányfő Nagy Imre miniszterelnök és külügyminiszter, és a kormány tagjai közé tartozik Maléter Pál mint honvédelmi miniszter és a szabadságharcosok képviselője, valamint Losonczy Géza és Kádár János (kommunisták), Tildy Zoltán, Kovács Béla és B. Szabó István (kisgazdák), Bibó István és Farkas Ferenc (Petőfi Párt*), Kéthly Anna, Kelemen Gyula és Fischer József (szociáldemokraták).

A forradalom utolsó napjaiban Nagy Imre és miniszterei — miközben a „demokratikus nemzeti egység” kormányaként léptek fel — következetesen hangsúlyozták ragaszkodásukat a szocializmus fenntartásához Magyarországon. Október 28-i beszédében maga Nagy Imre emlékeztetett azokra a vívmányokra, amelyeket a munkások és parasztok az elmúlt tizenkét évben a kommunista párt vezetése alatt értek el. A kormányában részt vevő többi párt vezetői hasonlóképp határozottan állást foglaltak a régi kapitalista rendszer bármiféle visszatérése ellen.

Kovács Béla, a Kisgazda Párt népszerű vezetője így nyilatkozott: „A régi világról szerintem ne álmodjon senki. A grófok, bankárok és kapitalisták világa végérvényesen lezárult.”

* Az újonnan alakult Petőfi Párt lényegében a korábbi Nemzeti Parasztpárttal azonos.

Kéthly Anna, a Szociáldemokrata Párt vezetője, arra intett: „Az egyik börtönből kiszabadulva ne engedjünk ebből az országból egy más színű börtönt teremteni. ...Vigyázzunk a gyárakra, a bányákra és a földekre, melyek a nép kezében kell hogy maradjanak.”

Végül egy sajtókonferencián, amelyet a második szovjet beavatkozás előestéjén tartottak, Losonczy Géza államminiszter az ellenforradalom veszélyére figyelmeztetett és megerősítette, hogy a kormány határozottan fel fog lépni ellene.

„Véleményünk szerint komoly ellenforradalmi erők vannak az országban – ismerte el. A kormány egyhangúlag kijelentette, hogy nem tűri el az utolsó tizenkét év vívmányai, a földreform, a gyárak, üzemek államosításának visszacsinálását, vagy a legutóbbi időkben kiharcolt szociális vívmányok bármiféle csorbítását. ...A kormány nem fogja eltérni a kapitalizmus visszaállítását Magyarországon.”²⁷

Míg e nyilatkozatok némi képet adnak arról, hogy a Nagy Imre körüli emberek milyennek látták a forradalomból kiemelkedő Magyarországot, addig más megfigyelők sokkal messzebb mentek és azt állították, hogy a forradalom egy új és egyedülálló társadalmi-gazdasági rendszert hozott létre, mely egyesíti a szocializmus gazdasági vívmányait a demokrácia politikai szabadságjogaival. Wiktor Woroszylski lengyel kommunista újságíró szavaival:

„A jelek szerint különös szintézist figyelhetünk majd meg itt: a népi demokrácia alapvető megvalósulását (a föld a parasztok kezében, a gyárak és bankok államosítása) és a pártok pluralizmusát, a sajtó szabadságát és a liberális demokráciával együtt járó összes többi szabadságjogokat.”²⁸ *

* A magyar forradalom kimeneteléről hasonló elképzeléseket fogalmaztak meg magyar írók is. Az *Új Magyarország* (a Petőfi Párt lapja) 1956. november 2-án megjelent forradalmi számában Németh László azt írja, hogy „históriai jelentőségű politikai forma” született, „néhány nagy, közös alapelven álló többpárt-rendszer, amely az egységes eszmei alapon álló társadalmi rendszerek határozottságát a parlamentáris rendszer rugalmasságával egyesítené.” Hónapokkal később Bibó István, ún. „Emlékiratában” hasonlóképpen kijelenti, hogy a magyar forradalom szabad továbbfejlődése „a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletét” eredményezte volna, amelyben megvalósulhatott volna „a nagybirtok és nagytőke radikális kisajátítása, és ugyanakkor a szabad vállalkozás helyesen szabályozott lehetőségeinek teljes bátorsággal való bevezetése, illetőleg megerősítése.”

„Milyen naív ember volt Nagy Imre!” – kesereg az egyik fiatal híve, s valóban, még a forradalom végnapjaiban is, amikor úgy látszott, hogy végre tudatára ébred álláspontja politikai következményeinek, csaknem töretlenül tovább bízott kommunista munkatársaiban és a szovjet vezetőkben.

Amikor megérkeztek az első hírek, hogy friss szovjet csapatok érkeznek Magyarországra, eleinte vonakodott elhinni. Később, amikor a Miskolcra, és más határ közeli helységekből érkező jelentések mind ezt támasztották alá, továbbra sem volt hajlandó elhinni, hogy a szovjetek ismét támadásba lendültek, inkább hajlott arra, hogy elfogadja hivatalos magyarázatukat, mely szerint csapataik kivonásának fedezésére folytatnak manővereket. És hasonlóképpen, amikor értesült Kádár János és Münnich Ferenc november 1-i különös eltűnéséről, Nagy Imre megdöbbent, de képtelen volt elhinni, hogy elárulták.

Nagy Imre még a második szovjet támadás előestéjén is mindennek ellenére abban reménykedett, hogy tárgyalásokkal még mindig meg lehet menteni a helyzetet, s még csak fontolóra sem volt hajlandó venni, hogy hogyan lehetne katonailag felkészülni egy esetleges szovjet támadás ellen. Andropov szovjet nagykövettel találkozott, akinél tiltakozott a friss szovjet csapatok Magyarországra vezénylése ellen, s ezt követően november 3-a délutánján az Országházban hivatalos tárgyalások kezdődtek a szovjet csapatok kivonásáról. A szovjet küldöttséget Malinyin tábornok, a magyart Maléter Pál vezette. Estére a csepel szigeti Tökölre, a szovjet katonai főparancsnokságra hívták a magyar küldöttséget a tárgyalások folytatására. Éjfél tájt azonban megszakadt a telefon összeköttetésük a magyar kormánnyal, s mint az később ismeretessé vált, a tárgyalások is félbeszakadtak: s a küldöttség tagjait – Maléter Pál és Kovács István tábornokokat, Szücs ezredest és Erdei Ferencet, az egykori miniszterelnökhelyettest a szovjetek letartóztatták.*

Mindezek ellenére, amikor Király Béla a nemzetőrség főparancsnoka november 4-én a hajnali órákban telefonált, hogy közölje, hogy szovjet csapatok benyomultak Budapestre, Nagy Imre határozottan azt állította, hogy itt csak valami képtelen félreértésről lehet szó. Hiszen a

* Egyes jelentések szerint a tárgyalást – Malinyin tábornok, a szovjet küldöttség vezetője nyilvánvaló megütközésére – egy szovjet tisztekből álló csoport szakította félbe, melyet Ivan Szerov a KGB főparancsnoka vezetett, aki közölte, hogy letartóztatja a magyar küldöttséget.

szovjet nagykövet, Jurij Andropov személyesen járt Nagy Imrénél, hogy megpróbálja „véget vetni az öldöklésnek”! És amikor Király szinte könyörögve kérte, hogy adjon parancsot a tüzelésre Budapest védelmében, és hogy bocsásson ki egy nyilatkozatot, amely ellenállásra szólítja fel a lakosságot, Nagy Imre egyszerűen letorkolta, mondván, hogy ilyen döntést csak a kormány hozhat, és annak nem áll szándékában ilyesmit tenni. A magyar csapatoknak – követelte – még viszonzniuk sem szabad a tüzet. „Nagy Imre – állapítja meg Király Béla – a legutolsó pillanatig sem hitte el, hogy gyalázat és nem valamiféle szándékolatlan katasztrófa történik.”²⁹

Csak amikor már az Országház épületéből a saját fülével hallotta az ágyúdörgéseket, és saját szemével látta a torkolattüzeket, s a szovjet csapatok már mélyen benn jártak a fővárosban, akkor lépett a mikrofonhoz, hogy beolvassa híres, rövid rádióbeszédét:

„Itt Nagy Imre beszél, a Magyar Népköztársaság minisztertanácsának elnöke. Ma hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak a fővárosunk ellen, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt. Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van. Ezt közlöm az ország népével és a világ közvéleményével.”³⁰

E történet utolsó epizódjára tizennyolc nappal később került sor, amikor Nagy Imre és munkatársai készültek elhagyni a jugoszláv nagykövetség épületét, ahol a szovjet támadás ideje alatt menedéket leltek, miután Kádár János megígérte nekik, hogy szabadon hazatérhetnek otthonukba.

November 22-én, a késő délutáni órákban egy autóbusz állt meg a jugoszláv nagykövetség épülete előtt. A járműből kiszálló magyar rendőr közölte a jugoszláv követségi tisztviselőkkel, hogy az autóbuszt a magyar belügyminisztérium küldte Nagy Imre és társai hazaszállítására. Szilágyi József és Fazekas György, akik Nagy Imre munkatársai közül elsőként szálltak be a buszba, azonnal gyanút fogtak, hogy valami nincs rendben, amint meglátták, hogy az autóbusz szovjet katonai jármű, és egy szovjet katona vezeti.

Miután figyelmeztették, Nagy Imre visszament a követség kertjébe, és beszélt Dalibor Soldatic-csal, a jugoszláv nagykövettel, aki szolgálatkésztségét fejezte ki amennyiben a csoport vissza kíván térni és továbbra is a követségen kíván maradni. Néhány perc múlva azonban a miniszterelnök visszafordult, és beszállt az autóbuszba. Látszólag sem ő, sem a barátai többsége, sem a jugoszlávok nem voltak képesek elhinni, hogy egy előre eltervezett csapdába sétálnak bele.

Az autóbusz a követségtől nem messze, a Gorkij fasorbeli szovjet parancsnokság előtt állt meg, ahol a magyarokat kísérő jugoszláv diplomatákat tiltakozásuk ellenére durván lekényszerítették a buszról. Ezután az autóbusz meg sem állt a tököli szovjet katonai főparancsnokságig. Másnap reggel egy kormány-közlemény tudatta, hogy Nagy Imre és barátai elhagyták az országot, és a „saját kívánságukra” Romániába mentek.

Hiszékenysége és naivitása ellenére Nagy Imre élete utolsó pillanatáig makacsul kitartott ama meggyőződése mellett, hogy nézetei és tettei helyesek voltak. Tizenkilenc hónapi börtön és kihallgatás ellenére sem volt hajlandó semmiféle hibát vagy tévedést „beismerni”. Büszkén vállalta a nézeteit, melyeket – mint mondják – még a börtönben is lázasan igyekezett papírra vetni. Az egyetlen mondatában, amely ezekből az írásokból mindezidáig napvilágot látott, még egyszer visszatér a forradalomban megszületett nemzeti egységbe vetett személyes hitére:

„Ez a nemzeti egység (a függetlenségi harcban) felölelte a társadalom minden osztályát és rétegét, valamint minden politikai irányzatát.”³¹

1920 óta, amikor az orosz forradalom és polgárháború után először tért vissza Magyarországra, Nagy Imre úgy gondolta, hogy ő az a kiválasztott ember, aki összebékítheti a magyar népet a kommunizmussal. Ezt a hitét élete utolsó pillanatáig megőrizte. Halálos ítélete kihirdetésének napján büszkén állt fel, és mondta el a bíróságnak, hogy a forradalom alatt, miniszterelnökként hozott intézkedéseivel másodszor teremtetten meg a magyar kommunizmus megmentésének lehetőségét.

Az ellene emelt valamennyi vádat visszautasítva Nagy Imre kijelentette, hogy semmit sem hajlandó visszavonni mindabból, amit a forradalom alatt tett vagy mondott. Éppen ellenkezőleg, hitt abban, hogy helyesen járt el, hogy egy nap a történelem majd igazolni fogja, és az általa hirdetett elvek győzedelmeskedni fognak.*

* Az utóbbi időben Nagy Imre utolsó szavainak drámaibb változata terjedt el – lásd Méray (1978), 384. old. Ez a változat azonban nem tűnik valószínűnek Nagy Imre személyisége ismeretében, és a per túlélőinek visszaemlékezései sem támasztják alá.

A NAGY IMRE PER

Nagy Imre perét, tökéletes titoktartás mellett, 1958. február 6-án kezdte tárgyalni a Legfelsőbb Bíróság Népbirósági Tanácsa Dr. Radó Zoltán elnökletével. A tárgyalást azonban váratlanul felsőbb utasításra elnapolták, és a pert csak június 9-én folytatták: a bíróság elnöke ekkor Vida Ferenc volt. A hivatalos közlemény szerint a bíróság 1958. június 15-én (vasárnap!) hirdetett ítéletet: Nagy Imrét, Maléter Pált, Szilágyi Józsefet és Gimes Miklóst halálra ítélte, Kopácsi Sándort életfogytiglani, Donáth Ferencet 12 évi, Jánosi Ferencet 8 évi, Tildy Zoltánt 6 évi, Vásárhelyi Miklóst 5 évi börtönbüntetéssel sújtották. A vádlottaknak nem volt joguk fellebbezni, s így másodfokú tárgyalásra nem került sor, kegyelmet senki sem kapott. A halálos ítéleteket másnap, június 16-án reggel hajtották végre, bár a perről és az ítéletekről csak június 17-én adott hírt az Igazságügyminisztérium közleménye.

A per különböző részletei csak fokozatosan kerültek napvilágra, és sok minden még máig sem tisztázott teljesen. A kivégzések tizedik évfordulóján, 1966. június 15-én az Irodalmi Újság közölte Háy Gyula rövid beszámolóját utolsó találkozásáról Nagy Imrével a börtönben; ez később németül is megjelent Geboren 1900 (1900-ban születtem) című emlékiratában (Hamburg, Wagner, 1971).

További részletek azonban csak azután váltak ismertté, hogy Kopácsi Sándor – aki 1956-ban budapesti rendőrfőkapitány volt, és akit a Nagy Imre-perben életfogytiglani börtönre ítélték – kegyelmet kapott és kiszabadult, s később a hatóságok megengedték neki, hogy Kanadába emigráljon. Emlékiratai Au nom de la classe ouvrière (A munkásosztály nevében – Párizs, Laffont, 1979), ugyan sok megbízhatatlan börtön-pletykát tartalmaznak, ennek ellenére sok minden újat lehet megtudni belőlük a per lefolyásáról, és a vádlottak magatartásáról.

Ma már tudjuk, hogy Losonczy Géza még a tárgyalások kezdete előtt meghalt, a hivatalos közlemény szerint „betegség következtében”. Más beszámolók szerint azonban az éhségstrájkja alatt alkalmazott mesterséges táplálásba halt meg, míg Kopácsi azt állítja, hogy tudatosan ölték meg, mert az elméje túlságosan elborult ahhoz, hogy bíróság elé lehetett volna állítani, s „Gyilkosok! Fasiszták!” kiáltozása közben halt meg.

Hasonló sorsra jutott Szilágyi József, aki az első, 1958. februári tárgyalások során tagadta bűnösségét. A tárgyalások alatt – „Fasiszták!” kiáltással – a bíró arcába vágta a vádiratot, s kijelentette, hogy Kádár és a szovjetek felelősek a magyar nép forradalma vérbefolytásáért, és azért, hogy a marxizmus nevében egy gyarmati rabszolga társadalmat teremtek. Ilyen magatartást még egy zárt tárgyaláson sem tűrtek, s így Szilágyit körülbelül egy hónappal a többiek előtt állították bíróság elé, majd halálra ítélték és kivégezték. Még a halálba menet sem vesztette el korábbi kommunista idealizmusát, s szilárd meggyőződéssel jelentette ki, hogy „az ember vérontás nélkül, mások reményeinek elfojtása nélkül is lehet kommunista.”

Végső tárgyalásukon Nagy Imre és Maléter Pál hasonlóképpen hajthatatlanul tagadták bűnösségüket, és kijelentették, hogy mindig alkotmányosan és törvényesen jártak el a forradalom alatt, visszautasították az ellenük emelt vádakat, és mindvégig következetesen Magyarország törvényes miniszterelnökének illetve hadügy-miniszterének tekintették magukat. Kopácsi szerint mindketten ezekkel a szavakkal mentek a halálba: „Éljen a független, szocialista Magyarország!”

NAGY IMRÉÉK TÖRBECSALÁSA

Miután a szovjet csapatok november 4-e hajnalán másodízben támadták meg Budapestet, Nagy Imre és közvetlen munkatársai – kommunista politikusok és értelmiségiek, köztük a Magyar Szocialista Munkáspárt november 1-én alakult előkészítő bizottsága hét tagjából öten – a jugoszlávok javaslatára a jugoszláv nagykövetség épületében kerestek menedéket. Összesen vagy 42-en menekültek ide, Nagy Imrén kívül Donáth Ferenc, Fazekas György, Haraszi Sándor, Jánosi Ferenc, Losonczy Géza, Lukács György, Rajk Júlia, Szántó Zoltán, Szilágyi József, Tánczos Gábor, Újhelyi Szilárd és Vas Zoltán, sokan közülük feleségükkel és gyermekeikkel.

Ismételt tárgyalások után kormányközi megállapodás született a magyar és a jugoszláv kormányok között: Kádár János írásban szavatolta, hogy amennyiben Nagy Imre és csoportjának tagjai önszántukból elhagyják a követség épületét szabadon hazatérhetnek, és a kormány nem kíván büntető eljárást indítani ellenük. A nagykövetség épületét elhagyva azonban a szovjetek elfogták Nagy Imrét és munkatársait, s a szovjet katonai főparancsnokságra, a mátyásföldi tisztiképző főiskolába hurcolták őket. Másnap valamennyiüket repülőgépen Romániába szállították, s a Bukarest közelében fekvő Snagov tó partján, a román kommunista párt üdülőjében tartották őket szigorú őrizet alatt (lásd: Vas Zoltán: Viszontagságos életem, Budapest, Magvető, 1980, 496, 527 és 547 old.) A jugoszláv kormány hivatalos jegyzékben tiltakozott a magyar hatóságoknál a két kormány közötti megállapodás megszegése ellen. (Nagy Imre és társai elhurcolásáról, valamint a jugoszláv és magyar kormány közötti jegyzékváltásról lásd még: Az igazság a Nagy Imre ügyben, Brüsszel, Európai Petőfi-kör, 1959, 11-15 és 146-162 old.)

A később kiadott emlékiratokból – Khrushchev Remembers (Hruscsov visszaemlékezései), London, André Deutsch, 1971, 378-392 old., s mindenekelőtt a volt moszkvai jugoszláv nagykövet Veljko Mićunović: Moscow Diary (Moszkvai napló), London Chatto and Windus, 1980, 123-142 old. – azonban világossá vált, hogy a november 2-áról 3-ára virradó éjszaka Tito magán-szigetén, Brioniban, Hruscsov és Malenkov titokban találkozott Titóval, Kardelj-jel és Rankoviccsal. A találkozón tájékoztatták a jugoszláv vezetőket, hogy tervbe vették Magyarország katonai megszállását és a forradalom

leverését, s ezenkívül megvitatták velük, hogy kik legyenek az új magyar vezetők.

A november 4-ére virradó éjszaka a jugoszláv kormány, Ranković aláírásával táviratot küldött Nagy Imrének és munkatársainak, amelyben felajánlotta, hogy a jugoszláv nagykövetség épületében politikai menedéket kaphatnak. Ugyanekkor a budapesti jugoszláv nagykövet azt az utasítást kapta Belgrádból, hogy „mindenkinek adjanak politikai menedékjogot”. (lásd: Dalibor Soldatić, volt budapesti jugoszláv nagykövet interjúját: Vjesnik, Zágreb, 1977. november 28, 29 és 30.)

Nagy Imréék elfogadták a jugoszlávok ajánlatát, és november 4-én a kora reggeli órákban megérkeztek a nagykövetség épületébe, ahol aznap délben egy újabb táviratot kaptak Rankovićtól, mely felszólította őket, hogy mondjanak le miniszteri tisztségeikről és ismerjék el az új Kádár kormányt. Nagy Imre és kollégái a lehető leghatározottabban visszautasítottak minden effajta együttműködést, és kijelentették, hogy amennyiben ez a politikai menedékjog feltétele azonnymban elhagyják a nagykövetség épületét. A következő napokban a jugoszlávok további nyomást gyakoroltak rájuk, hogy jussanak valamiféle megegyezésre a Kádár kormányval. November 22-i elrablásuk idejére Nagy Imre munkatársai közül már többen arra a meggyőződésre jutottak, hogy a jugoszlávok elárulták, vagy akár szánt szándékkal törbeccsálták őket.

Több más esemény is alátámasztja azt a feltételezést, hogy a jugoszlávok legalább is előre tudtak Nagy Imre tervezett elrablásáról, ha nem is működtek aktívan közre abban. November 18-án Lukács György, Szántó Zoltán és Vas Zoltán feleségükkel együtt elhagyták a jugoszláv követség épületét, miután Kádár szóban megígérte nekik, hogy szabadon hazamehetnek. (Nem egészen világos, hogy miért hagyták el a követséget a többiek előtt, ám úgy tűnik, hogy ők inkább hajlottak arra, hogy valamiféle megegyezésre jussanak Kádárékkal mint a többiek, és nem voltak hajlandóak továbbra is azt játszani a követségen, mint hogyha még mindig ők alkotnák Magyarország valódi kormányát.) A követség épületét elhagyva három ott várakozó kocsiba tessékelték őket, amelyek azonban csak egyszerűen megke-rülték a sarkot, ott átrakták őket egy szovjet páncélozott személyszállító kocsiba, amely egyenesen a mátyásföldi szovjet főparancsnokságra hajtott velük. Itt fogva tartották őket, amíg négy nap múlva a többiek is megérkeztek. Annak ellenére, hogy a jugoszláv diploma-

táknak tudniuk kellett, hogy mi történt, ezt elhallgatták a Nagy csoport előtt, sőt ezzel ellentétben, biztosították őket arról, hogy Lukács és Szántó biztonságban hazaértek, Vas Zoltán pedig már a parlamentben dolgozik miniszteri pozícióban.

November 22-én egy újabb gyanús eseményre került sor. Vásárhelyi Miklós november 4-én már nem jutott el a követség épületébe, és ezért egy jugoszláv attaché budai lakásán rejtőzött. A jugoszláv diplomata azt állította, hogy a csoportnak egyszerre kell hazatérnie, s ezért Vásárhelyit november 22-én délután gépkocsijával a nagykövetségre szállította, de előbb körbe vitte a városon, mintha csak azt akarta volna megakadályozni, hogy a kijelölt időpont előtt érjenek a követség épületéhez. Végül, még a követség épületében, mielőtt a barátai gyanút fogtak volna, Nagy Imrét félrehívta Soldatić, jugoszláv nagykövet, és azt mondta, hogy amennyiben nem akarja elhagyni a követséget ott maradhat. Soldatić nemrégiben elismerte: „Rossz előérzetem volt, s a munkatársaimnak is. Valami volt a levegőben, csak nem tudtuk, hogy mi.”

Mindezek ismeretében, nem tűnik különösebben meggyőzőnek, amikor a jugoszláv hatóságok ismételten azt bizonygatják, hogy nem tudták előre, hogy a magyar kormánnyal kötött megállapodásukat meg fogják szegni, ha voltak is kétségeik. Jó okunk van feltételezni, hogy az események valamelyik pontján, valamilyen szinten a jugoszláv hatóságok összejátszottak a szovjetekkel Nagy Imre és munkatársai elárulásában és elrablásában.

VIDÉKI VÁROSOK: A FORRADALOM FORMÁT ÖLT

„A szocializmust – belső természete folytán – nem lehet *ukázzal* elrendelni vagy bevezetni. ... Csak a korlátozásmentes, forrongó élet torkollik ezernyi új formába és rögtönzésbe, napvilágra hozva az alkotó erőt és önmaga által korrigálva minden elhibázott kísérletet.”

Rosa Luxemburg, 1918

A magyar forradalomról megjelent tanulmányok többsége a budapesti eseményekre, a magyar szabadságharcosok és a szovjet tankok közötti fegyveres harc drámai képeire, az országos politikai döntések és kormányzati változások színterére összpontosítja figyelmét. Kevés szó esik a vidéki városokban lezajlott eseményekről, ahol a forradalom önálló életét élte, a katonai összecsapásokból vagy a politikai diplomáciából eredő korlátok nélkül. Könnyen meglehet azonban, hogy – éppen a budapestiektől eltérő körülmények miatt – a vidéki városokban lezajlott változások ismerete jobb kulcsot adhat annak megértéséhez, hogy miként fejlődött volna tovább az egész magyar forradalom, ha katonai erővel le nem verik.

Mint minden igazi forradalomban, az országszerte zajló események nem követtek semmiféle szabályos rendet, hanem eltérő és sokféle, spontán és olykor egymásnak ellentmondó fejlemények változatos sokaságát alkották. Felleptek reakciós, ellenforradalmi erők is, de ezek ritkán jutottak túlsúlyra még a legszélsőségesebb csöcselékben vagy harcoló csoportokban sem. Éppolyan erősek voltak a szocialista forradalom erői – a diákok és fiatalok, a munkások és értelmiségiek. A

különböző városokban más és más erők léptek előtérbe, más és más összecsapások jellemezték a forradalmi megrázkódtatást.

Az alábbiakban több különböző város eseményeinek menetéből kiemelt példákkal próbálunk meg képet adni azokról a különféle társadalmi erőkről, amelyek összeütközésbe kerültek egymással, és a különféle politikai irányzatokról, amelyek a forradalom révén előállott forrongó történelmi kavargásban szerepet játszottak.

Szeged

A diákok sérelmei – sok megfigyelő szerint, ez volt az a katalitikus erő, amely a lappangó ellenérzést leplezetlen szembenállássá változtatta – először Szegeden kaptak nyílt kifejezést.

A forradalmat megelőző hetekben Szegeden az első egyetemi reformköveteléseket némiképp talán meglepő módon nem maguk a diákok, hanem a párt és az egyetem hivatalos fórumai kezdeményezték. A fél-év elején csökkentették a kötelező előadások számát, a diákok több tárgy közül választhattak, és előkészületeket tettek a diákcsera növelésére más szocialista országokkal. „Mindez felülről jött” – mondják a visszaemlékezők, de úgy látszik, elég volt hozzá, hogy beindítsa a további és radikálisabb változásra irányuló követeléseket.¹

Október elején az összes diák egyre növekvő elégedetlenségének adott hangot az orosz nyelv kötelező tanulása miatt. Kiváltképp a jogászok és orvostanhallgatók tiltakoztak, hogy olyan nyelv tanulására kényszerítik őket, amelyre szakmai tanulmányaikhoz nemigen van szükségük. Hasonló panaszok hangzottak el a katonai szolgálat körülményei, és a honvédelmi oktatásra szánt magas egyetemi óraszám miatt. A diákok elégedetlenek voltak a DISZ-szel is; ez a szervezet együvé tömörítette őket a fiatal munkásokkal és parasztokkal. A diákok úgy érezték, hogy olyan önálló szervezetre van szükségük, amely az egyetemi hallgatók sajátos érdekeit képviseli és védelmezi. Amint azt egyikük mondja, „Soha el nem tudtam képzelni, hogy egy parasztfiú hogyan képviselhet egyetemi hallgatókat”.

A diákok október 16-án gyűlést tartottak az egyetemen, s elhatározták, hogy önálló diákszervezetet alakítanak (a MEFESZ-t) és küldötteket menesztenek az ország többi egyetemére támogatásuk megszerzéséhez. Közben a szegedi diákok követelései – akárcsak az éppoly erős, bár kevésbé szervezett elégedetlenség Budapesten és más egyetemi városokban – már jóindulatú visszhangra találtak a hatóságoknál. Október

19-én az oktatásügyi miniszter bejelentette az orosz nyelv kötelező oktatásának eltörlését és a honvédelmi oktatás felülvizsgálatát, s megígérte, hogy ösztöndíj-csere alapon Nyugatra is fognak küldeni diákokat. Mire azonban ezeket a reformokat bejelentették, az egyetemisták követeléseai már radikalizálódtak és politizálódtak.

A szegedi diákmozgalom tovább erősödött, és a Petőfi-kör nem sokkal korábban alakult szegedi csoportjával együttműködve a diákok október 20-ra összehívták az összes egyetemi oktatók és hallgatók nagygyűlését. Délben kézírásos röplapokat osztogattak az egyetem központi menzáján, délután pedig a diákok a kollégiumból a belvárosba vonultak a gyűlésre. Az egyetemisták „vidámak, magabiztosak, felszabadultak voltak. ...Egyáltalán nem hasonlított politikai gyűlésre”. — emlékezik vissza egy jelenlévő nyugati újságíró. „Célunk — hirdette a diákok egyik vezetője — a szellem felszabadítása..., lerázni a szellemi béklyókat, amelyeket Sztálin és Rákosi rakott ránk.”²

A gyűlés — amelyen az egyetem rektora és több tanára is támogatta a hallgatókat — határozatot fogadott el, amely rögzítette a DISZ-ből való kilépést és a MEFESZ-nek, mint a diákokat képviselő független testületnek megalakulását. A gyűlés vége felé erősebben politikai természetű követelések is elhangzottak, és egy további határozatot fogadtak el, mely már tartalmazta azoknak a pontoknak többségét, amelyeket aztán hamarosan a budapesti diákok is követeltek. Többek között új kormány és új pártvezetőség alakítását, új választások kiírását és az összes idegen csapatok kivonását követelték.

A szegedi diákok azonban másnap már szédülten és meghökkenve gondoltak vissza, hogy milyen gyorsasággal haladtak az események: „Az utolsó nagygyűlés után úgy éreztük: Holnapra meghódítjuk a Holdat!

...Követeléseink olyan messzire mentek, hogy most nevetségeseknek, képteleneknek éreztük őket..., azt hittük, mindenki rajtunk nevet majd.

...Úgy éreztük, hogy túl sokat követeltünk. Nem tudtuk, hogyan tovább.”

Így aztán a szegedi diákok — akiknek a MEFESZ megalakítására irányuló kezdeményezését sokan a forradalmat kirobbantó szikrának tekintik — maguk is meglepődtek, amikor kitört a forradalom.

A diákok a budapesti felvonulásról október 23-án estefelé értesültek, s a hír hallatán a kollégiumok előtt gyülekeztek, majd a városba vonultak és gyűlést tartottak a Kossuth téren. Ezen az első estén a rendőrség, az ÁVH és a katonaság egyaránt tartózkodott a beavatkozástól. A kö-

vetkező két napon azonban már csapatok őrizték a középületeket, fegyveres ÁVH-sok próbálták feloszlítani a városközpontban gyülekező tömeget és könnygázt használva kergették el a tüntetőket az utcákról. Több kollégiumban razziát tartottak, kihallgattak, megmotoztak és megverték egyetemistákat.

A fegyveres erők csak október 26-án vonultak vissza az utcákról, s ezután a városházát, az ÁVH-kaszárnyákat, az újságszerkesztőségeket és a rádiót diákcsoporthoz az előző nap megalakult Forradalmi Diák-bizottság irányításával békésen elfoglalták. A gyárakban munkástanácsok alakultak és küldötteik a diákok és a város képviselőivel egyesülve október 30-án megalakították a Népi Forradalmi Tanácsot. A Tanács koordinálta a városszerte folyó sztrájkot és nyilatkozatban támogatta Nagy Imrét. A diákegységeket nemzetőrséggé szervezték át, és a magyar hadsereg szegedi egységei – bár nem álltak ki nyíltan a forradalom mellett – együttműködtek a Forradalmi Tanáccsal a rend fenntartásában.

Néhány nappal később azonban, november 4-én, a várost minden fegyveres ellenállás nélkül foglalták el az orosz csapatok, és a forradalmi szervezetek csendben feloszlottak.

Mindent összevéve úgy tűnik, hogy a forradalom Szegeden nem sokkal jutott túl a diákok akcióin. Bár Szeged a reakciósvárosnak hírében állt, semmilyen jel nem mutat arra, hogy bármiféle ellenforradalmi elemek megpróbáltak volna hasznot húzni a helyzetből. De nem került sor a munkások semmiféle valóban erőteljes megmozdulására sem, és ez lehet a magyarázata, hogy a forradalom megfeneklett éppen abban a városban, ahol először mozgásba lendült. A diákok egymagukban „nem tudták, hogyan tovább”.

Győr

A győri események a forradalom legizgalmasabb és legellentmondásosabb epizódjai közé tartoznak. Győrt egyébként is sokan a nyílt ellenforradalom legfőbb központjának tartották, és még a sztálinizmus olyan kritikusa is, mint Isaac Deutscher, azt írta, hogy Győrben „az anti-kommunisták – akik közt a klérus játszott a vezető szerepet – kerekedtek felül”. Még a forradalom alatt ellátogatott Győrbe a lengyel kommunista újságíró, Wiktor Woroszylski, hogy utána járjon a Lengyelországból kapott híreknek, amelyek szerint „Ausztriából egy horthysta különítmény érkezett ide, nyíltan jobboldali beállítottságú autonóm kormány alakult, melynek feje egy fanatikus kapucinus barát”.

Október utolsó napjaiban hasonló jelentések láttak napvilágot a nyugati sajtóban. Ezek szerint „ellenkormány” alakult Győrben, mely ultimátumot intézett Nagy Imréhez és azzal fenyegetőzik, hogy bevonul Budapestre.³

Győr sok tekintetben valóban kiválóan alkalmas volt az ilyen fejleményekre. Nyugat-Magyarország természetes központjaként és közel az osztrák határhoz, kézenfekvő volt, hogy a kommunistaellenes érzések itt kapjanak legszabadabban hangot és hogy ellenforradalmi kalandorok ambícióik potenciális bázisának tekintsék.

Ennek ellenére nem csak jobboldali megmozdulások történtek Győrött. Kora ősszel megalakult a Petőfi-kör helyi csoportja, és október 16-án egy nyilvános ülésen – ahol Háy Gyula ellenzéki író mondott beszédet – nyílt követelések hangzottak el a rendszer liberalizálására és a szovjet csapatok kivonására. Amint egy jelenlevő később megjegyezte, ez a gyűlés „lélektanilag felkészítette Győrt a forradalomra; a szó szoros értelmében forradalmasította a várost”. De Győr mégsem volt tanúja a szegedi és budapesti diáktüntetéshez fogható eseményeknek, és – akárcsak Szegeden – a régi rezsim a helyén maradt a forradalom első napjaiban is.

Az első kisebb tüntetésre október 24-én délután került sor, amikor a győri színház fiatal kommunista főrendezője, Földes Gábor húsz-harminc ember élén végigvonult a városban nemzeti zászlóval és ezt kiáltva: „Szabadságot akarunk! – Éljen a Párt!” A menethez középiskolás diákok és ipari tanulók is csatlakoztak, és a tüntetők a megyei pártbizottság elé vonultak, ahol Földes Gábor beszédet mondott, és kijelentette, hogy a Budapesten harcoló diákok és munkások nem fasiszták és ellenforradalmárok, hanem a szabadságért harcoló becsületes magyarok.

Eközben a tömeg egyrésze leszedte a vörös csillagot és más kommunista jelképeket a középületekről, s lerombolták a szovjet háborús emlékművet. Este a tüntetők egy csoportja betört a fegyházba, lefegyverezte a fegyházparancsnokot és szabadon engedte a politikai foglyokat. Ekkor teherautón ÁVH-s erősítés érkezett, és összetűzésre került sor, amelyben az ÁVH végül is tüzet nyitott, négy ember meghalt és többen megsebesültek. Még az este letartóztattak több diákot is.

Másnap reggel több ezer fős tömeg gyűlt össze a tanácsháza előtt, követelték az előző napon letartóztatott diákok szabadon bocsátását és annak az ÁVH-s tisztnek a letartóztatását, aki a tűzparancsot kiadta. A rendőrség és a helyi honvédelmi alakulatok most már támogatásukról biztosították a forradalmat, helyi pártfunkcionáriusok pedig átszöktek

a csehszlovák határon. A régi rendnek már csak egyetlen bástyája állt Győrben, az ÁVH.

A tömeg, amelyhez vagongyári munkások, valamint katonák és parasztok is csatlakoztak, felsorakozott a diákok és ipari tanulók mellé, és az ÁVH-laktanya felé vonult. Az ÁVH ellenállás nélkül megadta magát. Az emberek betódultak a laktanyába, kiszabadították a foglyokat, megragadtak néhány tisztet és ütlegetni kezdték őket. Ekkor azonban a jelenlévő katonák beavatkoztak, megmentették az ÁVH-s tiszteket a tömeg bosszújától és őrizetbe vették őket. A honvédség a fegyvereket és lőszereket is elvitte a laktanyából, nehogy a tömeg kezébe kerüljenek.⁴

Ezeket az eseményeket követően – amikor a régi rend összeomlása mindenki számára világossá vált a városban – kezdett önálló lendületre kelni és szerveződni a forradalom Győrben. Október 26-án reggel a sztrájk általánossá vált a városban, és az összes nagyobb gyárak munkásai a tanácsházához vonultak, ahol megválasztották a Győri Nemzeti Tanácsot, mely átvette a város közigazgatását. A Tanács tagjainak többsége munkás volt, és több párttag is volt köztük, mint pl. Földes Gábor színházrendező.

A Győri Nemzeti Tanács elnökéül Szabó Györgyöt, a Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyár szakmunkás művezetőjét választották meg, aki régi szociáldemokrata volt és a fasiszták a háború alatt börtönbe vetették. Az elnökhelyettes pedig Szigethy Attila lett, a Nemzeti Parasztpárt volt parlamenti képviselője,^{*} Nagy Imre régi ismerőse és barátja. Annak idején őt is bebörtönözték, sőt halálra ítélték a fasiszták, 1945-től kezdve pedig prominens helyi személyiségként úgy tudott együttműködni az ország kommunista vezetőivel, hogy közben nem veszítette el Győr népének támogatását és bizalmát.

Míg Szabó György a Nemzeti Tanács munkáját szervezte, és különösen a munkástanácsok megalakításában vett tevékenyen részt, Szigethy Attila emelkedett ki a forradalom igazi vezető személyiségeként Győrben. Ő lett a Nemzeti Tanács fő szóvivője, és amikor megalakították egész Dunántúl Nemzeti Tanácsát, őt választották meg elnökéül.⁵

A Győri Nemzeti Tanács rögtön megalakulása után szembekerült első nagyobb próbatételével. A közeli Mosonmagyaróvárról vérfürdő híre érkezett: a városka főterén az ÁVH-sok géppuskával fordultak egy fegyvertelen tüntetés ellen. A tömegben sok nő és gyermek is volt,

* Szigethy Attila – aki korábban a feloszlatott Nemzeti Parasztpártnak volt tagja – 1956-ban pártonkívüli képviselő volt.

és a halottak száma csaknem százra rúgott, mintegy kétszázan pedig megsebesültek. Amikor a sebesülteket szállító teherautók beérkeztek Győrbe, a feldühödött nép autókat és fegyvereket zsákmányolt, hogy az öldöklés színterére siessen. Szigethy attól félt, hogy még nagyobb tragédiára kerül sor, ha szervezetlen civilek is harcba bocsátkoznak, s ezért Földes Gábort küldte oda egy honvédségi alakulattal, hogy lefegyverezze az ÁVH-t és megpróbálja megakadályozni a további vérontást. Földes küldetése sikerrel járt, az ÁVH további ellenállás nélkül megadta magát, de a vérfürdőért felelős három vagy négy tisztet a feldühödött tömeg megtámadta és agyonverte.⁶

Alakuló ülése után a Győri Nemzeti Tanács rádiónyilatkozatot intézett a budapesti kormányhoz, s ebben a harcok beszüntetését és a szovjet csapatok Magyarországról való kivonását követelte. A Nemzeti Tanács a budapesti diákok tizenhat pontjára alapozta politikai programját, kiegészítve ezeket az ÁVH felosztatására és a magyar semlegesség kihirdetésére vonatkozó követelésekkel. E követelések alátámasztására a Tanács elrendelte, hogy az általános sztrájk folytatódjék az egész megyében.

Közben a helyi tanácsok hálózata – amelyre a Nemzeti Tanács épült – jelentősen kiterjedt és szervezetileg is megerősödött. A legnagyobb és legjelentősebb munkástanács a vagongyárban volt, ahol több mint tízezer munkás dolgozott. Kiemelkedő fontosságú munkástanács alakult a szerszámgépgyárban, a textilgyárban és a nyomdában is, valamint a közeli Tatabánya és Balinka bányáiban. A munkástanácsok először a sztrájk szervezése során születtek meg, de a rákövetkező napokban hamarosan átvették azokat a funkciókat, amelyeket korábban a szakszervezet és a kommunista pártszervezet látott el a gyárakban. Az üzemvezetőket és személyzetiseket csaknem mindenütt elbocsátották, és a munkástanácsok új gyárigazgatókat választottak. A magyar hadsereg Győrben állomásozó egységeinek katonái hasonló tanácsokat állítottak fel. Ezek a katonatanácsok állandó kapcsolatban álltak a munkástanácsokkal, és megalakult a forradalmi Katona Tanács, Krecz Géza őrnagy vezetésével, amely koordinálta tevékenységüket a Győri Nemzeti Tanács általános irányítása alatt. Tanácsokat alakítottak a város iskoláinak diákjai, az ipari tanulók, valamint az értelmiségiek és parasztok bizottságai is.

Mindezek a tanácsok delegátusokat küldtek a Győri Nemzeti Tanácsba, amely most már teljesen átvette a város közigazgatását, és új embereket nevezett ki a régi tisztviselők helyébe, akik többnyire csendben odébbálltak. Így a helyi sajtó is a Nemzeti Tanács irányítása

alá került, a rádiót pedig a Földes Gábor vezette színházi társulat vette át. Még a helyi pártszervezet is újjáalakult és nyilatkozatot adott ki, melyben támogatásáról biztosította a forradalmat és Nagy Imrét, és követelte az ÁVH feloszlatását és a szovjet csapatok kivonását.

A Nemzeti Tanács tárgyalásokat kezdett a Győrben állomásozó szovjet csapatok parancsnokával is, aki megígérte, hogy a szovjet csapatok nem fognak beavatkozni a magyar ügyekbe, hacsak meg nem támadják őket. Sőt, a szovjet parancsnok kijelentette, hogy szerinte a forradalom teljes mértékben jogos. Semlegességükért cserébe a Nemzeti Tanács a szovjet csapatokat naponta ellátta tejjel és élelemmel. Október 27-re a Nemzeti Tanács joggal állíthatta, hogy „Győrött teljes a rend és a fegyelem”.

Bár a régi rendnek az új tanácsstruktúrával való felváltása minden jel szerint meglehetősen simán ment végbe, sok helyi lakos továbbra sem értette, hogy pontosan mi is történik Budapesten, és hogy Nagy és kormánya tulajdonképpen mit akar. A zavart csak növelték a Szabad Európa Rádió adásai, amelyek szerint Nagy Imre hívta be az orosz csapatokat, ő és kormánya a nép gyilkosai, és még a tűzszünet is az árulás jele. Ráadásul sok embernek volt olyan rokona, aki a háború idején a Nyilaskeresztes Párt tagja volt és 1945-ben Nyugatra menekült. Mások a régi hadsereg egyenruhájában jöttek ki az utcára abban a hitben, hogy a kommunista rendszer összeomlása a háború előtti rendszer visszatérését jelenti.

Mindezek az elemek kétségkívül hozzájárultak ahhoz, hogy a tömegben olykor heves kommunistaellenes hangulat keletkezett, és termékeny talajul szolgáltak a helyzetet kiaknázni igyekvő kisszámú szélsőséges agitátor tevékenységéhez. E körülmények együttesen vezettek néhány olyan incidenshez, amely szenzációhajhász nyugati újságíróknak és később a Kádár-rendszer hivatalos képviselőinek is alapot nyújtott azokhoz az állításokhoz, hogy Győrött az „ellenforradalmárok” kerekedtek felül.

Az egyik első ilyen incidensre október 27-én került sor, amikor a tanácsháza előtt összegyűlt tüntetők azt követelték, hogy Földes Gábort, mint kommunistát zárják ki a Nemzeti Tanácsból. Szabó György és Szigethy Attila egyaránt határozottan kiállt Földes mellett, és sikerült lecsillapítaniuk a tömeget. Földes némiképp nagyképű fontoskodásával azonban, a jelek szerint a Nemzeti Tanácsban működő kollégái ellenszenvét is kihívta, és így amikor másnap ismét tömegtüntetés követelte eltávolítását, Szigethy szemlátomást hálásan fogadta el lemondását. Az igazat megvallva, Földesnek úgy kellett el-

menekülnie a feldühödött tömeg elől, amely meg akarta lincselni.

Ugyancsak október 27-én fiatalok egy csoportja fegyvereket és teherautókat követelt a Nemzeti Tanácstól, hogy Budapestre menjenek és részt vegyenek a harcban. Az utazást mind Szabó, mind Szigethy ellenezte, figyelmeztették őket, hogy a Budapestre vezető út egyáltalában nem biztonságos. Nem volt titok, hogy útközben könnyen szembetalálkozhatnak akár szovjet, akár ÁVH-s osztagokkal, de az útbaeső területen ráadásul még a magyar haderő alakulatairól sem lehetett pontosan tudni, kinek az odalán állnak. A fiatalok egy részét sikerült lebeszélni az útról, mások viszont teherautókat foglaltak és elindultak Budapest felé. A Pilis környékén azonban ÁVH-s és szovjet egységek állították meg őket, és felszólítás nélkül tüzet nyitottak. Az egyik teherautó mindenestre „véresen és üresen” tért vissza Győrbe.

Szigethy Attila mindaddig képes volt rá, hogy befolyásával élve lecsendesítse a tömegben felébredő vadabb és felelőtlenebb szellemet és rávegye a Nemzeti Tanácsot a Nagy Imre-kormány támogatására. El lehet hát képzelni a meglepetését, amikor október 28-án a kormány és az Írószövetség tagjai felhívták telefonon, és kétségbeesetten kérdezték, hogy miért állított fel „ellenkormányt” Győrött a budapesti Nagy Imre-kormánnyal szemben.

Valószínűnek látszik, hogy e rémhírek forrása megint csak a Szabad Európa Rádió volt, és kétségkívül e rádióadások ösztönzésére gyülekezett nagy tömeg még aznap a későbbi órákban a tanácsháza előtt, ahol a Nemzeti Tanács éppen ülésezett. A tömeg pontosan ilyen „ellenkormány” kikiáltását követelte, és hogy küldjenek fegyveres segítséget a Budapesten harcolóknak. Most már sok tüntetőnek fegyvere is volt, és küldöttséget menesztettek a tanácsházára, hogy rákényszerítsék követeléseiket a Nemzeti Tanácsra. A küldöttséget a helyi bencés rendház egy szerzetese, Galambos Irāneus páter vezette – minden bizonnyal ez volt az alapja azoknak a történeteknek, amelyek szerint egy „fanatikus kapucinus barát” vette át a hatalmat Győrött.

Szigethy Attila ismét óva intett bármiféle katonai vállalkozástól és arra hivatkozott, hogy a rendelkezésre álló erőkre szükség lehet a forradalom megvédéséhez magában Győrben. Ami az ellenkormányra vonatkozó követeléseket illeti, Szigethy kijelentette, hogy „Ez kabaré lenne, nem pedig kormány!”, és javasolta, hogy folytassák a Nagy-kormány feltételes támogatásának politikáját. Hogy mégis eleget tegyen a küldöttség követeléseinek, a Nemzeti Tanács beleegyezett abba, hogy ultimátumot küld a kormányhoz, követelve, hogy azonnal vessen véget a harcnak. Ez a lépés kielégítette Galambos pátert, aki

ekkor visszatért a tömeghez és segített lebeszélni az embereket arról, hogy megkíséreljék korábbi követeléseiket tovább erőltetni. Galambos páter felajánlotta segítségét Szigethynek, és beválasztották a Nemzeti Tanácsba, és a többi tiltakozók közül is sokan ugyancsak a Tanács mellé álltak.

Az ellenkormány gondolata még aznap este ismét felmerült, amikor nyugati újságírók megkérdezték Szigethyt, hogy miért támogatja továbbra is Nagy Imrét, miért nem állít fel ellenkormányt és miért nem kér nyugati katonai segítséget. Szigethy dühösen azt felelte, hogy esze ágában sincs hagyni, hogy Magyarországot sakkfiguraként áldozák fel a hidegháborúban, és egyébiránt Nagy Imrében teljes mértékben megbízik.

A Nemzeti Tanács azonban nem kapott egyenes választ ultimátumára, ami hír pedig Budapestről érkezett, az nem volt túlságosan biztató. De nem találták kielégítőnek a kormány október 28-i kiáltványát sem, amelyben Nagy megígérte az ÁVH feloszlását és a szovjet csapatok kivonását. A győriek határozottabb lépéseket vártak a harcok befejezésére és a forradalom követeléseinek teljesítésére. Így aztán október 29-én a Nemzeti Tanács egy második ultimátumot tett közzé rádióján, és azzal fenyegetett, hogy amennyiben a kormány továbbra is figyelmen kívül hagyja a vérontás befejezésére irányuló követeléseiket, akkor a győri nép a Budapesten még harcolók segítségére fog sietni. A győri rádió ugyanakkor közzétette a Nyugat-Magyarország minden részéből összegyűlt munkástanács-küldöttek gyűlésének felhívását, amely további sztrájkra szólított fel követeléseik teljesüléséig, „mindaddig, amíg az utolsó orosz hadosztály el nem hagyja országunk területét!”. A rádióban több hasonló felhívás is elhangzott a sztrájk folytatására egyedi munkástanácsok sok képviselőjétől, köztük a balinkai szénbányászoktól, akik kijelentették, hogy „Amíg ezek a követelések nem teljesülnek, a balinkai és a környéki bányászok egyetlen lapát szemet sem hajlandók termelni.”

Időközben a Győri Nemzeti Tanács érintkezésbe lépett Nyugat-Magyarország más forradalmi szervezeteivel, és hamarosan célszerűnek látszott egy közös politikai szervezet felállítása, amely koordinálni tudja a tevékenységet az egész Dunántúlon. Ennek az elképzelésnek jegyében meghívókat küldtek szét a terület minden forradalmi bizottságához, hogy küldjenek delegátusokat az október 30-án megtartandó gyűlésre, amely megválasztja a Dunántúli Nemzeti Tanácsot. E gyűlés híre újra életre keltette a szóbeszédet, hogy Győrött ellenkormányt akarnak alakítani, és egyben odavonzott néhány poli-

tikai kalandort is, akik – kétségkívül a nyugati propaganda bátorítására – az ellenkormány potenciális vezetőinek tekintették magukat. Így történt, hogy miközben egymás után érkeztek a küldöttek október 30-i gyűlésükre, kis híján valódi ellenforradalmi puccskísérlet történt Győrben.

Koradélután három férfi érkezett egy dzsipen Budapestről. Vezetőjük – egy Somogyvári nevű egyén – friss vértől foltos fehér kabátot viselt, két társa pedig géppisztollyal volt felszerelve. Somogyvári maga köré gyűjtötte a tömeget és közölte, hogy egyenesen Budapestről jön, ahol még mindig ömlik a magyar hazafiak vére. Nagy Imre – jelentette ki – hazudott a rádióban: nincsen tűzszünet, és az államvédelmi erők tovább mészárolják a magyarokat. Azért jött ide, hogy a győri rádióban elmondja az igazságot az egész országnak.⁷

Somogyvári a rádióhoz vezette a tömeget, majd benyomult az igazgató irodájába és követelte, hogy beszélhessen a rádióban. A rádió igazgatója megmagyarázta neki, hogy ehhez először a Nemzeti Tanács elnökének, Szabó Györgynek az engedélye szükséges, de Somogyvári természetesen addig is felveheti magnószalagra rádióbeszédét. Ezt Somogyvári meg is tette. Proklamációjában felszólította a Dunántúli Nemzeti Tanácsot, hogy nevezze ki őt egy olyan ellenkormány miniszterelnökének, amely majd keresztes hadjáratot folytat a Szovjetunió ellen. Somogyvári és két társa ezután a tanácsházára indult, hogy megkeresse Szabó Györgyöt. Közben a rádió igazgatója telefonált Szabónak, hogy figyelmeztesse a látogatók érkezésére és azt tanácsolta, hogy tartóztassa le őket. De ne aggódjon – tette hozzá –, ha netán kényszerítenék a közvetítés engedélyezésére, mert a rádió semmiképp sem fogja közölni ezt a beszédet.

Somogyvári egyre növekvő tömeg kíséretében érkezett meg a tanácsházára, s sikerült a szenvedélyeket szinte a hisztériáig korbácsolnia. Kísérői betörték az ajtókat, benyomultak Szabó irodájába és fegyverrel kényszerítették Szabót, hogy telefonon adjon engedélyt a rádióközvetítésre. Somogyvári ezután kivonult az erkélyre, hogy a tömeggel együtt hallgassa meg rádióbeszédét, amit a tanácsháza hangszórói is közvetítettek volna. Hamarosan rádöbbent azonban, hogy beszédét nem közvetítik, és erre szónokolni kezdett a tömeghez az erkélyről. A Nemzeti Tanács egyik tagjának viszont sikerült közben elvágnia a mikrofon vezetékeit, az ifjúsági tanács tagjai pedig elvegyültek a tömegben és érvelni kezdtek Somogyvári vad és felelőtlen tervei ellen. Somogyvári erre visszatért az épület nagytermébe, ahol segítőtársai fegyverrel tartották sakkban a Dunántúli Nemzeti Tanács küldötteit,

és újabb tirádába fogott „az áruló budapesti kormány” ellen. Végül azt követelte, hogy a Tanács azonnal nyilvánítsa magát ellenkormánnyá és nevezze ki őt miniszterelnöknek.

A zűrzavar közepette Szabó Györgynek sikerült elillanni, és a vagongyárba sietett, ahol éppen ülésezett a munkástanács és ahol Szigethy Attila is tartózkodott. Szabó a munkástanács segítségét kérte, és a munkások a gyárőrség vezetésével haladéktalanul megindultak a tanácsháza felé. „Nem akarunk fasizmust – mondotta az egyik munkás a beszámoló szerint – Elegünk volt az önkényből, legyen az Szálasi-, vagy Rákosi-féle elnyomás. Egyből sem kérünk. ...Szabad magyarok vagyunk, kivívott szabadságunkról semmi áron nem mondunk le.”

A munkástanács ugyanakkor erősítésért telefonált a katonai parancsnokságra is. Nem sokkal később a katonák és a gyárőrség szétoszlatták a téren összegyűlt tömeget, és amikor a fegyveres munkások benyomultak a tanácsházára, a becsvágyó ellen-miniszterelnök csatlósaival együtt jó érzékkel kereket oldott. A munkástanács ezután felhívást intézett rádión az összes munkáshoz, hogy őrizték meg nyugalmaikat „és ne hallgassanak ellenkormány alakítására bujtó demagógokra és provokátorokra”.⁸

A délutáni izgalmak elültével a Dunántúli Nemzeti Tanács gyűlése végül este 8 órakor megkezdődhetett. Szabó György nyitotta meg az ülést, Szigethy Attila pedig beszédében bejelentette, hogy a forradalom mind országos, mind megyei szinten győzelmet aratott. Ezután hosszú és viharos vita következett arról, hogy az új Tanács nyilvánítsa-e magát független kormánynak, de Szigethy és mások figyelmeztettek, hogy bármiféle ilyen lépés csak a forradalom vívmányait veszélyeztetheti. Végül a gyűlés úgy határozott, hogy a Nagy Imre-kormány feltételes támogatásának álláspontját fogadja el, és felterjeszti hozzá politikai követeléseik programját. Ezt a programot tizennégy pontos határozatban fogalmazták meg, amely többek között követelte, hogy rögzítsék a szovjet csapatok kivonulásának határidejét, nyilvánítsák ki Magyarország semlegességét, hozzanak létre teljes szólás-, gyülekezési és sajtószabadságot és tartsanak szabad választásokat.

A Dunántúli Nemzeti Tanács Szigethy Attilát választotta meg elnöknek, Szabó Györgyöt pedig elnökhelyettesnek. Ők ketten vezették aztán másnap Budapestre azt a küldöttséget, amely Nagy Imre elé terjesztette a Tanács politikai követeléseit, majd még aznap este visszatértek Győrbe. Miután meghallgatták Szigethy beszámolóját a Nagy Imrével való találkozásáról, a Tanács ismét hangoztatta a budapesti kormányt támogató álláspontját, de a sztrájk folytatása mellett dön-

tött és úgy határozott, hogy nem részesíti teljes elismerésében a kormányt mindaddig, amíg követelései nem teljesülnek. Ez a lépés korántsem a Nagy Imre iránti bizalom hiányára utal: Szigethy állítólag elmondotta a Tanácsnak, hogy Nagy négy szemközt helyeselte ezt a taktikát mint olyan eszközt, amivel nyomást lehet gyakorolni az oroszokra.

Szigethynek a Tanácsban játszott mérsékelő szerepe ellenére, és annak ellenére, hogy sikerült megfékeznie a vérmesebb forrófejűeket a városban, kétes elemek továbbra is fel-feltűntek Győrött, a Szabad Európa Rádió munkatársaitól kezdve – akik továbbra is igyekeztek rábírni Szigethyt, hogy alakítson ellenkormányt – egészen volt horthysta tisztekig és nyilasokig, akik hol felajánlották szolgálataikat a Nemzeti Tanácsnak, hol pedig elfoglalni igyekeztek valamilyen középületet, többnyire a rádiót. Egy magyar forrás szerint állítólag még Zakó tábornok, a magyar fasiszta mozgalom emigrációban élő parancsnoka is megjelent Győrött.

Bármennyi legyen is az igazság ezekben a különféle beszámolókból, egyvalami bizonyos: sem Szigethy Attila, sem a Dunántúli Nemzeti Tanács nem hagyta magát a legkisebb mértékben sem befolyásolni az ilyen incidensektől.

Igazi jelentőségüket jól példázza a Dudás József-féle Nemzeti Bizottmány egy küldöttjének sorsa, aki november 1-én beállított a Dunántúli Nemzeti Tanácshoz és azt javasolta, hogy alakítsanak ellenkormányt a dunántúli erők és Dudás budapesti erőinek egyesítésével. Szigethy hevesen tiltakozott a javaslat ellen, és azt üzenté a küldöttel Dudásnak, hogy ez a lépés egyenlő lenne a hazaárulással.

Végül november 3-án – miután Nagy Imre bejelentette Magyarország semlegességét és a Varsói Szerződésből való kilépést, valamint az új kormány alakítását és a szovjet csapatok kivonulásáról szóló tárgyalások megkezdését – a győri nép úgy érezte, félreteheti maradék aggályait is. A város összes munkástanácsának küldöttei tömeggyűlésükön egyhangúan megszavazták a vagongyár munkástanácsának határozati javaslatát, hogy november 5-én, hétfőn reggel vegyék fel a munkát. A Dunántúli Nemzeti Tanács elismerte, hogy a budapesti kormány politikája most már összhangban van Győr követeléseivel, és ugyancsak a sztrájk befejezésére és a munka felvételére szólított fel.

„A mai nappal – mondta Szigethy Wiktor Woroszylski-nek, aki november 3-án tett látogatást Győrben – fenntartás nélkül elismertük a kormányt. Most minden forradalmi erőnek az a dolga, hogy Nagy Imre köré tömörüljön. ...Mától fogva ez egy igazi népi kormány.”⁹

November első napjaira tehát egyértelműen konszolidálódott a forradalom Győrött. Az olyan népi vezetők, mint Szigethy Attila és Szabó György, a gyárak munkásainak aktív segítségével megghiúsították a jobboldali agitátorok és kalandorok minden kísérletét, hogy zavart keltsenek és ellenforradalmi irányba tereljék az eseményeket. A győri forradalom igazi gerincét és a Dunántúli Nemzeti Tanács bázisát a munkások alkották munkástanácsaik révén.

November 4-én azonban szovjet csapatok hatoltak be Győrbe, és elfoglalták a város főbb stratégiai pontjait. A győriek nem tudtak hatékony fegyveres ellenállást kifejteni az oroszokkal szemben, a rendőrség és a honvédség pedig hamarosan újra beadta a derekát. Szigethy Attilát és a forradalom más győri vezetőit őrizetbe vették.

Helyi népszerűsége miatt azonban Szigethyt hamarosan szabadon bocsátották és tovább szerkeszthette a *Hazánk* c. helyi napilapot. A vagongyár munkástanácsa egy darabig szintén működött még és kiadta a *Rába* c. saját újságját. Ez a két újság aztán a Kádár-rendszer nyugat-magyarországi ellenzékének szócsöveként működött még néhány hónapig a forradalom leverése után. A leverés azonban rövidesen megtorlássá vált, és csakhamar felszámolták azt a kevés szabadságot is, amit eleinte meghagytak. A forradalom győri vezetőit letartóztatták, és többeket kivégeztek.* Ami Szigethy Attilát illeti, miután a Kádár-kormányzat több ízben próbálta megnyerni, végül 1957. májusában újból letartóztatták, és később a börtönben öngyilkos lett.

Miskolc

Győrrel ellentétben, a miskolci események már jóval a forradalom budapesti kitörése előtt megkezdődtek. Az MDP helyi vezetőségében sokan rokonszenveztek Nagy Imre és az ellenzék eszméivel, köztük a Borsod megyei párttitkár, Földvári Rudolf is. Az egyetem ugyancsak termékeny talajul szolgált az ellenzéki gondolkodáshoz, és a város sok munkása is ide járt esti tanfolyamokra és kapcsolatba került a diákokkal. A DIMÁVAG gépgyárban a munkások már október 21-én és 22-én gyűléseket tartottak, amelyeken gyári munkástanácsot alakítottak – talán a legelsőt az egész országban. Így tehát már október 23-a előtt nem csupán erős bázis jött létre a jövőre forradalmi szervezetekhez, hanem – ami még lényegesebb – a kommunista reformisták, a diákok

* Halálra ítélték és kivégezték többek között Földes Gábort és Krecz Gézát is.

és a munkások teljes egységben cselekedtek. Valószínűleg főként ezzel magyarázható, hogy a forradalmi erők belső ellentétei Miskolcon nem éleződtek úgy ki, mint Győrött. A miskolci események viszonylagos stabilitása ugyanakkor jól mutatja, miként fejlődtek a politikai követelések a forradalom során.

Október 22-én a miskolci egyetemisták diákparlamenten tárgyalták meg a szegedi felhívást, hogy csatlakozzanak a MEFESZ megalakításához. A vita során csakhamar politikai kérdések kerültek előtérbe, köztük a kelet-európai népek Dunai Konföderációjára való felhívás. Maga október 23-a alapjában véve nyugodtan és békésen telt el Miskolcon. A gyűlések folytatódtak az egyetemen, de a hírek csak lassan érkeztek Budapestről és az emberek többsége el sem mozdult a rádió mellől. Október 24-e ugyancsak nyugalmasan kezdődött, bár Földvári Rudolf cikke a párt városi napilapjában valóságos szenzációt váltott ki, melyben a párttitkár hevesen támadta Gerő előző esti beszédét és kijelentette, hogy Borsod megye népe nem támogatja sem a kormányt, sem a pártot. A városon keresztülhaladó orosz harckocsik láttán az emberek kitódultak az utcára, és egyes jelentések tüntetésekről számolnak be, sőt állítólag néhányan a tankok elé feküdtek, hogy megakadályozzák őket útjuk folytatásában Budapest felé.

Október 24-én a DIMÁVAG munkástanácsa is ülést tartott, ahol követeléseiket tizenhat pontban foglalták össze. Október 25-én reggel a DIMÁVAG munkásai menetben indultak a városba. Nemzeti zászlókat vittek, jelszavakat kiáltottak kórusban és útközben mindenütt eltávolították a vörös csillagokat; és sok más munkás és diák is csatlakozott hozzájuk. A város diáknegyedében tömeggyűlést tartottak, ahol kibővített munkástanácsot alakítottak Nagy-Miskolc összes gyárának képviselőit, a DIMÁVAG munkásainak tizenhat követelését pedig huszonegy pontos programmá egészítették ki. A kibővített munkástanács meghirdette az általános sztrájkot is, és követelte, hogy az orosz csapatok hagyják el Magyarországot. Közben más tüntetők elfoglalták a helyi nyomdát és röplapokat nyomtattak a huszonegy pontból. A rádióállomást is megszállták, és az első közlemény a miskolci munkások nevében bejelentette: „Mi is szocializmust akarunk, de olyat, amely saját magyar viszonyainkhoz igazodik, a magyar munkásosztály és a magyar nép érdekeit tükrözi.”¹⁰

A követeléseket tartalmazó programot a munkástanács küldöttsége átnyújtotta a párttitkárnak, Földvári Rudolfnak, aki megígérte, hogy azonnal Budapestre indul és a kormány elé tárja követeléseiket. A miskolci rádió ugyanezen a napon a későbbi órákban a munkástanács

programját négy fő pontban foglalta össze – a szovjet csapatok azonnali kivonása, új kormány alakítása, a munkások joga a sztrájkhoz és teljes amnesztia a forradalmi harcok résztvevőinek – és bejelentette, hogy a munkástanács sztrájkra szólítja fel a megye népét e követelések teljesítéséig. A munkástanács hangsúlyozta, hogy követeléseiből nem enged, akár egyetért velük Nagy Imre, akár nem, de ugyanakkor nyugalomra, rendre és mérsékletre szólított fel.

Október 26-án reggel nagy tömeg gyűlt össze a városközpontban a rendőrkapitányság előtt és az előző napokban letartóztatottak szabadon bocsátását követelte. Az épület első emeleteről a rendőrfőnök, Gáti Gyula, feleségével és számos ÁVH-s tiszttel együtt géppuskatűzet nyitott rájuk és kézigránátokat hajította a tömegbe. Tizenhat ember halt meg. Az épület földszintjén tartózkodó rendőrök azonban átadták fegyvereiket a bányászokból, munkásokból és diákokból álló tömegnek, amely betört az épületbe és több ÁVH-s tisztet foglyul ejtett. A rendőrfőnököt és több tisztársát a tömeg megverte, közülük hatot vagy hetet pedig „borzalmas módon” meglincseltek, de Gáti terhes feleségét néhány diák megmentette a tömeg dühétől.¹¹

Ezt az esetet – ahol a fegyvertelen civilekre tüzelő ÁVH dühödt csőcselékké változtatta a békés tömeget, és ahol feltevések szerint hangadó szerepet játszott több bűnöző – „az ellenforradalom egyik legvéresebb eseménye”-ként tartják számon. Az népítéletnek azonban ez az egyetlen feljegyzett esete Miskolcon, és hogy mennyire nem mondható tipikusnak, az jól látható abból, hogy még ugyanaznap egy diákcsoport egészen másképp, egyetlen lövés nélkül megadásra kényszerített egy ÁVH-laktanyát. A várostól nem messze fekvő épületet mintegy ötven, gyengén felfegyverzett diák vette körül, de úgy, hogy ne lássák őket. Ezután küldöttség ment az épületbe, meggyőzte az ÁVH-s tiszteket, hogy fegyveres diákok százai veszik körül őket, és rábírta őket a megadásra.

A munkástanács égisze alatt közben kisebb bizottságok alakultak a forradalmi erők – köztük a honvédség és rendőrség – irányítására, és elkezdődött a nemzetőrség megalakítása. A munkások és diákok – „a város két vezető hatalma” – nagyszerűen együttműködtek. Amikor még aznap az a hír terjedt el, hogy újabb ÁVH-s osztagok vették körül az egyetemet, egy közeli gyárból az egész műszak az egyetemhez vonult, hogy kiszabadítsa a diákokat. Amikor kiderült, hogy minden rendben, diadalmas tömeggyűlést tartottak. A miskolci rádió másnap büszkén jelentette: „Miskolc városa két napja a munkástanács és a diákparlament vezetése alatt áll.”

Október 26-án délben a budapesti rádió bejelentette, hogy a Miskolci Munkástanács küldöttsége találkozott Nagy Imre miniszterelnökkel. A Tanács Nagy Imre elé terjesztette követeléseit, és ő egyetértését fejezte ki, sőt úgy vélte, hogy tovább is lehet lépni. Megígérte, hogy rövidesen új kormány alakul, és támogatást kért Borsod népétől. Október 27-én a delegáció visszatért Miskolcra, és a Munkástanács bejelentette, hogy támogatni fogja Nagy Imre új kormányát, de egyben azt is, hogy folytatják a sztrájkot, amíg követeléseik – mindenekelőtt a szovjet csapatok kivonása – nem teljesülnek.

A következő napok folyamán a forradalom Miskolcon lehiggadt, és megszilárdult, s politikai formája határozottabb alakot kezdett öltetni. Új követelések hangzottak el a rádióban, s ezek nemcsak a kormányhoz szóltak, hanem az ország többi forradalmi tanácsához is. A legfőbb követeléseket eddig a szovjet csapatok kivonulása, a sztrájkjog és az alapbérek felemelése alkotta. Október 28-án a Munkástanács és a Diákpárlament új közös programnyilatkozatot adott ki, melyben új kormány alakítását követelte és az összes korábbi sztálinista miniszter leváltását. Ezenkívül szabad és általános választásokat követelt, több egymással versengő párt részvételével. Két nappal később, október 30-án újabb közleményt adtak ki, melyben a Varsói Szerződés felülbírálatára szólítottak fel és leszögezték, hogy a szovjet beavatkozás a szerződés nyílt megsértése. A miskolci rádió ezekben a napokban sürgette kelet-európai nemzetek Dunai Konföderációjának megalakítását is, és felszólította a szomszédos országokat a magyarok támogatására. „Láttuk, hogy ti is azt az igát nyomjátok, amiből mi most szabadulni akarunk!... Tiértetek is harcolunk, a békéért, a szocialista igazságért, népeink szabad fejlődésének biztosításáért!”

A Miskolci Munkástanács soha nem helyezkedett szembe a Nagy Imre-kormánnyal. Kitartóan támogatta Nagy Imrét mint miniszterelnököt, de bírálta azért, mert nem lép fel kellő eréllyel a korábbi sztálinisták leváltása és a forradalom követeléseinek teljesítése érdekében. Október utolsó napjaiban azonban a Miskolci Munkástanácsot egyre jobban aggasztották az új szovjet csapatok bevonulásáról érkező jelentések és igyekezett felhívni a kormány figyelmét a veszélyre. A miskolci rádió október 31-én egy sor már-már kétségbeesett felhívásban tájékoztatást követelt, hogy mit tesz a kormány annak biztosítására, hogy az orosz csapatok valóban elhagyják Magyarországot.

Amikor azonban Nagy Imre kinyilvánította Magyarország semlegesését és kilépését a Varsói Szerződésből, s bejelentette a tárgyalások megkezdését a szovjet csapatok kivonásáról, ez a jelek szerint meg-

győzte a miskolciakat a kormány őszinteségéről, és átmenetileg eloszlatta a fenyegető szovjet hadmozdulatokkal kapcsolatos aggodalmukat is. November 1-én egész Borsod megyére kiterjedő Munkástanács alakult, és elnöke, Kiss József vezetésével huszonnyolc tagú delegációt küldött Budapestre, hogy ismét találkozzanak Nagy Imrével. Az új megyei Munkástanács olyan programot terjesztett Nagy Imre elé, amely követelte, hogy a Parlamentet a munkástanácsok küldötteiből álló nemzetgyűlés váltsa fel, és leszögezte, hogy a földnek, a gyáraknak és a bányáknak a nép kezében kell maradniuk. Amikor a küldöttség visszaérkezett Miskolcra és beszámolt tárgyalásairól, a Munkástanács úgy döntött, hogy most már teljesen megbízhat Nagy Imrében, és egyhangúlag bizalmat szavaztak kormányának. Ezek után megszavazták a sztrájk lefűjtését is. Ugyanakkor megalapították az Észak- és Kelet-magyarországi Nemzeti Tanácsot is, mely egész Észak- és Kelet-Magyarországot képviselte, a győri Dunántúli Nemzeti Tanácshoz hasonlóan.¹²

November 3-án délben azonban a miskolci rádió újra kongatta a vészharangot, amikor jelentette, hogy a szovjet csapatok nagy tömegben érkeznek Magyarországra, és több északi várost körülvettek. November 4-én kora reggel a miskolci helyőrség forradalmi tanácsa bejelentette, hogy a város ostrom alatt áll, a miskolci rádió pedig közölte, hogy a forradalmi és nemzeti tanácsok nem teszik le a fegyvert.

A forradalmi erők Miskolcon csak rövid és csekély ellenállást tudtak kifejteni a szovjet haderővel szemben, de a forradalom leverését követő hetekben és hónapokban a Borsodi Munkástanács – a korábbi kommunista párttitkár, Földvári Rudolf vezetésével – a Kádár-rendszerrel és a szovjet megszálló erőkkel szembeni ellenállás egyik legerősebb vidéki bázisa maradt.*

A miskolci forradalmi erők egysége és összetartása két fő tényezőn alapult. Egyrészt a helyi pártszervezet már a forradalmat megelőzően is rokonszenvezett Nagy Imrével és reformpolitikájával. A helyi pártvezetőség a forradalom első pillanatától kezdve kifejezte szolidaritását a

* A szerző Földvári Rudolffal kapcsolatos állításai erősen *túlzottak*. Földvári politikai karrierje a Rákosi-rendszer idején kezdődött. 1953 júniusában a magyar funkcionárius-küldöttség tagjaként ő is Moszkvában jár, ezután – az új kormányprogram híveként – bekerül a Politikai Bizottságba. Később a Borsod megyei pártbizottság első titkára, Nagy Imre félreállítása után – még 1956 nyarán is – az ellenzéki mozgalommal szemben lép fel. Az október 23-i Gerő-beszédet nyilvánosan elítéli, majd október 26-án miskolci munkásküldöttség élén Budapestre utazik és Nagy Imrével tárgyal. A Borsodi Munkástanács vezetőjeként nov. 4-e után igyekszik együttműködni a szovjet parancsnoksággal. 1957-ben mégis letartóztatják és életfogytiglani börtönre ítélik. 1969-ben egyéni kegyelemmel szabadul.

nép-követeléseivel, és a párt helyi vezetői az aktívakkal együtt vezető szerepet játszottak a forradalmi erők szervezésében. Másrészt Miskolcon a forradalom legszilárdabb erejét a munkástanácsokba szervezett munkások alkották. A DIMÁVAG munkástanácsa kezdeményezte elsőként a forradalom követeléseinek megfogalmazását és a forradalom szervezeti formájának kialakítását. A rákövetkező napokban a Borsodi Munkástanács lett a megye központi hatalma.

A miskolci kommunisták, diákok és munkások az egész forradalom alatt töretlenül kiálltak „a magyar munkásosztály érdekeit tükröző... szocializmus” mellett. Amikor az orosz vezetők budapesti ellenforradalmi veszélyről, a munkások hatalmát fenyegető erőkről és kapitalista restaurációról szónokoltak, a Borsodi Munkástanács küldöttei felajánlották a Nagy Imre-kormánynak, hogy felhozzák a borsodi munkásokat Budapestre és majd megmutatják, ki vezeti a forradalmat. „Egy telefonhívásba kerül – ígérték – és három órán belül ott leszünk, Ózd, Diósgyőr és Miskolc munkásai, mind a húszezren, fegyverrel.”¹³

A történet néhány hónappal később folytatódik, amikor Kopácsi Sándort, aki diósgyőri munkáscsaládból származott, és aki mint Budapest rendőrfőkapitánya kiemelkedő szerepet játszott a forradalomban, letartóztatták. Őt szánták az egyik fővádlottnak a Nagy Imre-perben, és a szovjet hatóságok halálra akarták ítéltetni. Amikor Diósgyőrben megtudták, hogy Kopácsi élete veszélyben forog, a korábban Nagy Imrének tett ígéretet most fenyegetésként ismételték meg a Kádár-kormánynak. Erre Kádár személyesen közbenjárt a szovjet vezetőknél, és sürgősen elálltak Kopácsi ítéletének tervétől.¹⁴ *

Pécs

Az eddig tárgyalt városokban a régi sztálinista rezsim tisztségviselői – az ÁVH kivételével – nemigen tanúsítottak ellenállást a forradalommal szemben. A régi hatalmi szervek sokszor szinte egyik napról a másikra felbomlottak. De nem mindenütt történt így az országban.

Pécsett a sztálinista funkcionáriusok a városi igazgatásban, a pártvezetésben és a gyárakban egyaránt több napon át igyekeztek megőrizni hatalmukat, több ezer fegyveres ÁVH-s segítségével. Részben ez okozta, hogy bár a forradalom hajtóerejét a nemrég megnyitott uránbánya és a

* Kopácsi visszaemlékezéseiben a halálos ítélettől való megmenekülését részben volt diósgyőri munkatársai közbenjárásának, részben pedig annak tulajdonítja, hogy ígéretet tett a perben való „lojális” viselkedésre.

közeli szénbányák munkástanácsai képezték, a városban a forradalom vezetése valamivel reakciósabb erők kezébe került, mint az ország más vidékein.¹⁵

Október 23-án nem sok hír érkezett Budapestről Pécsre, de az ÁVH már délután 6-kor elrendelte a kijárási tilalmat, másnap reggel pedig több fontos helyi személyiséget őrizetbe vettek. Másnap – amikor a rádióból már tudni lehetett a budapesti eseményekről – sokan az utcára tódultak, de a nagyszámú ÁVH-s őrsjárat nem hagyta megállni az embereket és a tömeget folytonosan szétoszlatta. A bányákban és a gyárakban viszont leállt a munka.

Október 25-én az egyetemi hallgatók gyűlést tartottak, ahol elítélték az egyetem kommunista vezetését és megválasztották MEFESZ-bizottságukat. A diákok délutánra gyűlést hirdettek a Széchenyi téren. Több ezren jelentek meg – főként munkások, bányászok és katonák –, s a gyűlés megválasztotta a város ideiglenes Forradalmi Bizottmányát. Közben diákcsoportok járták a helyi gyárakat és bányákat, s sztrájkra szólították fel a munkásokat a forradalom támogatására. Egy diákcsoport elment a közeli bányavárosba, Komlóra, és közreműködött a gyűlés szervezésében, ahol a bányászok forradalmi bizottságot választottak.

A városi hatóságok azonban nem adták be a derekukat a forradalomnak. Október 26-án az ÁVH parancsnoka a pécsi rádióban kihirdette, hogy „nem létezik semmiféle forradalmi bizottmány” és „Pécs városának minden állami és társadalmi szerve szilárdan a népi demokrácia oldalán áll”. A rákövetkező két napon azonban még az ő elszántságuk is megingott.

Huszonhatodikára már csaknem minden gyárban és bányában megalkult a munkástanács, a sztrájk pedig általánossá vált. Kissé paradox módon, maguk a gyárigazgatók és pártfunkcionáriusok kezdeményezték a munkástanácsok megalakítását, és a Budapestről kapott utasítások alapján pártlistákat terjesztettek elő a munkástanácsok megválasztásához. Ezeket a pártlistákat azonban a munkások csaknem mindenütt elvetették, és saját jelöltjeiket választották meg. Hasonlóképp hiába igyekeztek a helyi pártszervek és az ÁVH vezetői visszakényszeríteni az embereket a munkába. Az uránbányákban például a háromszáz fős ÁVH-őrség fellázadt tisztjei ellen és a forradalom mellé állt.

Október 28-án az összes helyi munkástanácsok és forradalmi bizottságok küldöttei közös gyűlést tartottak, és megválasztották a Baranyai Forradalmi Munkástanácsot. Ezen a gyűlésen a honvédség és a rendőrség képviselői is csatlakoztak a forradalomhoz. Október 29-én elfoglalták az ÁVH-s laktanyákat, vezetőiket letartóztatták, legénységüket

pedig lefegyverezték. Néhány helyi pártvezetőt is őrizetbe vettek. Diákokból, katonákból és rendőrökből nemzetőrséget alakítottak, és a következő napokban Pécsen a rend csaknem teljesen helyreállt.

Tudták azonban, hogy a közelben nagylétszámú szovjet csapatok tartózkodnak, s ezért a pécsi forradalmárok felkészültek az esetleges szovjet támadásra is. Katonatanácsot alakítottak Csikor Kálmán alezredes vezetésével, aki a pécsi egyetem katonai tanszékének oktatója volt. Mivel a város megvédelmezése reménytelennek látszott, azt tervezték, hogy katonákból, rendőrökből, munkásokból, bányászokból és diákokból álló kisebb brigádok visszavonulnak a Mecsekbe, és kitarthatnak, amíg lehet. Összesen körülbelül ezeröttszázan vettek volna részt ebben az akcióban, és előkészületeket tettek a szovjet csapatok visszatartására a hegyekbe vezető utakról, míg visszavonulnak.

Amikor november 4-én az oroszok valóban bevonultak a városba, sok önkéntes – főként diák és fiatal bányász – fegyvert fogott és visszavonult a hegyekbe. Tizenöt-husz fős csoportokban harcolva számottevő ellenállást fejtettek ki mintegy tíz napon át a kiűzésükre küldött szovjet harckocsikkal szemben. Az ellenállás túlnyomórészt összeomlott, amikor az oroszok légierővel és bombatámadással fedezett gyalogságot vetettek be, de a Mecsek keleti részén katona és bányász csapatok még heteken keresztül folytatták a gerillaharcot a szovjet egységek ellen.

Salgótarján

A salgótarjáni események roppant érdekesen illusztrálják a helyi szintű összeütközést a régi sztálinista rendszer és a forradalomból kiemelkedő új erők között. Mint Pécsen, a párt helyi sztálinista vezetői és az ÁVH-sok itt is igyekeztek kezükben tartani a megyét a forradalom ellenére. Később azonban – a Kádár rezsim budapesti hatalomra juttatása után – a forradalom salgótarjáni vezetői hetekig ellenálltak a Kádár rendszer erőfeszítéseinek, hogy fennhatóságát kiterjessze Nógrád megyére.¹⁶

Mivel Nógrád megyében nincsen egyetem, nem került sor diákmozgólódásra, amely megbolygathatta volna a megyében október 23-án uralkodó viszonylagos békét. A budapesti események hírei csak október 24-én reggel jutottak el a rádión keresztül Salgótarjánba, és maguk a helyi sztálinista hatóságok voltak az elsők, akiket cselekvésre készítettek. Az ÁVH azonnal ellenőrzése alá vonta a megyébe irányuló

teljes közúti és vasúti forgalmat, és Balassagyarmaton tizenegy budapesti diákot leszállítottak a salgótarjáni autóbusról. A forradalom követeléseit Salgótarjában elsőként egy veterán kommunista párttag, Mlinárik István terjesztette, de azonnal letartóztatták.

A régi rendszer helyi ellenfelei a következő napokban azonban már mozgósítani kezdték erőiket. Voltak köztük baloldali érzelmű tanítók, régi szociáldemokraták az acélárugyárból, egy csoport Nagy Imrét támogató kommunista a szénbányászoknál, és közlekedési alkalmazottak. Ők alakították meg elsőként a munkástanácsokat és forradalmi bizottságokat a gyárakban és hivatalokban és szervezni kezdték a sztrájkot.

Október 25-től a város legtöbb gyárában leállt a munka, és 27-én reggel az acélárugyár munkásai bevonultak a városba, közben megálltak a tűzhelygyárnál és az üveggyárnál, hogy az ott dolgozó munkások támogatását is megszerezzék. Végigvonultak a városközponton, leszedték a vörös csillagokat a középületekről, szabadon bocsátották a rendőrkapitányságon fogva tartott politikai foglyokat és lerombolták a helyi szovjet hősi emlékművet. A helyi rendőrség és az ÁVH mindvégig tartózkodott a beavatkozástól, és október 28-án a megyei pártbizottság első titkára, Hajdú József néhány munkatársával együtt Csehszlovákiába menekült.

A helyi kommunista hatóságok azonban még mindig reménykedtek, hogy sikerül fenntartani uralmukat a városban. Behozták Csehszlovákiából és terjesztették a városban a szlovákiai magyar kisebbség számára kiadott kommunista lapot, amely a szocializmus megdöntésére irányuló fasiszta kísérletnek bélyegezte a forradalmat. A párt odáig ment, hogy október 30-ára gyűlést hívott össze a Forradalmi Nemzeti Bizottság megválasztására.

Ez lett azonban az a gyűlés, amely végül is kitette a régi sztálinista funkcionáriusok szűrét. A küldöttek megválasztották a Nógrád megyei Forradalmi Nemzeti Bizottságot és olyan politikai nyilatkozatot fogadtak el, amelynek első pontja a szovjet csapatok azonnali kivonásának követelése volt. Mlinárik Istvánt megválasztották a Bizottság elnökévé, és a háború utáni koalíciós időszak pártjait képviselő négytagú végrehajtó testületet választottak mellé. A honvédség és a rendőrség képviselői kinyilatkoztatták, hogy támogatják a forradalmat, és a közrend fenntartására nemzetőrséget alakítottak. A Nemzeti Bizottság új embereket állított a helyi sajtó és rádió élére. A gyárak és bányák többségét addigra már elfoglalták a munkástanácsok, és igyekeztek összehangolni a sztrájkot az egész megyében. A párthelyiségeket ki-

sajátították és azt tervezték, hogy munkáslakásokká alakítják át őket.

A forradalom erői azonban csak lassan bontakoztak ki Salgótarjánban, és a november 4-i újabb szovjet támadás és a Kádár János-féle Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulása után a régi sztálinista pártvezetők utasítására egy kisebb ÁVH-s egység rajtaütött november 5-én a Nemzeti Bizottságon, könnyűszerrel lefegyverezték az öröket és elfoglalták a megyei tanácsházát. A Nemzeti Bizottság tagjait nem tartóztatták le, de elkergették őket, és a tanácsházát megszállta az ÁVH.

A tanácsháza új birtokosai ezután megalakították a Nógrád-megyei Munkás-Paraszt Forradalmi Tanácsot, melynek elnöke Mrázik János lett. A szovjet hadsereg ugyan körülvette a várost, de nem vonult be, és az új vezetés eleinte igyekezett megnyerni azokat, akik részt vettek a forradalomban. Még a Nemzeti Bizottság három tagját is bevették a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanácsnak abba a küldöttségébe, amely november 9-én Budapestre indult Kádárhoz.

Viszont a Nemzeti Bizottság újjáalakult az acélárugyárban, amely kezdettől a forradalom igazi fellegetője volt. A munkások küldöttei itt gyűltek össze november 13-án és kijelentették, hogy továbbra is a Nemzeti Bizottságot támogatják, és nem ismerik el a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanácsot. Ezután a november 5-i események fordítottja következett. Az acélárugyárból egy jól felfegyverzett osztag rajtaütött a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanácsra, egyetlen puskalövés nélkül elfoglalta a tanácsházát és visszahelyezte tisztjébe a Nemzeti Bizottságot. A sajtó és a rádió újra a forradalmárok kezébe került, a hadsereg ismét a Nemzeti Bizottság mellé állt és újrászervezték a nemzetőrséget is.

Látván, hogy a helyi sztálinisták tökéletesen képtelenek fenntartani hatalmukat, november 15-éről 16-ára virradó éjszakán szovjet páncélos egységek vonultak be Salgótarjánba és megszállták a várost. Válaszként november 16-án a megye munkásai általános sztrájkba léptek, de néhány nappal később, november 21-én a tanácsháza ismét a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanács kezébe került. Azonban még idegen fegyverek sem kölcsönöztek semmiféle tekintélyt a Forradalmi Tanácsnak. Két hatalmi központ versengett egymással – a Nemzeti Bizottság mögött állt a nép túlnyomó többsége, a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanács mögött pedig az oroszok. Ennek az erőegyensúlynak aztán az lett az eredménye, hogy egyik fél sem tudott tényleges hatalmat gyakorolni.

Hogy megpróbáljanak felülkerekedni ebben az új helyzetben, a munkástanácsok kétszáz küldöttje összegyűlt a megye minden részéből november 21-én a szénbányászati trösztben és létrehozták a Nógrád

megyei munkástanácsot. A megyei munkástanács elnökévé Szabó Ervint választották, a nagybátonyi bányászok munkástanácsának kommunista elnökét. Ez a megyei munkástanács rövidesen a megye legfontosabb hatalmi központja lett – amit mind a budapesti, mind a szovjet hatóságok elismertek – és ellenállt a helyi sztálinisták minden kísérletének, hogy megnyerjék együttműködését.

A hatalmának gyakorlásával szembeni tartós ellenállásra válaszul, a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanács november 31-én elfoglalta a szénbányászati tröszt épületét és másnap, december 1-én letartóztatta a Salgótarjáni Nemzeti Bizottság elnökét és három elnökhelyettesét. A provokáció ellen özönével érkeztek a tiltakozások a megye minden tájáról, a város munkásai pedig a rendőrkapitányság elé vonultak. A négy letartóztatottat azonnal szabadon engedték, amiből ismét csak pontosan kiderült, hogy kié a hatalom Salgótarjában. A letartóztatások elleni tiltakozásul és a Kádár kormánnyal való elégedetlensége kifejezésére a megyei munkástanács 48 órás általános sztrájkot hirdetett december 3-ára és 4-ére. A sztrájk teljes sikere, majd a nagybátonyi bányászok hatalmas tömeggyűlése a nógrádi nép változatlan egységéről tanúskodott a Kádár rezsimmel szemben, és bebizonyította hogy a rendszer helyi támogatói képtelenek akár a legcsekélyebb mértékben is megnyerni az emberek bizalmát.

A szívós ellenállás láttán, a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanács végül lemondott még a látszatáról is annak, mintha politikai megoldást keresne, és december 7-én letartóztatta a megyei munkástanács két vezető tagját. Válaszul erre a választott szervezeteik elleni támadásra, a munkások és bányászok Salgótarjában özönlöttek a megye minden részéből. December 8-án az addigi legnagyobb tüntetésre került sor: több ezren vonultak a megyei tanácsháza és a rendőrkapitányság elé. Most azonban a szovjet tankok és a magyar gépfegyveres karhatalmisták – a „pufajkások” – tüzet nyitottak a fegyvertelen tömegre: 80-nál többet agyonlőttek, és mintegy 200-at megsebesítettek, közöttük elég sok fiataalt, munkást és iskolás gyereket.

Másnap szovjet csapatok elfoglalták az acélárugyárat, ezzel végleg leverték az ellenállást, és így a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanács hatalmát végül is rákényszerítették a városra. De hogy ezt csak így tudták elérni, világosan és tragikusan bizonyítja, hogy igazából milyen társadalmi erők csaptak össze Salgótarjában.

BUDAPEST: FORRADALOM ÉS ELLENFORRADALOM KÖZÖTT

„— De hát mivel harcoljunk akkor? — Nem tudom. Lándzsákkal, kardokkal, házilag készített fegyverekkel, bármivel, amit meg tudnak csinálni saját gyáraikban. — Úgy érti, hogy dárdákkal harcoljunk tankok ellen? — Meg kell próbálniuk mindent. Készíthetnek gyújtóbombákat benzines vagy petróleumos palackokból, és a tankokhoz vágthatják őket.”

Malenkov válaszai Hruscsovnak,
1941

Az 1956-ban Budapesten történeteikről szóló sok beszámoló - melyek azoknak a politikai indulatoknak a hevében íródtak, amelyeket a forradalom orosz csapatok általi leverése váltott ki — az eseményeket túlságosan feketének-fehérenek ábrázolja: hol a függetlenségért és szabadságért folytatott makulátlan forradalomról beszélnek, hol pedig amerikai ügynökök és volt fasiszták által irányított ocsmány ellenforradalomról. E megközelítések egyike sem képes visszaadni a forradalmi események teljes gazdagságát és sokféleségét, a káoszról és zűrzavarról nem is beszélve.

A magyar reakciósooknak és fasisztáknak meg a nyugati ügynököknek és kémeknek minden bizonnyal megvolt a maguk szerepe, ám igen valószínű, hogy még a leginkább ellenforradalmi csoportokban és eseményekben is rendszerint többen voltak náluk a futóbolondok és

egyszerű garázdálkodók. Azt viszont képtelenség lenne tagadni, hogy az események fő áramlatában a vezető szerepet régi kommunisták és szocialisták játszották, nem is beszélve a munkásosztály akcióiról, amelyek a forradalom legfőbb társadalmi bázisát alkották.

Ráadásul a szovjet tankok – amikor november 4-én a kora reggeli órákban visszatértek, hogy eltiporják a magyar forradalmat – véget vetettek a forradalmi helyzet tényleges fejlődésének, még mielőtt annak végkimenetele eldőlt volna. Találgatni, hogy mi lett volna, ha, inkább asztrológusnak való feladat mint történésznek, vagy akár politológusnak és szociológusnak. Így ebben a fejezetben csak azt kísérem meg, hogy képet adjak a forradalmi helyzeten belül ható különböző társadalmi erőkről és politikai irányzatokról. Ezzel valószínűleg fel lehet vázolni a forradalomban előállott különféle alternatívákat, de hogy végül melyikük győzedelmeskedik, sok különálló egyén döntéseitől és cselekedeteitől függött volna, azoktól az eleven emberektől, akik tetteikkel a történelmet csinálják – méghozzá a forradalmi időkben a leginkább.

A diákok meggyújtják a kanócot

Ha egy konkrét időpontban meg lehetne jelölni a magyar forradalom kezdetét, ez kétségtelenül a Budapesti Műszaki Egyetem Építőipari Karának október 22-i éjszakai diákgyűlése lenne.

A diákok ekkor adtak először nyilvánosan hangot a szovjet csapatok Magyarországról való visszavonására, a korábbi sztálinista vezetők leváltására, a szabad választásokra és szabad sajtóra vonatkozó forradalmi követeléseknek. Ezek a követelések messze túlmentek a belső reform lehetséges keretein, s jól példázza őket a Sztálin-szobornak – egy egész rendszer szimbólumának – az eltávolítására irányuló követelés. És másnap ezt a hatalmas szobrot – „a sztálini zsarnokság és a politikai elnyomás jelképét”, ahogyan a diákok nevezték – valóban ledöntötték a budapesti munkások, mielőtt az ÁVH egyetlen lövést leadott volna, és mielőtt egyetlen szovjet tank megindult volna a város felé. Amikor aztán Gerő a diákokat a nép ellenségeinek bélyegezte, amikor az ÁVH fegyvertelen tömegekre lőtt és amikor a sztálinista vezetők behívták a szovjet tankokat, mindez fokozhatta a tüntetők elszántságát, de nem volt oka a forradalomnak.

A szegedi diákoknak kezdeményezését követve, az önálló diákszervezet, a MEFESZ megalakítására, a budapesti egyetemeken több gyűlést

tartottak, ahol a diákok elégedetlenségüket fejezték ki mind az egyetemi oktatással, mind pedig a hivatalos ifjúsági szervezettel, a DISZ-szel. „Ki akartunk lépni a DISZ-ből – emlékezik vissza az egyik diák –, és meg akartuk alakítani a MEFESZ-t a mi egyetemünkön is.” Hogy megpróbálják elejét venni ezeknek a rohamosan növekvő követeléseknek és hogy „kifogják a szelet a MEFESZ vitorlájából”, maguk a DISZ hivatalos kommunista szervezői javasolták egy különleges tömeggyűlés összehívását a Műszaki Egyetemen, ahol a diákok megvitathatják követeléseiket és elégedetlenségük okait. Ők javasolták azt is, hogy munkásokat hívjanak meg a gyűlésre a budapesti gyárakból, és nyilvánvalóan azt remélték, hogy lojális pártkádereket hozhatnak oda a diákok ellensúlyozására. Az egyetemisták azonban lelkesedéssel fogadták a kihívást. Kimentek a gyárakba és felkérték a munkásokat, hogy jöjjenek el gyűlésükre és támogassák követeléseiket.

Már jóval a gyűlés meghirdetett időpontja előtt több ezer diák gyűlt össze az egyetem aulájában, és lelkesen vitakoztak a felvetendő kérdésekről. Miután a gyűlés megkezdődött, a DISZ műegyetemi Végrehajtó Bizottsága huszonöt pontos határozati javaslatot terjesztett elő, amely nemcsak a diákok egyetemi reformköveteléseit tartalmazta, hanem követelte a pártvezetés teljes lecserélését, Nagy Imre visszavételét és a magyar-szovjet kapcsolatok felülvizsgálatát is. Minthogy azonban a határozat a DISZ további támogatására szólított fel, nem tudta elnyerni a jelenlevő diákok többségének egyetértését. Sőt nemcsak a DISZ-titkárt, hanem magát az egyetem rektorát is lehurrogták, amikor arra kérte a diákokat, hogy ne lépjenek ki a DISZ-ből. Az egyetemisták ezután elsőprő többséggel megszavazták a DISZ-ből való kilépést és a MEFESZ megalakítását.

Maga a vita az elsősorban diákvonatkozású témákról hamarosan általános politikai természetű kérdésekre terelődött. Nemsokára felmerült az a követelés, hogy vonják ki az orosz csapatokat és vessenek véget „egy imperialista önkényuralom” hatalmának Magyarországon. Ezeket a követeléseket végül egy tíz pontos határozat formájában terjesztették a gyűlés elé, amely tartalmazta a MEFESZ megalakítására irányuló felhívást is. Ennek az első határozati javaslatnak a tervezete így szól: *

* A szöveg a helyszínen készült kéziratot jegyzet formájában áll rendelkezésre, mely sok helyen rövidít, és nehezen lehet kibetűzni.

1956. 10. 22.

este 1/2 8 - 3/4 8

Bejelentés: MEFESZ megalakult, a Szövetség megoldja a diákság problémáit!

1. Új Központi Vezetőséget
előtte ülés, új pártvezetőség
2. Kormányt Nagy Imre vezetésével
3. Magyar-Szovjet, Magyar-Jugoszláv barátságot és a szovjet csapatok kivonását
4. Új választásokat
5. Új gazdaságpolitikát. Uránium. Külkereskedelem. stb.
6. Munkások normarendezése és üzemi munkásönkormányzat
7. Mezőgazdasági munkások helyzete és egyénileg dolgozó parasztok
8. Politikai, gazdasági perek felülvizsgálata és amnesztia
9. Márc. 15., okt. 6. Régi címer!
10. Sajtószabadságot és lapot a MEFESZ-nek. Káderanyag megsemmisítését.

Kijelentés: Teljes szolidaritás Varsóval!

és a lengyel függetlenségi mozgalommal!

Már ez a korai tervezet is igen széles körű követeléseket tartalmazott, s kifejezte nemcsak a diákok, hanem a munkások és parasztok elégedetlenségét. Figyelemreméltó még, hogy ebben az első változatban a szovjet csapatok kivonása még csak a magyar-szovjet kapcsolatokra vonatkozó pont kiegészítéseként szerepel. A vita során azonban hamarosan önálló követelésként jelentkezett, és végül a határozat legelső pontjává vált.

Miközben a vita tovább folytatódott, egyre jobban foglalkoztatta őket a probléma, hogy miként lehetne a gyűlés határozatait nyilvánosságra hozni. Küldöttségek mentek a rádióhoz, az újságokhoz, a diák- és ifjúsági lapokhoz, hogy közöljék az egyetemisták követeléseit. De sehol sem voltak hajlandók a követelések teljes szövegét kinyomtatni, s különösen nem a szovjet csapatok kivonására vonatkozót. A rektor még azt sem engedélyezte, hogy követeléseiket az egyetemen sokszorosítsák. Amikor erre a diákvezetők javasolták, hogy mérsékeljék a határozatot annak érdekében, hogy ki lehessen adni, a tömeggyűlés elutasított minden ilyen kompromisszumot és ragaszkodott a követelések teljes és nyílt formájához.

Közben a vita folyamán a diákok elhatározták – megint csak a DISZ- és pártfunkcionáriusok, valamint a rektor tanácsa ellenére –, hogy másnapra tüntetést hirdetnek követeléseik alátámasztására és Nagy Imrének a hatalomba való visszatéréséért. Ezután még fontosabbá vált, hogy szabatosan fogalmazzák meg és terjesszék követeléseiket. A követelések most már tizenhat ponttá bővültek, s beolvasták őket a mikrofonba, hogy az összes jelenlévők leírhassák, és kézírásos vagy gépelt formában terjeszthessék őket. Ezek a pontok később a diákok tizenhat pontos határozataként váltak ismertté, és megfogalmazásuk körülményei magyarázzák, hogy miért rögzítették utólag többféle változatban.

Másold le és terjeszd a magyar dolgozók között!

A MEFESZ Építőip. Műszaki Egyetemi diáknagygyűlés határozatának főbb politikai, gazdasági és eszmei pontjai:

1. Az összes szovjet csapatoknak azonnali kivonását követeljük Magyarországról, a békeszerződés határozatai alapján.

2. A Magyar Dolgozók Pártjában alulról felfelé titkos alapon új alap, közép és központi vezetők választását követeljük, ezek a legrövidebb időn belül hívják össze a Pártkongresszust és válasszanak új Központi Vezetőséget.

3. A Kormány alakuljon át Nagy Imre elvtárs vezetésével, a Sztalinista–Rákosi korszak minden bűnös vezetőjét azonnal váltásák le.

4. Nyilvános tárgyalást követelünk Farkas Mihály és társai bűnügyében. Rákosi Mátyást, – aki elsőfokon felelős a közelmúlt minden bűnéért és az ország tönkretévéseért, hozzák haza és állítsák a nép ítélő széke elé.

5. Általános, egyenlő és titkos választásokat követelünk az országban több párt részvételével, új nemzetgyűlés megválasztása céljából. Követeljük a munkásság sztrájk-jogának biztosítását.

6. Követeljük a magyar-szovjet és magyar-jugoszláv politikai, gazdasági és szellemi kapcsolatok felülvizsgálatát és új rendezését a politikai és gazdasági teljes egyenrangúság és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás alapján.

7. Követeljük az egész magyar gazdasági élet átszervezését, szakembereink bevonásával. Vizsgáljuk felül a tervgazdaságon alapuló egész gazdasági rendszerünket, a hazai adottságoknak és magyar népünk létérdekeinek szem előtt tartásával.

8. Hozzuk nyilvánosságra külkereskedelmi szerződéseinket, a

soha ki nem fizethető jóvátételek tényleges adatait. Nyílt és őszinte tájékoztatást követelünk az ország uránérc-készleteiről, kiaknázásáról, az orosz koncesszióról. Követeljük, hogy az uránércet világpiaci áron, nemes valutáért, Magyarország szabadon értékesíthesse.

9. Követeljük az iparban alkalmazott normák teljes revízióját, a munkások és az értelmiség bérkövetelésének sürgős és alapvető rendezését. Kérjük a munkások létminimumának megállapítását.

10. Követeljük a beszolgáltatás azonnali eltörlését, a termények okszerű felhasználását. Követeljük az egyénileg gazdálkodó parasztok egyenrangú támogatását.

11. Követeljük az összes politikai és gazdasági pereknek független bíróságon való felülvizsgálatát az ártatlanul elítéltek szabadonbocsátását, rehabilitálását. Követeljük a Szovjetunióba kihurcolt hadifoglyok és polgári személyek azonnali hazaszállítását, beleértve a határon kívül elítélt foglyokat is.

12. Teljes vélemény-szólás- és sajtószabadságot, szabad rádiót követelünk és a MEFESZ-szervezet számára nagy példányszámú, új napilapot. Követeljük a meglévő „káderanyag” nyilvánosságra hozatalát és megsemmisítését.

13. Követeljük, hogy a sztálini zsarnokság és politikai elnyomás jelképét a Sztálin szobrot a leggyorsabban bontsák le és helyébe az 1848–49-es szabadságharc hőseinek és mártírjainak méltó emlékművet emeljenek.

14. A meglévő, magyar népnek idegen címer helyett, kívánjuk a régi magyar Kossuth-címer visszaállítását. A magyar honvédségnek, – a nemzeti hagyományainkhoz méltó – új egyenruhát követelünk. Követeljük, hogy március 15. nemzeti ünnep, munkaszüneti nap legyen, október 6. pedig nemzeti gyászünnep és iskolai szünnap legyen.

15. A Budapesti Műszaki Egyetemek Ifjúsága egyhangú lelkesedéssel nyilvánította ki teljes szolidaritását a lengyel és varsói munkásság és fiatalsága felé, a lengyel nemzeti függetlenségi mozgalommal kapcsolatban.

16. Az Építőipari Műszaki Egyetem diáksága a leggyorsabban felállítja a MEFESZ helyi szervezeteit és elhatározta, hogy folyó hó 27-én, (szombaton) Budapesten Ifjúsági parlament összehívását, amelyen küldöttségekkel részt vesz az ország egész ifjúsága. Holnap f. hó 23-án d.u. fél 3 órára a műszaki és egyéb egyetemek ifjúsága a

Gorkij fasorban az Írók Székháza előtt gyülekeznek. Onnan a Pálffy térre (Bem tér) a Bem szoborhoz vonul és megkoszorúzásával fejezi ki együttérzését a lengyel szabadság-mozgalommal. E felvonuláshoz az üzemek dolgozói szabadon csatlakozhatnak.

Fenti határozat teljes betűszerinti közlését ma este a rádió is, a magyar sajtó is visszautasította, a Szabad Ifjúság csak részleges közlését ígérte meg főleg az első pont miatt. A határozat szövegének stencilen való azonnali sokszorosítását viharosan követeltük, de az arra vonatkozó utasítást Cholnoky rektor nem merte megadni. A nagygyűlés kb. 2000 résztvevőjének spontán felvonulása még ma este folyamán az egyik nyomda elé és a határozat azonnali kinyomtatása – a résztvevők viharos lelkesedése ellenére a megmozdulásnak nem kívánatos eltorzítása, illetve az esetleges összeecsapás miatt egyelőre elmaradt. Javaslatunkra a határozat végleges szövegét a plénum előtt mikrofonba diktálta, a résztvevők lejegyezték és egyelőre kézi-gépi másolása a főváros széles rétegeiben hólabda rendszerrel fogják terjeszteni.

A magyar sajtóban való teljes közléstől nem tágitunk.

Folyó hó 24-én a MEFESZ a fenti határozat alapján országos vitát kívánunk indítani a magyar sorskérdésekről és követeljük azt, hogy a Magyar Rádió adjon a nagygyűlésről helyszíni közvetítést és így a dolgozó nép elferdítés nélkül hallani fogja az ifjúság hangját és eltökélt szilárd határozata addig be kell váltsa a helyszíni ígéreteket a határozat teljes szövegének a napi sajtóban széles körben való közzétételére vonatkozólag.

E határozat az új magyar történelem hajnalán, 1956. október 22-én született, az Építőipari Műszaki Egyetem aulájában, több-ezer hazáját szerető magyar ifjú spontán megmozdulásából.²

Éjfél tájban egyes diákok javasolták, hogy törjenek be egy közeli nyomdába és maguk nyomtassák ki követeléseiket, mások meg a rádióhoz akartak menni tüntetni. Most azonban megfogadták vezetőik mérsékeltebb tanácsait, akik rámutattak, hogy több se kellene az ÁVH-nak. A diákok megegyeztek, hogy a másnapi tüntetést néma felvonulásra korlátozzák, és öröket helyeznek el az egyetem összes bejáratánál, hogy se provokátorok, se besúgók ne juthassanak be.

Már október 23-a és majdnem hajnali 2 óra volt, amikor a gyűlés végül is befejeződött, de a diákok közül sokan egész éjjel ott maradtak és többször legépeltek határozatuk példányait. Néhányan végül megszerezték az egyetem sokszorosító gépét, amelynek használatát korábban megtagadták tőlük, mások pedig bejutottak az egyetem nyomdájába, és újraszedték a *Jövő Mérnöke* c. diáklap első oldalát, és a korábbi szöveget követeléseik rövidített változatával helyettesítették. Hajnalra felhívásukból már kötegek álltak készen, hogy kivi-gyék és szétosszák a munkásoknak a gyárak kapuinál.

Október 23-án reggelre Budapest összes egyetemei lázas tevékenység központjaivá váltak, ahonnan egyre-másra bukkantak elő diákok, hogy röplapokat osztogassanak kint a gyárak előtt és a város utcáin. A főváros középiskolai tanulói szintén részt akartak venni a felvonulásban, és még a Magyar Néphadsereg Petőfi Akadémiájának tisztjelöltjei is elhatározták, hogy ott lesznek. Sok gyár – köztük a hatalmas Ganz Mávag Művek – több autóbuszra való munkást küldött a Műszaki Egyetemre, hogy kifejezzék szolidaritásukat a diákokkal és csatlakozzanak a tüntetéshez. Amikor a belügyminiszter bejelentette, hogy a felvonulást nem engedélyezi, küldöttségek mentek a Petőfi-körtől és az Írószövetségből a minisztériumba és a pártközpontba a tilalom feloldását kérve, a diákok viszont kijelentették, hogy mindenképp felvonulnak.

Kora délutánra diákok ezrei gyűltek össze a különböző egyetemek előtti gyülekezőhelyeken, és mindannyian a dunaparti Petőfi térre tartottak. Csak ekkor jött meg a hír, hogy mégis engedélyezték a tüntetést. Mintegy tízezren – egyelőre többségükben diákok – gyűltek addigra össze Petőfi bronzszobra körül. Magyar és lengyel zászlókat lobogtattak és táblákat vittek ilyen jelszavakkal: „Éljen a lengyel ifjúság!”, „Nagy Imrében bizalmunk!” Még a DISZ Központi Vezetőségétől is érkeztek hivatalos kiküldöttek, és csatlakoztak a csoportosuláshoz, és a párt Lenin Intézetének hallgatói is megjelentek, vörös zászlóval és hatalmas Lenin-képekkel a kezükben.*

Az egész tömeg kórusban csatlakozott, amikor a népszerű fiatal színész, Sinkovits Imre elszavalta Petőfi „Nemzeti dal”-át. Ezután megéljenezték az Írószövetség rövid üdvözlését, amelyet Déry Tibor mondott el, majd egy diák felolvasta a tizenhat pontot. Aztán végig-

*A DISZ éppen ülésező Központi Vezetősége kimondta, hogy *ténylegesen* csatlakozik a tüntetéshez – nem csak küldöttekkel képviseltette magát. – A Lenin Intézet hivatalos állami egyetem volt. 1956 után megszűnt: beolvadt az Eötvös Loránd Tudományegyetembe.

vonultak a Kossuth Lajos utcán és a Kossuth-nótát, a Marseillaise-t és az Internacionálét énekelték. Hamarosan olyan jelszavakat kezdtek kiabálni, mint „Lengyelország példát mutat, kövessük a magyar utat!”, és ütemesen kiáltozták a „Függetlenség”, „Szabadság” szavakat. A hangnem egyre élesebb lett, és amikor a tüntetők a Sztálin utat⁺ keresztezték, felharsant a jelszó: „Le a Sztálin-szoborral!” Aztán sor került saját diktátorukra is, és ilyen jelszavak harsantak fel: „Törvény elé Rákosit!”, „Szabadságot, kenyeret, Rákosinak kötelet!” Majd pedig: „Nagy Imrét a kormányba, Rákosit a Dunába, a Gerőt meg utána!”, és a gúnyos „Forró vizet a kopaszra!” Majd elhangzott a forradalom hamarosan legnépszerűbb jelszava is: „Minden nemzet katonája menjen vissza hazájába!” És ugyanez keményebben: „Szovjet sereg menjen haza, Sztálin-szobrot vigye oda!”³

A Váci út sarkán, a Nyugati pályaudvarnál a tömeg sorai a napi munkából hazafelé igyekvő munkásokkal szaporodtak. Egyre több magyar zászló – amiből kivágták a szovjet típusú címet – emelkedett most már a tüntetők kezében, és ugyanilyenek jelentek meg a lakóházak és hivatalok ablakaiban, amelyek alatt a tömeg elhaladt. Amikor a felvonulók átkeltek a Dunán és elérték a Bem térre, nagy éljenzéssel köszöntötték a közeli Bem laktanya katonáit, akik ugyancsak kitették a nemzeti zászlót. A Bem téren a tömeg ismét meghallgatta az írók és a diákok képviselőit, majd újra elszavalták a Nemzeti dalt:

„A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!”

Az ünnepség befejeztével a tömeg nagy része visszafelé indult a városközpontba, s közben sokan a NÉKOSZ régi forradalmi indulóját énekelték – „Holnapra megforgatjuk az egész világot!” – és ilyen jelszavakat kiabáltak: „Magyar kormányt akarunk, Nagy Imrére szavazunk!”. Délután hat órára már két-háromszázezren sereglettek össze a Parlament előtt és Nagy Imrét követelték. Most a „Mondjon le a kormány!” és „Halljuk Nagy Imrét!” lettek a fő jelszavak, majd „Oltsák el a csillagot!” (mármint az Országház csúcsán), és „Csillaghullást akarunk!” Az idegesség és csalódottság azonban nőttön nőtt, és amikor vagy két órával később Nagy Imre végül megjelent, a tömeg mindenre inkább volt felkészülve, mint az „Elvtársak!” megszólításra, amivel beszédét kezdte, és gúnyos füttyszó harsant mindenfelé.

⁺ Ma Népköztársaság útja.

Miközben a tömeg az esti órákban Nagy Imre megérkezésére várt, a Parlament erkélyéről Sinkovits ismét elszavalta a „Nemzeti dal”-t, amelynek refrénjét az egybegyültek esküre emelt kézzel együtt mondták vele. Megpróbált beszélni Veres Péter is, de nem a legszerecsébben megfogalmazott szavai elvesztek az általános lármában. – Nagy Imre „Elvtársak!” megszólítását „Nincs elvtárs! Polgártárs!” és „Nem vagyunk mi elvtársak, magyarok vagyunk!” ütemes kiáltásokkal fogadták az emberek. Nagy Imre végül mégis elmondotta csalódást okozó rövid beszédét, amelyben közölte, hogy a Központi Vezetőség összeült, a problémákat a párton belüli tárgyalásokkal kell megoldani, és mindenkit felkért, hogy őrizze meg nyugalma és térjen haza otthonába. – Itt és ekkor terjedt el az általános politikai sztrájk követelése: „Holnap sztrájkot!” és a „Most vagy soha!” jelszó.

A szövegben idézetteken kívül a tüntetés főbb jelszavai közé tartozott a „Magyar-lengyel barátság!” vagy „Jugoszlávok, lengyelek, együtt megyünk veletek!”, valamint „Azt kérdezik Pesten-Budán, hová lett a magyar urán?”, majd „Aki magyar, velünk tart!”, „Ez a haza magyar haza, minden orosz menjen haza!”, és „Gerő Errő mondjon le!”, „Vesszen Gerő!” Az elkövetkező napokban – a fegyveres harcok fellángolása után – gyakori jelszó lett a „Ki a szovjet csapatokkal!”, vagy röviden csak „Ruszkik haza!” és még számtalan variáció, pl.: „Üresek a vagonok, gyerünk haza dajak!” Ekkor merültek fel politikusabb jelszavak is, mint „Többpárt-rendszert!” és „Semleges Magyarország”, de ugyanakkor „Földet, gyárat vissza nem adunk!”

A diákok ekkor abban a helyzetben találták magukat, hogy a néptömegek, amelyeket ők maguk mozgósítottak, hirtelen és megállíthatatlanul túlnőttek rajtuk. A Parlament előtti tömegben – amelynek kommunistaellenes hangulata egyre növekedett – az összegyülteknek alig negyede vagy ötöde lehetett diák, s közülük egyesek kezdték mind kényelmetlenebbül érezni magukat.* A következő napokban, amikor a tüntetéseket utcai harcok váltották fel és a felkelők fegyverrel a kéz-

* Egy jellemző kép: Számos diákcsoport előzetes megállapodás szerint láncot alkotott menete körül, „nehogy provokátorok férközhessenek közéjük”. De már a Parlament felé vonultukban teljesen körülözlönlötte őket az igazi tömeg, miközben ők még mindig görcsösen szorították egymás kezét a láncban.

ben harcoltak szovjet tankok ellen, a középiskolások és fiatal munkások már sokkal nagyobb szerepet játszottak az eseményekben, mint az egyetemi és főiskolai hallgatók. Az inkább középosztálybeli és értelmiségi családokban sokszor még az is megtörtént, hogy a diákokat nem engedték el hazulról, sőt egyikük elmondja, hogy a szülei bezárták a szobájába. S ha ezek a diákok mégis kimerészkedtek az utcára, többnyire nézelődők voltak, mint forradalmi harcosok. Az aktívabbak inkább röpcédulákat és plakátokat osztogattak, összekötőkként működtek különböző csoportok között vagy kórházakban segítettek, mintsem ténylegesen harcoltak az utcákon.⁴

Akik felvették a harcot az orosz tankokkal, azok közt a jellegzetesebb figurák a budapesti munkás- és nyomornegyedek belevaló fiataljai, angyalfüldi és ferencvárosi huligánok, bőrkabátos vagányok, stricik, stb. voltak. Műveletlenek, durvák, gyakran antiszemiták, s közülük nem egy csak a kalandot kereste és sportból verekedett. Maguk a diákok a szégyenkezés és a csodálat furcsa egyvelegével emlékeznek vissza erre. Egyikük például megjegyzi: „Megindító dolog, hogy a forradalom alatt a ferencvárosi huligánok teremtettek etikát a semmiből.” Egy másik diák hozzáteszi: „Fáj, hogy el kell ismerni, de mégis ők voltak az igazi hősök.”

A forradalom sebesültjeiről és halottairól adott minden későbbi hivatalos tájékoztatás is megerősíti, hogy a harcokban a fő szerepet fiatalok – és főként fiatal munkások – játszották. Sokuk indítékait így fogalmazta meg egy orvos, aki sebesült felkelőket látott el:

„Számptalan olyan fiatalember volt a harcosok között, akik semmit sem tudtak vagy éppen csak hallottak a Petőfi-körről, Gomulka nevét nem is ismerték s arra a kérdésre, hogy miért mentek a halálba, ilyesmit feleltek: „hát érdemes élni havi 600 forintból?”⁵

Október 23 éjszakája

Míg a felvonulók többségének október 23-án a Kossuth tér volt az utolsó állomása, addig más csoportok a Városliget szélén álló Sztálin-szoborhoz igyekeztek, hogy a diákok leggyorsabban megvalósítható követelését átültessék a gyakorlatba. Az odaérkezők között sokan voltak ipari munkások, s egy megfigyelő megjegyzi: „Budapest munkásai a Sztálin-szobornál léptek színre.” Valaki már korábban egy táblát akasztott Sztálin nyakába, a következő felirattal: „Ruszkik, hogyha szaladtok, engem itt ne hagyjatok!”

Először traktorokhoz és teherautókhoz erősített kötelek és drótkötelek segítségével próbálták ledönteni a szobrot, de nem engedett. Végül két munkás hegesztőpisztolyt hozott, és mikor a szoborkolosszus ledőlt, a volt diktátor piedesztálján nem maradt egyéb, mint egy hatalmas pár csizma. Nagy volt a vigalom, és a volt orosz vezér gigantikus szobrát diadalmenetben vontatták végig egy teherautóval Budapest utcáin, míg végül otthagyták a Nemzeti Színház előtt, a város kellős közepén. Sztálin fejére nemzetközileg ismert kezdőbetűket véstek rá: „W.C.”

A rádió épületénél – a Bródy Sándor utcában, a Nemzeti Múzeum mögött – komolyabb összeecsapás kezdett kibontakozni. A délutáni tüntetés után a Bem térről sok diák egyenesen ide vonult, és követelte, hogy a rádió közvetítse tizenhat pontos határozatukat. A rádió vezetői először igyekeztek távozásra bírni a diákokat, később azonban felkérték őket, hogy küldjenek be egy delegációt, amellyel az adásról tárgyalhatnak. A tárgyalás elhúzódott, s ennek eredményeként az a szóbeszéd terjedt el, hogy a küldöttséget foglyul ejtette az ÁVH. A tömeg kavicsokkal és kövekkel dobálni kezdte az épület ablakait.

A rádió vezetői beleegyeztek, hogy közvetítik a diákkövetelések egy változatát a szovjet csapatok kivonására vonatkozó pont elhagyásával, de amikor a küldöttség megpróbálta elmagyarázni ezt a kompromisszumot a tömegnek, még őket is lehurrogták. Az utcán eluralkodott a zűrzavar és sokan nem is hallották az épület erkélyéről elhangzó beszédeket. A tömeg egyre nőtt, egyre idegesebb és dühösebb, s egyre harciasabb és elszántabb lett. De az első órákban még korántsem viselkedtek erőszakosan, ezt bizonyítja az is, hogy a rádió épületébe be tudott jutni több ÁVH-s erősítés.

A tömeg egyik követelése az volt, hogy helyezzenek el az utcán egy mikrofont, amelyen keresztül az emberek szabadon hallathatják hangjukat. Végül ki is hoztak egy rádiós kocsit, s felkérték a tüntetőket, hogy olvassák be követeléseiket a mikrofonba. A tüntetők azonban hamarosan rájöttek, hogy beszédeiket nem közvetítik egyenes adásban, és cselfogást gyanítva dühösen elkergették a kocsi személyzetét. Ezután az indulatok egyre jobban elvadultak, és az épületre már nemcsak kövek záporoztak, hanem „lábasok... bögrék, tányérok, szén darabok, téglák, ami csak kézbe akadt”. A tömeg hangulata olyan veszélyes és fenyegető volt, hogy még az ellenzék vezető tagjai sem mertek megszólalni – köztük Losonczy Géza, Vásárhelyi Miklós és Szántó Zoltán –, akik a rádió elnökének, Benke Valériának felkérésére érkeztek az épületbe.

Este 8 órakor Gerő Ernő, az MDP első titkára – aki jugoszláviai hi-

vatalos látogatásáról csak aznap reggel érkezett vissza Budapestre – rádióbeszédet mondott. A tüntetők közül sokan azt remélték, hogy változásokat és reformokat fog ígérni, de ehelyett Gerő az ellenséges propaganda, és a nép ellenségei által sugalmazott sovinszta és nacionalista megnyilvánulásnak bélyegezte a tüntetést, és a legkisebb engedményt sem volt hajlandó tenni a tüntetők követeléseinek. Beszédének egész hangneme felbőszítette az embereket és nagyban hozzájárult a már amúgyis feszült helyzet további elmérgesedéséhez. Annyi bizonyos, hogy maga a beszéd szerepet játszott az erőszak kitörésében, s egyes kommentátorok szerint, kifejezetten szándékos provokációról volt szó.

Mindenesetre, amikor a Bródy Sándor utcában összeverődött tömeg a lakások utcai ablakaiba kitett rádiókészülékekből meghallotta a beszédet, még jobban feldühödött és elkeseredett, és megpróbált erőszakkal behatolni a rádió épületébe a földszinti ablakokon át. A tömeg megfékezésére az ÁVH-s örök tűzoltó fecskendőket és könnygázbombákat vetettek be, mindezzel azonban csak olajat öntöttek a tűzre. A megüresedett rádiós kocsit faltörő kosként használva, a tömeg betörte a rádió főkapuját. Ekkor – este 9 óra tájban – az ÁVH-sok kimentek az épületből, szuronyt szegezve rohamoztak és a tömeget átmenetileg sikerült kikergetniük a Bródy Sándor utcából.

Különféle és egymástól eltérő beszámolók vannak, hogy e támadás alkalmával az ÁVH tartózkodott-e a tüzeléstől, vaktöltényekkel lőtt-e, figyelmeztető lövéseket adott-e le a levegőbe, vagy pedig ténylegesen belelőtt-e a tömegbe. Mindenesetre többen megsebesültek mindkét oldalon. Egy szemtanú arról számol be, hogy egy honvédszázadost megölt egy közvetlenül mellette felrobbanó könnygáz-patron. Mások szerint, egy fiatal honvédtisztet lelőttek, amikor oda ment és megpróbált szót érteni az örökkel. Az is lehet, hogy véletlenül dördült el az első lövés – ami azt illeti, egy hivatalos magyar beszámoló szerint a rádió egyik védőjének géppuskája véletlenül sült el. De bármilyen történt is valójában, a légkör mindenképp drámai módon megváltozott, és kiáltások hallatszottak, hogy „Az ÁVH-sok gyilkosok!”, és „Halál az ÁVH-ra!”. Ugyanakkor a városban is gyorsan elterjedt az a hír, hogy a rádiónál „ölik az egyetemistákat”, és egyre több ember sietett a Bródy Sándor utcába.

A tüntetők eddig csak téglákkal, palackokkal és fel nem robbant könnygáz-patronokkal dobálóztak. A jelek szerint akkor jutottak először löfegyverhez, amikor megállítottak a rádióhoz igyekvő két mentőautót, és kiderült, hogy a védőknek szánt fegyverrel és lőszer-

rel vannak tele. Ezenfelül a tömegben sok katona és rendőr is volt, s azok természetesen fegyvert viseltek. Most azonban a rádió védelmének megerősítésére egymás után küldték az újabb ÁVH-s szakaszokat, tisztiiskolásokat és közkatonákat, de ahol csak megjelentek, mindenütt körülvette őket a tömeg, és azt kiáltotta, hogy „Velünk van a hadsereg!” és „Éljen a népi hadsereg!”. Többségük átadta fegyverét a tüntetőknek vagy maga is részt vett a támadásban. Este 9 és 10 óra között kézfegyverekkel – puskákkal és pisztolyokkal – lövöldöztek egymásra a rádió védői és a tömeg, este 10 órára pedig szabályos tűzharc alakult ki a rádiónál.⁶

Este 10 és 11 óra között egy piliscsabai páncélos ezred érkezett a rádió épületéhez. Az ezredet a rádió védelmére rendelték ki, de a tömeg lelkes üdvözlésének hatására a parancsnok megtagadta, hogy az ÁVH mellé álljon, és elment a minisztériumba jelentést tenni a helyzetről. Nem sokkal később egyik parancsnok-helyettese – egy őrmagy – kijelentette a tömegnek, hogy maga is csepeli munkás, és soha nem fog embereinek olyan parancsot adni, hogy munkásokra lőjenek. Egyes beszámolók szerint felment az épületbe, hogy megpróbáljon tárgyalni, mások szerint a tankján állt és a tömeghez beszélt, amikor egy géppuska-sorozat eltalálta. Parancsnokuk halála nyomán a piliscsabai egységek csatlakoztak a tömeghez az épület ostromában.*

Éjfél tájban azok a tüntetők, akik főként nézőként érkeztek a rádióhoz, kezdtek szétszéledni. Ugyanakkor viszont teherautószámra érkeztek a munkások az ipari külkerületekből – Csepelről és Újpestről –, és a gyárak fegyverraktárából** szerzett nehezebb fegyvereket és lőszert hoztak magukkal. A rádió elleni támadás igazi ostrommá változott. A kora reggeli órákban a támadók fokozatosan behatoltak az épületbe, és reggel 9-re a felkelők teljesen elfoglalták.

Október 23-a éjjelén – miközben a rádiónál folytak a harcok – csaknem az egész budapesti lakosság kinn volt a város utcáin. Emberek csoportosultak a város főbb csomópontjainál, és egy újságíró, aki ezekben az órákban végigsétált a belvároson, az alábbi szavakkal jellemezte a légkört:

„Igazi forradalom volt ez, gátlások és gátak nélkül. ...A tömeg mindent feledett, rohant és harcolt, jelszavakat kiabált, amelyekről egy perccel előbb még mit se hallott, villamoskocsikat borított fel stb. ...

* A szerző beszámolója itt összevonja a piliscsabai *gyalogsgot* egy korábban érkezett páncélos egységgel.

** A gyáraknak nemigen volt fegyverraktára; inkább a fegyvergyárak raktárait ürítették ki a felkelők.

Valami mámor töltött el mindenkit, akár egy génuszt a teremtés lázában.”⁷

Távolról sem volt ez forradalmi puccs, ahol szervezett felkelő osztagok elfoglalják a hatalom és kommunikáció központjait – a minisztériumokat, pártirodákat, rendőrkapitányságokat és postahivatalokat –, hanem spontán forradalmi tömegmozgalom, ahol a nép rávette magát a régi rendszer jelképeire: először a Sztálin-szobrot döntötték le, azután leszedték a vörös csillagokat a középületekről.

A kommunista rendszer egy másik fő szimbóluma, a *Szabad Nép*-nek a város kellős közepén emelkedő székháza volt. Egész este folyamatosan gyülekeztek az emberek, követelték a diákkövetelések ki nyomtatását, harsogták, hogy „Le a *Szabad Nép* hazugságaival!”, és követelték, hogy vegyék le a vörös csillagot az épület tetejéről. Bent az épületben a korábbi ellenzékhez tartozó újságírók egy csoportja – köztük Gimes Miklós és Lőcsei Pál – röpcédulákat nyomtatott, amelyekben szolidaritásukat fejezték ki a tüntetőkkel, és kiszórták az utcára. A tömeg azonban olvasatlanul felgyújtotta a röplapokat. Mások betörtek az épület földszíntjén lévő könyvesboltba, kidobálták az utcára Marx, Lenin és Sztálin műveit és máglyát raktak belőlük. Újjongva hajították a lángokra Sztálin és Rákosi hatalmas arcképeit is. Mikor lejött az ellenzék egyik tagja és megpróbálta lecsillapítani a tömeget, nekiestek, és megverték.

Kilenc óra után pár perccel egy csoport tüntető érkezett a rádiótól és magával hozta az ÁVH első áldozatának holttestét. A tömeg haragját és gyűlöletét ez most már fékezhetetlen dühöngéssé fokozta – autókat borítottak fel és gyújtottak meg az utcán, betörtek az épület földszinti helyiségeibe és amit csak találtak, könyveket, bútorokat, rádóbálták az utcán égő máglyára. A harmadik emeleten lévő szerkesztőségbe már korábban megérkezett Révai József politikai bizottsági tag, hogy ellenőrizze a lap másnapi számát^{*} – szigorúan vonalas kiadás lett volna, Gerő beszédével az első oldalon. Most azonban Révai szorult segítségre, és épp azok az újságírók segítettek neki egy hátsó ajtón megszökni, akiknek dirigálni akart.

Eddig az utcákon összegyűlt tömeg és a tüntetők nagyrészt fegyvertelenek voltak, de este 10 óra és éjfél között – amikor az egész városban elterjedt a hír, hogy az ÁVH öli az embereket a rádiónál – felhar-

^{*} Révai azért ment a Szabad Nép-székházba, mert azt hitte, hogy bolsevik elvi szilárdságával és tekintélyével rendet tud teremteni és fel tudja tartóztatni a kapitulációt.

santak a „Szerezzünk fegyvert! Szerezzünk fegyvert!” kiáltások. Buszokat és teherautókat rekviráltak az utcákon, és a fegyvergyárakba vagy fegyverraktárakba hajtottak velük. Hasonlóképpen az ipari külvárosok munkásai is lefoglalták gyáraik és a helyi szállítási vállalatok teherautóit és a városba özönlöttek, útközben megállva mindenütt, ahol csak fegyvert lehetett szerezni. A fegyverek többsége a Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetségtől származott, amelynek lőtereit és raktárait voltak Budapest minden kerületében, valamint a gyárakban és egyetemeken is.

Az éjszaka folyamán más csoportok is katonai laktanyákba, fegyverraktárakba és fegyvergyárakba mentek fegyvert szerezni. Sok helyen készségesen átadták nekik a fegyvereket. Amint a harcok egyik résztvevője elmondta: „Ami fegyverünk csak volt, azt mind magyar katonai fegyverraktárakból és telepekről kaptuk, s az egész műveletet maga a magyar hadsereg segítette elő és tette lehetővé.” A laktanyák és fegyverraktárak elleni ilyen támadások többségét kezdetben fegyvertelen tömegek hajtották végre. Csak később, a következő éjszakákon – amikor a felkelők elkeseredetten kutattak fegyverek után, hogy a szovjet tankok ellen harcoljanak – került sor arra, hogy erőteljesebb fegyveres rajtaütésekkel rohantak meg olyan helyeket, ahol fegyvereket és muníciót sejtettek.

A fegyveres csoportok

Október 24-én kora reggel szovjet tank-oszlopok árasztották el Budapestet. Ekkor emelték a barrikádokat a város főbb pontjain – Budán a Móricz Zsigmond körtéren és a Széna téren, Pesten pedig a Baross téren, a Boráros téren és a VIII., IX. kerület szűk utcáiban – és szervezett harcoló csoportok kezdtek feltűnni. A legtöbb ilyen csoport teljesen véletlenszerűen alakult ki, összegyűlt egy konkrét akcióra, és tagjai állandóan cserélődtek. Két résztvevő így emlékezik vissza csoportjukra:

„Néhányan összeverődtek, harcoltak, hazamentek, majd mások jöttek és folytatták a harcot. Az emberek folyton cserélődtek...”

„Nem volt semmiféle szervezet és így nem volt fegyelem sem, mégis meglepően jó volt az együttműködés.”⁸

Fegyvereik főként magától a magyar honvédségtől származtak, és az első szervezett ellenállási központok a kollégiumokban és munkásszállókon jöttek létre. A nagyobb harcoló csoportok a város főbb csomó-

pontjainál – a budai Széna téren és a pesti Corvin közben – szerveződtek meg.

A legkorábban megalakult csoportok egyike a Széna téren, a félig megépült metróállomáson gyűlt össze október 24-én reggel. Egy közeli garázból hordókat és tartályokat szereztek, ezekből barrikádokat építettek és egész délután heves harcot vívtak, és megakadályozták az orosz tankokat a tér áttörésében. Másnap a csoport átszerveződött egy volt jugoszláv partizán, Kemal Ekren és egy ötvenkilenc éves autóbussz-vezető és volt katona, Szabó János parancsnoksága alatt. „Szabó bácsi” – ahogyan emberei nevezték – minden jel szerint igen nagy népszerűségnek örvendett a Széna téri harcolók körében. „Nagybajúszú parasztember volt”, mesélték róla, „sugárzott róla a tisztesség és becsületesség”, „egyszerű, tanulatlan ember, aki bizalmat ébresztett mindenki-ben”, „a dolgát igen jól értő, ügyes szervező, emberként és vezetőként egyaránt becsülte őt mindenki, szinte apaként tisztelték”.

A Szabó bácsi parancsnoksága alatt harcolók többsége munkásfiatal vagy pedig diák volt, sőt nem egy iskolásgyerek, tizenéves fiú és lány is beállt közéjük. Október 26-án a Petőfi katonai akadémia növendékei is csatlakoztak a Széna téri harcosokhoz, majd 27-én létszámuk tovább növekedett a pilisszentiváni bányák kényszermunkára ítélt és most szabadlábra került rabjaival. Október utolsó napjaiban a csoport részt vett a nemzetőrség szervezésében és főhadiszállását áttette a Maros utcai rendőrkapitányságra. A csoport stratégiájáról és taktikájáról az egész forradalom alatt az összes tag döntött nyilvános, demokratikus gyűléseken.

Néhány kisebb fegyveres csoport – amelyek korábban a rádió ostromában és közeli fegyverraktárak elleni támadásokban vettek részt – október 24-én kora reggel a Baross téren, a Keleti Pályaudvarnál egyesült. Mivel az orosz tankok előrenyomulását nem tudták megállítani, szétszóródtak és az állomás mögötti szűk mellékutcákba húzódtak vissza. Huszonhatodikára azonban ismét sikerült egyesülniük, Nickelsburg László, egy harminckét éves gyári munkás és kommunista párttag vezetése alatt. Nickelsburg zsidó volt, anyja és három testvére német koncentrációs táborban pusztult el.* A Keleti Pályaudvar mögötti kis mellékutcák környékén más kisebb fegyveres csoportok is tevékenykedtek. A hivatalos magyar beszámolók nagy fáradsággal igyekeztek kimutatni, hogy ezekben a csoportokban sok alvilági bűnöző, zsebtolvaj, prostituált, „ismert kocsmatöltelék” és számos félrevezetett fiatal-

* Szabó Jánost 1957-ben, Nickelsburg Lászlót 1960-ban kivégezték, csoportjuk számos más tagjával együtt.

korú vett részt Annyi bizonyos, hogy a terület, ahol működtek, a főváros egyik legsötétebb negyede volt, amelyet a budapesti szleng régóta csak „Csikágó”-ként emlegetett.

A felkelők legnagyobb és legjelentősebb harcoló csoportjai a pesti Corvin közben, a József körút sarkán jöttek létre. Október 24-én reggel gyűltek ide és elfoglalták a Corvin-mozit és néhány környező házat. Először csak egy kis csoport vadászott szovjet tankokra puskákkal, kézigránatokkal és Molotov-koktélokkal, de később sikerült két páncélöklöt szerezniük s ezekkel számos szovjet tankot tettek harcképtelenné. Számuk most már sokkal gyorsabban nőtt – október 30-ra az ezret is elérte –, és november 1-én a csoport vezetését Pongrácz Gergely vette át, egyike annak az öt testvérnek, akik mindenre elszánt, keménykötésű, lelkes fenegyerekekként a Corvin-közi csoport fő irányítói voltak.

A Corvin-köz szinte közvetlen tözsomszédságában állt a Práter utcai iskola, amelyet október 24-én reggel szintén elfoglaltak a felkelők. Ez a csoport viszonylag kicsi volt, de ebben szerepelt a legtöbb híres budapesti alvilági figura. Vezetőjük az általában csak „Tuskólábú” – vagy „Falábú Jankó”-ként ismert Mész János volt, aki a magyar hatóságok jellemzése szerint, „hivatásos bűnöző... tizenhatszor ítélték el... bűncselekményei: lopás, hatóság elleni erőszak, csavargás, botrányos részegség, rablás, stb.” A parancsnokhelyettes a „Bizsu” becenévre hallgató Dilinkó Gábor volt, Jankó egy régebbi cellatársa. Petőfi brigádnak nevezték magukat és menedéket adtak sok kiszabadult bűnözőnek, akik itt polgári ruhába öltözhettek.

E már említett fegyveres csoportokon kívül ki kell még emelni az ugyancsak a Corvin-köz környékén, a IX. kerületben szerveződött néhány, kissé más összetételű harcoló csoportot. Október 24-én egy Tompa utcai házban korábbi MEFESZ-aktivistákból és a Pázmány Péter Tudományegyetem közgazdasági és jogi karának hallgatóiból álló csoport alakult, akikhez hamarosan csatlakoztak más egyetemisták, középiskolások és ipari tanulók is. Főleg a Ferenc körút környékén harcoltak, és később a IX. kerületi forradalmi ifjúság parancsnokságának nevezték magukat.

Egy másik csoport, mely a közeli Tűzoltó utcában működött, még a hivatalos magyar kiadványokban is mint a felkelés „proletár szárnya” szerepel. A Tűzoltó utcai nemzetőrség vezetője egy régi aktív kommunista, Angyal István építésvezető volt, helyettesei pedig Szirmai Ottó rádiódramaturg, és Csongovai Per Olaf filmes, ugyancsak elkötelezett szocialisták. A csoport nagy részét fiatal munkások és ipari tanulók tették ki. A felkelés során felléptek az olyan szélsőségesebb hangadók

ellen, mint Dudás és Pongrácz, tőlük telhetően igyekeztek megakadályozni a kegyetlenkedéseket, és orosz nyelvű röpcéldulákat adtak ki, amelyben kérték a szovjet katonákat, hogy ne harcoljanak a magyarok ellen. A második szovjet beavatkozás után, november 7-én vörös zászlót kitűzve folytatták a harcot a szovjet tankok ellen, és később ők is földalatti ifjúsági szervezetet létesítettek, amely határozottan szocialista elveken alapult.*

A Corvin-közzel szemben állt a Kilián-laktanya, amely a magyar fegyveres ellenállás egyik legismertebb központja lett. Huszonharmadikán éjjel a rádió épületétől fegyvertelen tömeg érkezett a laktanyához, betörte a főkaput és elvitte azt a néhány fegyvert, amit talált. Néhány sorkatonától és a tisztektől eltekintve, a laktanya elsősorban egy fegyvertelen műszaki kisegítő zászlóaljé volt, amelynek tagjai közül sokan a tömeggel együtt elhagyták a laktanyát. Huszonnegyedikén reggel a még ott maradt katonák tartózkodtak mindennemű akciótól. De alig tudták leplezni örömüket, amikor látták, hogy a felkelők Corvin-közi fellegrvárát megközelítő és löni kezdő két szovjet tank lángba borul. Sok katona ezután átment és csatlakozott a felkelőkhöz, s mire eljött a dél, már a Kilián tisztjei oktatták a felkelőket a géppuska és a kézi gránát használatára, a Corvin-közi „ellenforradalmárok” pedig a laktanya kávéházában ebédeltek.

Az éjszaka folyamán azonban a Kilián politikai tisztjeinek egy csoportja fejébe vette, hogy meglepetésszerű támadást intéz a felkelők járőrei ellen és vagy tizet elfogtak. Erre a Corvin-közi csoport huszonötödikén reggel megostromolta a laktanyát, mert azt hitték, hogy ÁVH-sok kezébe került. A Honvédelmi Minisztérium Maléter Pál ezredest küldte ki öt tankkal a laktanya felszabadítására. A tankok megérkezésükkor felvették a harcot a felkelőkkel, maga Maléter azonban a laktanyába ment, hogy kihallgassa az éjszaka ejtett foglyokat. Miután meggyőződött róla, hogy nem fasiszták és nem is ellenforradalmárok, hármat visszaküldött a corvinosokhoz tűzszüneti ajánlattal. Nemsokára a laktanya kapuja fölé kitették a Kossuth-címert, az ablakokba nemzeti zászlókat tűztek, a Corvin-köz felkelői pedig kivonultak az utcára, és a magyar hadsereget és új hőseit, Maléter ezredest ünnepelték.⁹

Huszonhatodikán Maléter eleinte próbálta megőrizni a Kilián semlegességét a fegyveres küzdelemben, jóllehet több katonája bekapcsoló-

* Angyal Istvánt és Szirmai Ottót 1958-ban kivégezték. A csoport tagjai közül többeket felakasztottak, vagy hosszú börtönbüntetésre ítélték. A Mester utcai csoportot a „pirossapkás” Bárany János, csepeli ifjúságmozgalmak vezetője; őt is 1958-ban akasztották fel.

dott a harcba a Corvin-közi felkelők oldalán. Amikor azonban fokozódott a Corvin-köz elleni szovjet támadás, és a Kilián-laktanyát is találatok érték, Maléter felszólította a Honvédelmi Minisztériumot, hogy vonassa vissza a szovjet egységeket a területről, hogy elkerüljék a felesleges vérontást. Amikor kérését megtagadták, így válaszolt: „Akkor jelentem: az első szovjet harckocsira, amelyik a Kilián körzetébe kerül, én nyitottok tüzet!” A nap hátralevő részében és a következő két napon az oroszok szakadatlanul támadták a Corvin-közt és a Kilián-laktanyát. Maléter parancsnoksága alatt a Kilián egészen az október 28-i tűzszünetig kitartott az orosz támadással szemben, s ezzel számottevő lélektani ösztönzést adott a többi harcoló csoportnak az egész városban. Ugyanakkor Maléter a magyar ellenállás jelképévé, a forradalom legnépszerűbb legendás hőisévé vált.

Maléter Pál 1956-ban harminckilenc éves volt. A második világháborúban az orosz fronton fogságba esett, majd a kommunisták mellé állt és partizánként harcolt a németek ellen Erdélyben. 1945-ben tért vissza Magyarországra, belépett a Kommunista Pártba és részt vett a magyar hadsereg háború utáni újjászervezésében. A forradalom alatt továbbra is szüntelenül viselte egyenruháján a partizánok vörös csillagát és hangsúlyozta minden újonnan érkezőnek, hogy elkötelezett kommunista maradt. Egy nyugati újságírónak kifejtette: „Ha megszabadulunk az oroszoktól, ne gondolja, hogy visszatérünk a régi időkhöz. És ha akadnak olyanok, akik szeretnének visszatérni, akkor majd tesszünk róla!” És hogy nyomatékokot adjon szavainak, pisztolytáskájára tette a kezét s megismételte: „Eszünk ágában sincs visszamenni a kapitalizmusba. Szocializmust akarunk Magyarországon.”¹⁰

A SZOVJET CSAPATOK BEHÍVÁSA

A forradalom első napjaiban Magyarország sztálinista vezetői megpróbálták elhitetni, hogy Nagy Imre személyesen felelős a szovjet csapatok behívásáért. Később többen azt állították, hogy a szovjetek Gerő kérésére vonultak be Magyarországra, ám a kérést előzőleg a Politikai Bizottság valamennyi tagja, Nagy Imrét beleértve, megvitatta és egyetértett vele.

Ez az álláspont két ok miatt tarthatatlan:

1. A szovjet csapatok október 24-én, legkésőbb hajnali 4 órára érkeztek meg Budapestre, s általánosan elfogadott tény, hogy beavatkozásukat előző éjjel körül kérték. Nagy Imre azonban a Köz-

ponti Vezetőség október 24-e reggelén tartott üléséig még nem volt miniszterelnök, és nem volt tagja sem a Politikai Bizottságnak sem a Központi Vezetőségnek. Így aztán az előző este nem volt abban a helyzetben, hogy egy ilyen kérdésbe beleegyezzen, még kevésbé, hogy felhatalmazást adjon rá.

2. Ugyanakkor tökéletesen nevetséges azt állítani, hogy a szovjet csapatok a magyar vezetőség kérésére avatkoztak be, hogy október 23-a éjszakáján a vezetőség egyszerűen csak felhívta Moszkvát, hogy megtudja mit várnak el tőlük. A beavatkozást a szovjet állami és pártvezetés komoly vitáinak kellett megelőznie, és ezekre a vitákra bizonyára jóval a kérdéses éjszaka előtt sor került. Ismeretes, hogy a magyar vezetőség már jó ideje általános zavargások kirobbanásától tartott, s már korábban fontolgatták, hogy a rendet a szovjet csapatok 1953. kelet-berlini beavatkozásához hasonló akcióval fogják helyreállítani. Erre az eshetőségre már valószínűleg október elején, Rajk temetése idején felkészültek. Ugyanakkor elképzelhetetlen, hogy Gerő, a párt főtitkára már 23-a délutánja folyamán ne lépett volna kapcsolatba a szovjet vezetőséggel, s ne tájékoztatta volna őket a Budapesten kialakuló helyzetről. Valószínűleg már ekkor megvitatták a szükségessé váló lépéseket. Így aztán pusztán csak formalitásnak tekinthető a szovjetekhez intézett október 23-a éjszakai felhívás, mely felhatalmazta őket a katonai beavatkozásra, amelyben már elvben órákkal, napokkal vagy akár hetekkel korábban beleegyezett a magyar párt és állami vezetőség Gerő és Hegedüs vezetésével, amikor Nagy Imre még csak egyszerű párttag – vagy az sem – volt.

A szovjet csapatok

Az első orosz tankok október 24-én hajnalban jelentek meg Budapesten, és úgy tudták, hogy fasiszta felkelés leverésére küldik őket. Tüzelésre azonban nem kaptak parancsot, mert azt vélték, elég lesz kimutatni az elsőprő erőfölényt, s ez véget vet a zavargásoknak. Ugyanakkor ezek a csapatok már egy ideje Magyarországon állomásoztak, és nem szívesen lőttek volna a magyar emberekre, akik már nem voltak ismeretlenek számukra.

A magyarok nem egészen így látták a helyzetet. Ők azt feltételezték, hogy az orosz tankokat az ÁVH és a Gerő-rendszer megsegítésére küld-

ték, konokul ellenállva a nép változást sürgető követeléseinek. A város főbb stratégiai pontjain barrikádokat állítottak fel, és tüzeltek a közeledő tankokra vagy Molotov-koktéllal dobálták őket. Miután az élen haladó tankok sok esetben kiégtek, menekülő személyzetüket pedig ki-méletlenül lelőtték, az oroszok elkezdtek visszalőni. Csak amikor joggal kezdtek félni, hogy elevenen bennéghetnek tankjukban, kezdtek vadul és olykor vakon tüzelni. Egyikük később így magyarázkodott az összesereglett magyaroknak: „Mit gondoltok, hogy éreztük magunkat bezárva egy tankba, miközben az emberek benzines palackokat, gránátokat és tankelhárító aknákat dobáltak ránk a házakból?”

A heves harcok ellenére többször előfordult, hogy az orosz tankokat fegyvertelen tömeg vette körül és fiatal diákok szenvedélyes orosz nyelvű vitába szálltak a katonákkal. Nem egy orosz parancsnok jelentette ki az ilyen tömegnek, hogy neki ellenforradalmárok és fasiszta banditák budapesti garázdálkodásáról beszéltek, de most látja, hogy ez hazugság, és nem fog lőni a magyar népre. Az ilyen megnyilvánulásokat nagy lelkesedés és éljenzés fogadta. A szovjet katonákat ölelgette a tömeg, ezek meg sapkát cseréltek magyar katonákkal, és a magyarok ráterítették nemzeti zászlójukat a szovjet tankokra.

Más beszámolók szerint egyes orosz csapatok csak tessék-lássék hajtották végre a parancsokat vagy elcserélték fegyvereiket – sőt, olykor még a tankokat is – élelemért és szeszes italért. Még olyan szovjet katonák is akadtak, akik átálltak és a magyarok oldalán harcoltak tovább – ezek közül sokan a Szovjetunió belüli nemzeti kisebbségekhez tartoztak. Egy örmény őrnagy már a harcok első napján átállt a magyarokhoz és segített kinyomtatni és terjeszteni a szovjet csapatokhoz szóló orosz nyelvű röplapokat. Az egyik ilyen röpcédula így hangzott:

„Barátaink! Ne lőjete!

Tagadjátok meg a hóhér szégyenletes szerepét!

Ti megdöntöttétek a fasizmus diktatúráját, de Ti magatok is a diktatúrát szolgáljátok!

Barátaink! Ti a vörös imperializmust szolgáljátok és nem a szocializmus igaz ügyét!”¹¹

Időközben azok a magyarok is, akik az orosz katonákban természetes és gyűlölt ellenséget látva, elsőként ragadtak fegyvert, kezdték másképp látni a dolgokat. Az egyik fiatal harcos így emlékezik vissza:

„Azon vettem észre magam, hogy rémült ukrán parasztfiúkra lövök, akiknek éppoly jó okuk volt gyűlölni mindazt, ami ellen harcoltunk, mint nekünk magunknak. ...Keserű megrázkódtatás volt, hogy még egy forradalomban sem lehet szembekerülni az igazi ellenséggel.”¹²

Az egyre szaporodó barátkozásoknak azonban hirtelen és tragikus módon vetett véget egy incidens, amely október 25-én történt. Kora reggel nagy tömeg gyűlt össze öt vagy hat orosz tank körül az Astoria Szálló előtt. Amikor egy orosz tiszt kimászott a tankjából, ilyen kérdésekkel vették körül a magyarok: „Miért vannak itt? Mit akarnak? Miért nem mennek haza?” Az orosz tiszt magyarázni kezdte, hogy őt azért küldték, hogy megszabadítsa a várost a fasiszta banditáktól. Aztán körülnézett, és így szólt: „Én nem látok itt fasisztákat! A nép van itt... Munkások, asszonyok... fiatalok, akiknek joguk van, hogy maguk válasszák meg, hogyan akarnak élni.” Ekkor a magyarok felkapaszkodtak a szovjet tankokra, ölelgetni kezdték az orosz katonákat, és a tankokra virágokat és magyar zászlókat tűzdeltek. Egy amerikai újságíró, aki szemtanúja volt az eseménynek, azt mondta, hogy ez volt „a nép és idegen csapatok közti legvidámabb barátkozás, amit valaha is láttam”.

Amikor az utcasarok mögül felbukkant egy másik orosz tank és azt is zászlók díszítették és magyarok vették körül, a tömeg örömmámora minden határt felülmúlt. „Az oroszok is velünk vannak!” – kiáltozták – „Mutassuk meg az egész városnak barátságunkat. Menjünk együtt a Parlamenthez!” Pillanatokon belül az egész városban elterjedt a hír, hogy a szovjet csapatok csatlakoztak a forradalomhoz, és emberek ezrei tódultak a Parlament felé. „Nem vagyunk mi fasiszták, munkások vagyunk!” – harsogták, és követelték: „Lássuk Nagy Imrét!” Az emberek előzőnlötték a Parlament előtti teret, ott újabb szovjet tankokat fogtak körül, ölelgették a szovjet katonákat s felmásztak a harckocsik tetejére.

Ezt a bámulatos jelenetet hirtelen géppuskarész szakította meg. Halottak és sebesültek zuhantak a földre, a többiek pedig kétségbeesetten kerestek fedezéket. Senki nem tudta, ki, honnan és miért lő – a tömeget eszeveszett pánik fogta el. Az orosz katonák éppígy meg voltak zavarodva, de próbálták megvédeni a tömeget és visszalöttek a teret körülvéző minisztériumi épületek tetője felé, ahonnan a lövések érkezni látszottak. A gyilkos tüzelés jó tíz percig tartott – mindaddig, amíg a szovjet tankok el nem némitották az orvlövészek fegyvereit. Amikor a lövöldözés véget ért, mintegy száz halott és számos sebesült hevert a téren, köztük sok szovjet katona és néhány magyar rendőr is, akik a Parlament előtt teljesítettek szolgálatot.

Mind a mai napig nem lehet pontosan tudni, hogy ki lőtt a tömegre az Országház épülete előtt. A magyar hatóságok váltig állítják, hogy ellenforradalmárok akarták megtámadni a Parlamentet a fegyvertelen tüntetés leple alatt. Ez azonban nem magyarázza, hogy miért lőttek

akár fasiszta elemek is közvetlenül a tömegbe, és mindenképpen gyanús, hogy ez a „fasiszta atrocitások” egyetlen olyan esete, ahol a magyar hatóságok mindeddig képtelenek voltak akár egyetlen állítólagos banditát is azonosítani. Valószínűbbnek tűnik, hogy a Parlament körüli házak tetején az ÁVH állított fel már korábban géppuska-fészeket, az esetleges támadástól tartva. Amikor aztán váratlanul szemük elé került a hatalmas tömeg, amely harckocsikkal nyomult a Parlament felé és minden jel szerint túlerőben volt a szovjet őrséggel szemben, könnyen gondolhatták, hogy támadás folyik a Parlament ellen, és ezért nyithattak tüzet.*

A vérontás következményei részben abból eredtek, hogy maguk a tüntetők sem tudták pontosan, hogy ki lövöldöz. Sokan azt hitték, hogy a szovjet tankok lőttek a tömegbe, sőt még korábbi barátkozásuk is csak cselfogás volt, és szándékosan csalták törbe az embereket. Estére Budapesten már szélteben-hosszában azt beszélték – s nyugati rádióadások még tovább színezték a történetet –, hogy a szovjet tankok tüzet nyitottak a békés felvonulásra, és fegyvertelen polgári lakosok százait gyilkolták le. A torzítás és a propaganda művében nem kis szerepet játszott az angol diplomáciai szolgálat, amely azt jelentette, hogy több mint egy tucat teherautóra való holttestet szállítottak el a térről, a BBC pedig több mint hatszáz fegyvertelen magyar lemészárlásáról számolt be.

Egészen idáig a nép érzülete az oroszok irányában egyre barátságosabbá vált, az öldöklésről elterjedt eltúlzott történetek azonban most keserű gyűlölettel töltötték el a magyarokat. Ugyanaz az újságíró, aki tanúja volt a korábbi barátkozási jeleneteknek, így ír erről riportjában:

„Mintha fekete forgószél csapott volna le aznap reggel a derült égből, a hangulat hihetetlen hirtelenséggel visszájára fordult és lázas bosszúvágy töltött el mindenkit. ...A forradalom vak és könyörtelen háborúvá vált félig felfegyverzett emberek és a szovjet hadsereg között.”¹³

A következő két napon – a tűzszünetről szóló október 28-i nyilatkozat közzétételéig – folytak az első szovjet intervenció legsúlyosabb harcai és legádázabb csatái, amelyekben sok magyar veszítette életét és szovjet harckocsik is tucatszám estek el. Egyetlen esetről sem tudunk azonban, hogy szovjet katonákat meglincseltek volna vagy megcsonkí-

* A Kossuth Lajos térre vezető utcák torkolatában ugyancsak tankok jelentek meg, elzárták a menekülés útját és ők is gépfegyvertűzet zúdítottak a védtelen tömegre. Ezeket a tankokat valószínűleg az ÁVH vezényelte oda, de az is lehetséges, hogy olyan szovjet harckocsizók ültek bennük, akik azt hitték, hogy a téren levő társaikat megtámadta a tömeg.

tották volna holttestüket, ami pedig olykor előfordult a felbőszült tömeg kezébe került ávósokkal. De másrészt szovjet kegyetlenkedésre sem került sor, és sok nyugati riporter is megerősíti, hogy a szovjet csapatok számottevő mérsékléssel viselkedtek. A második intervenció folyamán még elkeseredettebb és ádázabb ellenállással találták szemben magukat a magyarok részéről, de láthatólag ekkor sem végezték szívesen a piszkos munkát, amit rájuk bízta.

A rémtörténetekkel szemben, amelyeket gátlástalan nyugati propagandisták terjesztettek később az orosz csapatokról, magára egy magyar emigránsra, Ignótus Pálra hárult a feladat, hogy bizonygassa: „...többségük nem hajlott személyes kegyetlenkedésre és néhányan – a maguk esetlen és zavart módján – igyekeztek kedvesek lenni azokhoz az emberekhez, akikkel találkoztak”.

A csőcselék terrorja

A Parlament előtti október 25-i vérfürdő fokozta a gyűlöletet és haragot a magyar államvédelmi erőkkel szemben is. A rákövetkező napokban számos nyugati újság – különösen a jobboldali sajtó (amely láthatólag megfélemedezett róla, hogy ez egyszer olyan forradalomról van szó, amelyet pártolnia kéne) – világszerte terjesztette a szaftos rémmeséket, hogy állítólagos szemtanúk szerint hogyan áll bosszút a magyar nép a kommunista állam képviselőin. Ezek a történetek „fékevesztett népi erőszakot” (*Daily Telegraph*), és „a csőcselék terrorját” emlegették, amely „lincstörvényt vezetett be Budapesten” (*Daily Express*) és még az egyébként józan hangú Reuter hírügynökség is képes volt azt jelenteni, hogy „Budapest utcáin embervadászat folyik. Az államvédelmi rendőrség tagjait, mint a kutyákat agyonütik, lámpavasakra, erkélyekre akasztják őket”.¹⁴

Bár a Kádár-rendszernek később nagy öröme szolgáltak ezek a beszámolók, az ilyen atrocitások tényleges mértéke valószínűleg még annyit sem tesz ki, mint amennyi igazságmagot általában fel szoktak tételezni a nyugati tudósításokban, s ez a magyar emigránsok beszámolóira is áll. Leszámítva azokat, akik a nagyobb fegyveres összecsapások során haltak meg, valójában még a magyar kormány Fenér Könyv sorozata is csak három olyan budapesti esetet tud felhozni, ahol az utcai csőcselék magányos ávósokat fogott el és gyilkolt meg. Az egyik, amikor október 23-án éjjel egy ÁVH-s hadnagyot kirángattak a kocsijából a Margit-hídnál a felkelők egy ellenőrzési pontján, és a tömeg félholtra

verte, majd a Dunába dobta. A második esetben egy ÁVH-s századost, Brodovics Ferencet összeverték október 25-én a Práter utcai iskola előtt. Később bevitték az iskolába, majd kidobták egy negyedik emeleti ablakból és halálra zúzta magát. A harmadik esetben – október 31-én – egy Tóth Ferenc nevű ÁVH-s százados állítólag pánikba esett és vaktában belelőtt a tömegbe a Nyugati Pályaudvar közelében. A tömeg megragadta és megverte, majd egy lámpaoszlopra akasztották, és táblát kötöttek a nyakába ezzel a szöveggel: „Így jár minden ávós!”

Ettől a három esettől eltekintve, a magyar hatóságoknak azok az állításai, melyek szerint Budapest utcáit a Horthy-rendszer 1919-es első napjaihoz hasonló, új „fehér terror” borította el, csaknem kizárólag azon a valóban borzalmas fegyveres összeecsapáson alapulnak, amelyre a Köztársaság téren került sor október 30-án, amikor fegyveres felkelők megostromolták a Budapesti Pártbizottság székházát.

A Köztársaság téri öldöklés egész Budapesten megdöbbenést keltett. Sem Nagy Imre, sem a fegyveres erők két vezetője – Maléter Pál és Király Béla – nem értesült róla, csak amikor már vége volt. De semmiféle szervezett formában nem vett részt a támadásban egyik nagyobb fegyveres csoport sem. A Köztársaság téri gyilkosságokká! vádoltak ellen később lefolytatott magyar bírósági tárgyalások szinte kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a fővárosi pártbizottság székházát ostromló megvadult tömeg élén azok a kisebb fegyveres csoportok álltak, amelyek a Keleti Pályaudvar mögötti mellékutcákban, Budapest legrosszhírűbb negyedében működtek. Számottevő szerepet játszott még a végső gyilkosságokban a Práter utcai iskola „Tuskó-lábú Jankó” vezette csoportja is. Ezek voltak azok a csoportok, amelyekhez számos szökött bűnöző, és sok volt nyilas csatlakozott. Valóban ők képviselték a lumpenproletariátust a forradalomban.¹⁵

A Baross téri vezetők irányítása alatt ezek a csoportok október 30-án kora reggel készítették elő támadásukat a Budapesti Pártbizottság székháza ellen.* A Köztársaság teret már hajnaltól kezdve megfigyelés alatt tartották, és a kora reggeli órákban fegyveres felkelők kisebb csoportjai tűntek fel és gyülekeztek a környéken. Valamivel tíz óra után a párt-székházat minden oldalról körülvették, és egy kisebb, mintegy öt-hat fős csoport behatolt az épületbe, ahonnan azonban hamarosan kiűzték őket. Ekkor dördültek el az első lövések, és a támadók ezután minden

* A párt-székház elleni támadás előzményeihez tartozik, hogy az ott tartózkodó funkcionáriusok és államvédelmi erők a felkelés leverésére ellentámadást igyekeztek előkészíteni, és fegyveres rajtaütésekkel az utcán nemzetőröket fogtak el és vittek be az épületbe. Az utolsó ilyen esetre az ostromot megelőző napon, október 29-én délután került sor. Vö. Hollós-Lajtai (1974), 33, 35, 38, 44-52. old., illetve 34, 53-55, 68-69, 71. old.

oldalról tüzet nyitottak az épületre, s az egyik csoport az Erkel Színház tetején felállított géppuskával lőtte a házat. Nem sokkal később az épületben lévő ÁVH-sok viszonzni kezdték a tüzet, és megkezdődött a több mint három órán át tartó csata.

A pártközpontban ÁVH-s őrség tartózkodott, amely negyvennyolc fiatal államvédelmi sorkatonából állt – mindannyian húszegynéhány évesek –, parancsnokuk pedig két hadnagy volt. Öt vagy hat honvédezredes, három-négy rendőr, valamint a pártközpont civil apparátusa tartózkodott még az épületben, körülbelül harminc-negyvenen, és sok nő is volt köztük. A városi pártbizottság ügyvezető első titkára* – Mező Imre meggyőződéses kommunista volt, aki annak idején a Nemzetközi Brigádokban harcolt Spanyolországban és régi ismerőse volt Nagy Imrének. Amikor a pártszékház elleni támadás megkezdődött, Mező Imre összehívta a pártmunkásokat és figyelmeztette őket, hogy hosszan elnyúló ostromra kell felkészülniök, amíg a párt- vagy kormányerők segítséget nem küldenek.

Az ostrom több mint három órát tartott. A támadók nagy része tizenéves fiatal volt, s mivel a téren álló fákon kívül nemigen kínálkozott fedezék, nagy veszteségeket szenvedtek. Röviddel dél után egy jelenlévő nyugati újságíró azt jelentette, hogy a támadók „hullanak, akár a legyek”. A lövések nem kímélték még a sebesült kamaszok mentésével próbálkozó vöröskeresztes nővéreket sem, s az ilyen esetek csak tovább fokozták a támadók dühét és elszántságát. A védők valószínűleg fel tudták volna tartóztatni a támadást, ha egy óra után pár perccel hirtelen meg nem érkezik a várva várt segítség – a hadsereg három harckocsija. A tankok ugyanis – az ostromlottak legnagyobb döbbenetére és rémületére – a felkelők mellé álltak és tüzetnyitottak a pártházra.** A védők döbbent rémületét csak a támadók örömjújongása múlta felül, akik most már feltartóztathatatlanul törtek előre és megrohamozták az épületet.

Ekkor – remélve, hogy sikerül megakadályoznia a további vérontást – Mező Imre a tüzelés szüntetésére utasította embereit és két honvédezredes kíséretében ki akart menni fehér parlamenti zászlóval a kezében, hogy beszéljen a felkelőkkel. Tragikus módon azonban még az

* Kovács István – a Budapesti Pártbizottság első titkára – az ostrom előtt elhagyta az épületet és a vezetés Mező Imrére maradt. De ekkor sem Mezőt, hanem a jelen nem levő Köböl Józsefet bízták meg az első titkári funkcióval. Lásd Hollós-Lajtai (1974), 73. old.

** A pártszékház felmentésére küldött harckocsizók átállását részletesen leírja Hollós-Lajtai (1974), 131-136. old.

utcáig sem jutott, mert már az előcsarnokban eltalálta egy golyó. Mező haslövessel összeesett, amibe később belehalt. A két ezredes kilépett az utcára, de a golyózápör azonnal leterítette őket.* Ugyanerre a sorsra jutott az a két ávós sorkatona is, aki feltartott kézzel követte őket. Ezután további nyolc ÁVH-s újoncot kísérték ki az épületből és állították háttal a falhoz. Hiába próbáltak tiltakozni és megmagyarázni, hogy ők csak sorkatonák és nem terrorlegények, ezeket a fiúkat is hidegvérrel agyonlőtték ismételt géppuska sorozatokkal.

Ezeket a kivégzéseket körülbelül tizenöt fegyveres felkelő hajtotta végre, köztük a Baross téri csoport vezetői és a hírhedt „Tuskólábú Jankó”, valamint néhány volt fasiszta és kiszabadult bűnöző. Bár a tömegből kiáltások hangzottak, hogy fegyvertelen foglyokra ne lőjenek, még két ÁVH-s sorkatonát kilökdöstek az utcára, és hátbalőtték őket, amikor menekülni próbáltak, további ötöt pedig a falhoz állítottak és kíméletlenül leterítették.

A brutalitás azonban még most sem érte el tetőfokát. Az épületből újabb és újabb védők bukkantak elő, s egyeseket lelőttek, másokat pedig kegyetlenül félholtra vert a tömeg. Még a holttesteket is megragadták és szadista módon megcsonkították. Az egyiknek a kezét, a másiknak a fejét vágták le, egy harmadiknak pedig kivágták a szívét. Az egyik tiszt holttestét a csőcselék végigvonszolta a téren, majd a lábánál fogva felakasztotta egy fára, egy másikat pedig ugyancsak lábánál fogva felakasztottak, benzinnel leöntötték és meggyújtották. Vörös zászlókat hordtak ki a pártházból és elégették őket, a megcsonkított holttesteket pedig még egy darabig rugdosta és leköpködté a tömeg.

Amikor az ostrom véget ért, a közeli utcákból a lakók a Köztársaság térre özönlöttek, és e fegyvertelen bámészkodók közül egyesek részt vettek az utolsó kegyetlenkedésekben is. A jelenlévők közül azonban nem mindenki helyeselte az eseményeket, és már kezdettől fogva tiltakozások hangzottak a gyilkosságok ellen. Ezután a különböző felkelőcsoportok között éles vita tört ki, s ennek során a további gyilkosságokat mindenekelőtt a Corvin-közi harcosok vezetői igyekeztek megakadályozni, akik az utolsó pillanatban érkeztek a helyszínre. Néhány foglyot sikerült is megmenteniök a tömeg dühétől, de ezért őket magukat is megvádolták, hogy ávósok. Pongrácz Gergely így emlékezik vissza: „A tömeggel egyszerűen nem lehetett bírni. A kiküldött nemzetőr egység megpróbált a foglyok érdekében beavatkozni, de a végén

* A két megölt honvédezredes: Asztalos János és Papp József.

örültek, hogy ép bőrrel kerültek vissza a Corvinba.”¹⁶

Ennek ellenére a pártházban tartózkodók közül sokat biztonságba juttattak és több sebesültet kimentettek a tömeg kezéből és egy közeli kórházba vittek. Csodával határos módon még a két ÁVH-s sorkatona is, akiket elsőként lőttek és géppuskáztak le könyörtelenül, életben maradt és felgyógyult. A pártszékházban lévő nyolcvan-száz ember közül összesen csak huszonöten veszítették életüket. A védők több mint kétharmada túlélte az ostromot, köztük harmincan a negyvennyolc ávósból.

Bár a magyar hivatalos szervek igyekeztek úgy beállítani a dolgot, mintha a Köztársaság téri vérengzés csak a kezdete lett volna egy olyan fehérterrornak, amely azután messze túlszárnyalta az ott történtekeket, valójában ennek éppen az ellenkezőjére került sor. A Köztársaság téri események visszatetszést és borzadályt keltettek a forradalmároknál, és haladéktalanul el is ítélték a kegyetlenkedést. Még a viszonylag jobboldali *Magyar Függetlenség*, Dudás József Nemzeti Bizottmányának lapja is szükségesnek tartotta leszögezni:

„...intő szót emelünk azok ellen, akik ott az anarchia tüzét szították, akiknek körében fasiszta ízű szólamok kaptak lábra, akik további testvérharcra biztattak, akik a rombolásban s pusztításban találják gyönyörűségüket.”¹⁷

Bizonyos, hogy a magyar forradalom nem volt teljesen makulátlan. Ezekben a napokban sok köztörvényes bűnöző szabadult ki a börtönből, s sokan fosztogatni és rabolni jártak, fegyveres bandákba verődve. Olykor hallani lehetett budapesti utcasarkokon bizonyos sovíniszta, fasiszta és antiszemita jelszavakat is. Megtámadtak és kiraboltak számos kerületi pártszékházat és helyi rendőrállomást. Egyes csoportok önbíráskodást gyakorolva különösen gyűlölt kommunista funkcionáriusokra vadásztak vagy személyes sérelmekért vettek elégtételt.

Az ilyen incidensek számát azonban nem szabad eltúlozni, mert bár a magyar hatóságok nem ártallnak „a kommunisták, a demokratikus gondolkodásúak százai, ezrei elleni támadásról” beszélni, mégis az egyetlen adat, amit valaha is nyilvánosságra hoztak ezeknek az áldozatoknak számáról, a 234 halottra való hivatkozás a Nagy Imre-per végén, 1958-ban kimondott ítéletben. Magukban a Fehér Könyvekben ezek közül az áldozatok közül 220-ról közölnek további részleteket, s közülük 164, vagyis háromnegyed részük az állami fegyveres erők tagjai közé tartozott (85 ÁVH-s, 40 katona, 27 rendőr és 12 határőr). Ezek a számadatok nem csupán Budapestre vonatkoznak, hanem az egész országra, és szerepelnek bennük azok is, akik párt- és ÁVH-fellegvárak

fegyveres védelme során veszítették életüket, sőt még olyanok is, akik éppen ÁVH-s golyóknak estek áldozatul. Még ha a 2.700 halottról szóló adattal vetjük is össze – ami a magyar hatóságok saját becslése a forradalom magyar halálos áldozatairól (a nyugati becslések sokkal magasabb számot, 20-30.000-et tartanak valószínűnek) –, akkor is viszonylag kis hányadot jelent az elnyomó erőknek az a 234 képviselője, aki a nép bosszújának esett áldozatul. Mindez valójában azt bizonyítja, hogy a magyar forradalom – míg le nem verték – minden idők egyik legkevésbé véres forradalma volt.

Nyugati ügynökök

Bár a nyugati kémszolgálatok Magyarországra küldött ügynökeinek tevékenysége nemigen gyakorolt igazi befolyást a forradalom tényleges menetére, képtelenség volna tagadni, hogy léteztek. Inkább szerencsétlen áldozatai voltak azonban ezeknek a szervezeteknek, mintsem James Bond-szerű antikommunista kereszteslovagok.

A huszadik szovjet pártkongresszus után eltávolították a magyar-osztrák határt övező aknákat és szögesdrótsövényt, ami arra vezetett, hogy megnövekedett a nyugatra menekülők száma. Ezek közül a magyarok közül sokan kerültek ausztriai menekülttáborokba, ahol gyakran megkörnyékezték őket a Szabad Európa Rádió és Gehlen tábornok nyugat-német hírszerző ügynökségének (az amerikai CIA által támogatott propaganda- és kémszervezeteknek) ügynökei, akik szép pénzt ígértek nekik arra az esetre, ha rövid időre visszatérnek Magyarországra és információkat szereznek ipari és katonai létesítmények elhelyezkedéséről. A magyar forradalom kitörésekor sok ilyen menekült kapott pénzt és fegyvert, hogy visszatérjen Magyarországra és részt vegyen a harcokban. Közülük egyesek eljutottak Budapestre és bekapcsolódtak a harcoló csoportok tevékenységébe, s néhányukat később a Kádár-rendszer elfogta és bebörtönözte.

A menekültek és fasiszta emigránsok egy idősebb nemzedéke a második világháború végén szökött el Magyarországról, majd emigráns-központokat, sőt katonai kiképző táborokat létesített Franciaországban, Spanyolországban, Nyugat-Németországban és Ausztriában. Ők is mozgásba lendültek a forradalom kitörésekor. A legkiemelkedőbb ilyen fasiszta magánhadsereg a Zakó András tábornok parancsnoksága alatti Magyar Harcosok Bajtársi Szövetsége volt, amely központját egy bécsi szállodába helyezte át a forradalom idején. A „Szabad Oroszor-

szág Rádió" elnevezésű propaganda-adón Magyarországra sugárzott rádióadásokban felszólították a felkelőket, hogy küldjenek képviselőket az osztrák határra találkozni velük, és azt ígérték, hogy „A nyugati világ anyagi segítsége már útban van hozzátok”. Lehet, hogy néhány kisebb fegyveres osztagot is átküldtek a határon Nyugat-Magyarországra.*

A Szabad Európa Rádió ügynökei és munkatársai is beutaztak az országba, és Győrött és Budapesten találkoztak felkelő csoportok vezetőivel. Végül a horthysta emigráció néhány vezető alakja szintén feltűnt Budapesten a forradalom idején, köztük Hubertus von Löwenstein herceg és Széchenyi Beatrix grófnő.

Ezeknek a nyugati ügynököknek – valamint a régebben száműzött fasisztáknak és arisztokratáknak – a befolyását nem szabad azonban úgy tekinteni, mintha bármilyen tényleges súllyal hatottak volna az események alakulására. Még a Kádár-rendszer által kiadott legrészletesebb elemzés is arra a következtetésre jut, hogy „nem a 23-a után Nyugatról bejött elemek játszották a döntő szerepet”, és annyi bizonyos, hogy a forradalom vezetői nem vállaltak közösséget a múltnak ezekkel a kísérteteivel. Hozzáállásuk világosan kiderül Maléter ezredes nyilatkozatából a Kilián-laktanya egy gyűlésén:

„Ha az osztrák határon át nyugati önkéntesek óhajtanának harcunkhoz csatlakozni, nagyon udvariasan, de nagyon szilárdan meg kell kérnünk őket, hogy tegyenek le tervükről. A szabadságharcos Magyarország határőreinek parancsuk van visszavonulásra bírni az ilyenfajta önkéntes csapatokat.”¹⁸

A Dudás-csoport

Eltérően az eddig tárgyalt forradalmi csoportok többségétől, a Dudás József vezette csoport elsősorban nem harcoló csoport volt, hanem politikai programot is közzé tett, és igyekezett önálló politikai szerepet kivívni a forradalomban.

Dudás József a háború előtti illegális Kommunista Párt aktív tagja volt, majd részt vett a Horthy által 1944-ben Moszkvába küldött fegyverszüneti küldöttségben. A háború után, 1945 nyarán kizárták a pártból, és a kispapok balszárnyához csatlakozott, de 1946 végén összees-

* A Szabad Oroszország Rádió a Narodnoj Trudovoj Szojuz (N.T.S., Népi Munkás Szövetség), egy orosz emigráns szervezet rádióállomása volt, mely egy Frankfurt melletti faluban, Springdingenben működött.

küvés vádjával letartóztatták. Ezután nyolc évet töltött különféle börtönökben és kényszermunka-táborokban, ahol sok kapcsolatra tett szert és igen népszerűvé vált a rabok körében. 1954-ben szabadult, és egy budapesti gyárba ment dolgozni, ahol ugyancsak kivívta dolgozótársai nagyfokú megbecsülését.

Amikor a forradalom kitört, Dudás összehívta a gyárban és a börtönben szerzett néhány korábbi barátját és harcoló csoportot szervezett Budapest második kerületében. Október 28-án Dudás és legközelebbi hívei átmentek Pestre és elfoglalták a *Szabad Nép* székház nagy részét, ahol Dudás bejelentette a Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány megalakulását és kiadta saját napilapját, a *Magyar Függetlenség*-et. Ebben az épületben Dudás kezébe került a párt volt napilapjának telefonközpontja a párt- és kormányhivatalokhoz kapcsolt közvetlen vonalakkal, s ezáltal olyan kiemelkedő szerephez jutott, ami egyáltalában nem állt arányban csoportjának tényleges erejével.

Dudást később mind a magyar, mind a szovjet hatóságok az ellenforradalmi erők egyik legfőbb vezetőjének kiáltották ki. Ezzel szemben azok az akár nyugati, akár kommunista országokból érkezett újságírók, akik interjút készítettek vele a forradalom alatt, nem valamiféle potenciális fasiszta zsarnoknak látták, hanem jószándékú és lelkes, bár kissé talán túlzottan becsvágyó politikai kalandornak. Wiktor Woroszylski, a lengyel újságíró így írta le külsejét:

„Magas, pirospozsgás, fekete hajú férfi, arca széles, kifejezéstartó, de ellenszenves, kissé kiugró pofacsonttal. Tiroli kalap a fején, képzeletbeli köpönyegként vállára kanyarított kabát, övében revolver, alatta fekete lovaglónadrág.”¹⁹

Hivalkodó és hetvenkedő megjelenése a jelek szerint összhangban állt egyéniségével, legalábbis Fejtő Ferenc jellemzése szerint:

„Ideológiailag némiképp zavaros volt, de őszinte hazafi, kiváló szervező és bátor katona, duzzadt az életerőtől és lelkesedését át tudta önteni másokba.”

Annyi bizonyos, hogy nyíltságával és lelkesedésével kivívta követőinek hűségét és odaadását. Egyikük így emlékszik vissza rá: „Igazán bátor egy ember volt. A körülötte lévő fiúk éltek-haltak érte. ... Olyan fenegyerek volt.”

De Dudás nemcsak hívei lelkesítéséhez értett, hanem a reklám terén sem bizonyult ügyetlennek: képviselőit elküldte a szállodákba, ahol külföldi újságírók laktak, és „forradalmi főhadiszállásán” tartott sajtókonferenciákra hívta meg őket. Október 28-án kibocsátott egy huszonöt pontos politikai programot és kijelentette, hogy emberei folytatni

fogják a harcot a tűzszünetre való tekintet nélkül mindaddig, amíg a szovjet csapatok teljesen el nem hagyják Magyarországot. Október 30-án Dudás kiadta saját napilapja, a *Magyar Függetlenség* első számát, amelyben vastagbetűs NEM ISMERJÜK EL A JELENLEGI KORMÁNYT! főcím alatt újra kinyomtatta követeléseit. Dudás küldötteket menesztett a főváros és az ország minden részébe a forradalmi bizottságokhoz és munkástanácsokhoz, és felszólította őket, hogy Nemzeti Bizottmányát ismerjék el a nemzet összes szabadságharcosának képviselőjéül. Bizottmányának hat miniszteri széket, önmagának pedig a külügyminiszteri posztot követelte. Végül még az Egyesült Nemzeteket is felkérte, hogy Nemzeti Forradalmi Bizottmányát ismerjék el a Szovjetunióval harcban álló hadviselő félnek és küldjenek ENSZ-csapatokat Magyarországra.

Dudás politikai handabandázásai azonban a jelek szerint végül is nem sok sikerre vezettek. A kormányba való bekerülésre irányuló követeléseit láthatóan senki nem vette rajta kívül komolyan. Sikerült ugyan elérnie, hogy kihallgatáson fogadja őt Losonczy Géza és Nagy Imre is, de kategórikusan elutasították, hogy elismerjék őt az összes felkelők képviselőjének, vadabb követeléseiről nem is beszélve. Csoportja nem volt képviselve a Nemzetőrség október 31-i alakuló ülésén, ahol becsúszó törekvéseivel szemben messzemenő bizalmatlanságukat fejezték ki mind a főbb harcoló csoportok, mind maga Maléter ezredes. Egy szó mint száz, Dudás gyakran látványos szereplése inkább csak magán-szám volt. Nem lehet tudni, kik voltak a tagjai Nemzeti Bizottmányának Dudáson kívül, és amikor november 1-én tanácskozást hívott össze egy Országos Nemzeti Bizottmány létrehozására, a jelek szerint senki nem vette a fáradságot, hogy megjelenjék.

A Dudás tevékenységéből származó legsúlyosabb incidens az volt, amikor november 2-án éjjel elfoglalta a Külügyminisztériumot; egyes megfigyelők a Nagy-kormány megdöntésére irányuló valóságos „puccskísérletet” láttak ebben. A támadást egy kis felfegyverzett csoport hajtotta végre, bizonyos Szeifert Tibor vezetésével – akit Dudás alezredessé nevezett ki –, annak a szóbeszédnek az alapján, hogy ott ÁVH-csapatok állomásoznak. Az akció hallatán Maléter ezredes telefonon felhívta a külügyminisztériumot és megparancsolta Szeifertnek, hogy azonnal vonuljon vissza. Maléter parancsára ezután Király Béla nemzetőr-csapatokkal körülfárta a minisztériumot, lefegyverezte az épület elfoglalóit és az „alezredest” emberei előtt nyilvánosan megfosztotta rangjától.

Dudást még ugyanezen az éjszakán letartóztatta a rendőrség, de szaba-

don bocsátották, miután tagadta, hogy bármiféle kapcsolatban állt a támadással. Másnap rémhírek keltek szárnyra, hogy Dudás emberei betörték a Nemzeti Bankba és kétmillió forintot raboltak el. Erre újra letartóztatták, néhány órán át fogva tartották, majd ismét szabadon eresztették, de nov. 4-én már újból letartóztatták – ezúttal saját emberei!

Elrugaskodott ambíciói és demagóg pózolása ellenére Dudás soha nem hangoztatott semmiféle kifejezetten reakciós, nem hogy fasiszta nézetet, vagy jelszót. Épp ellenkezőleg, Wiktor Woroszylskinek azt mondta mozgalmáról, hogy „nemzeti, forradalmi, demokratikus és szocialista” s kijelentette, hogy „a szocializmust meg kell védeni” és hogy „fasiszta vagy szélsőségesen jobboldali csoportok nem tűrhetők meg”. Éppily egyértelműen utasított el a kommunista párt betiltására irányuló minden követelést és hangsúlyozta, hogy a kommunistáknak meg kell engedni az új választásokban való részvételt. Sőt azt is megengedte, hogy a két kommunista lapot – a *Népszabadság*-ot és a *Magyar Szabadság*-ot – saját újságjával együtt kinyomtassák a *Szabad Nép* nyomdagépein. Bár sokáig nem volt hajlandó elismerni a kormányt, Nagy Imrét következetesen támogatta, s egyszer kijelentette, hogy „a forradalmi erők vezetőinek bízniuk kell Nagy Imrében, még ha az emberek el is vették bizalmukat benne”. Végül pedig, a forradalom utolsó napjaiban bejelentette, hogy támogatja Nagy Imre új koalíciós kormányát és csatlakozik a sztrájk befejezésére és a munka felvételére irányuló felhíváshoz.*

A politikai pártok

Még ha az előzőkben bemutatott fegyveres harcoló csoportokról esetleg el lehet mondani, hogy olykor bizonyos korlátozott ellenforradalmi tendenciákat mutattak, ezek a „lumpen” ellenforradalmat, a tudatlanok és az elnyomorítottak ellenforradalmát képviselték, s nem egy olyan csoportot, amely a társadalomban kiváltságos helyzethez igyekszik jutni avagy elveszített kiváltságos helyzetét próbálja visszaszerezni – vagyis nem a „burzsoá” ellenforradalmat. A burzsoá ellenforradalom – amennyiben korlátozott mértékben ez is jelentkezett, – azoknak a politikai pártoknak az újraéledésében nyert kifejeződést, amelyek az 1948-as kommunista hatalomátvétel óta be voltak tiltva.

Elsőként az 1945-48-as koalíciós időszak pártjai tűntek fel újra – a

* Dudás Józsefet az elsőik között végezték ki 1957-ben.

kisgazdák, a szociáldemokraták és a Nemzeti Parasztpárt. Egyes vezetőiket – így a Kisgazda Pártból Kovács Bélát, a szociáldemokratáktól Kéthly Annát és a Nemzeti Parasztpártból Bibó Istvánt – kétségtelenül nagy megbecsülés övezte, és ők őszintén el voltak kötelezve a háború utáni évek szocialista vívmányainak fenntartása mellett. E pártok középkádereinek többsége azonban ideológiailag kevésbé volt elkötelezve a szocialista rendszer megőrzése mellett és sokkal inkább azoknak a hivatali pozícióknak és kiváltságoknak a megszerzése foglalkoztatta őket, amelyeket pártjuk újjászervezése megnyitott számukra.

Ezek az emberek nemigen vettek részt magában a forradalomban vagy a szovjet támadással szembeni ellenállásban, nemhogy a Rákosi-rezsimmel szembeni korábbi ellenzéki mozgalomban. Személyükben és eszméikben egyaránt egy elmúlt korszakhoz tartoztak. Most mégis feltűntek, mihelyt elültek a harcok és az oroszok visszavonultak: igyekeztek belépni a politikai küzdőtérré, rátelepülni a népi hatalom közvetlen szerveire, a forradalom idején alakult munkástanácsokra és forradalmi bizottságokra. Különösen a diákok tiltakoztak e korábbi középosztálybeli politikusok méltatlan előtérbe kerülése ellen, mert attól tartottak, hogy azokat, akik a legtöbbet tették a forradalomért, most kizárhatja a hatalomból egy öregebb és konzervatívabb nemzedék. De a tágabb közvélemény is aggódott, hogy a pártfanatizmus és a pártvillongások megjelenése alááshatja a forradalom egységét, és ennek eredményeképpen az egymástól olyannyira eltérő személyiségek, mint Maléter, Mindszenty és Dudás, egyaránt felemelték hangjukat a régi pártrendszer visszatérése ellen.

Az első újjáalakuló párt, s amelyik a legnagyobb potenciális veszélyt hordozta, hogy egyfajta burzsoá-konzervatív reakció élére álljon, a Kisgazda Párt volt. Kovács Bélát választották meg ugyan a párt elnökévé, ő azonban a jelek szerint távol tartotta magát a párt újjászervezésében legtevékenyebben résztvevőktől, akik feltétlenül jobboldalibb beállítottságú vezetők voltak, így Kővágó József és Szabó B. István, akik kijelentették – Kovács Béla határozott álláspontjával szöges ellentétben –, hogy a Kisgazda Párt az 1930-as programjának alapján áll. Kovács Béla később így emlékezik vissza elégedetlenségére a dolgok alakulásával:

„Helytelenítettem a többpártrendszerhez való visszatérést. Én azt megmondtam akkor a Semmelweis utcában, ahol íróasztalokért és hatalomért marakodó, nagyrészt az általam gyűlölt régi világot visszasóvárgó, zagyva gyülekezetet találtam, akik azt mondták, hogy „Kisgazdapártot szerveznek.”²⁰

A kisközponti pártközpont egy másik látogatójának, Z. Nagy Ferencnek, hasonló az emlékei:

„A Semmelweis utca megint úgy fest, ahogyan 1945-ben indult: mindenki ott van, csak paraszt kevés.”

Tagadhatatlan, hogy a Kisközponti Párt vett részt legserényebben a koncert való marakodásban – visszaszerezte régi politikai székházát, egymás közt felosztotta a minisztériumok vezető pozícióit és tülekedett mindenfajta juttatásért a hivataloktól és íróasztaloktól kezdve a gépkocsikig. Vezető szerepet játszott az úgynevezett Fővárosi Nemzeti Bizottság felállításában is, amely saját főtitkárát, Kövágó Józsefet választotta meg Budapest polgármesteréül és megkezdte a főváros kommunisták által kinevezett közigazgatási hivatalnokainak leváltását.

Kevésbé törekedett hivatali babérokra a Nemzeti Parasztpárt, amely tagadhatatlanul radikális és szocialista programot tett magáévá. A pártot Petőfi Párt névre keresztelték át, és végrehajtóbizottságában a magyar irodalom legnevesebbjei sorakoztak – köztük Németh László, Kodolányi János, Veres Péter és Illyés Gyula. A Petőfi Párt támogatta a baloldali kisközpontokat is, akik a Kiss Sándor által vezetett Parasztszövetséghez tartoztak és mely egyesíteni akarta a két parasztpártot. Bár egységfelhívásaikat a Kisközponti Párt legbefolyásosabb vezetői ellenezték, és így azonnali sikerre nemigen számíthattak, mégis elérhették volna az erők olyan átrendeződését, ahol a radikálisabb kisközpontok összefognak a Petőfi Párttal és a Parasztszövetséggel, s ezzel megfosztják a Kisközponti Párt erősebben jobboldali maradványát minden valódi tömegbázistól.

A koalíciós pártok közül utolsóként a Szociáldemokrata Párt szerveződött újjá. A kommunista párttal folytatott harcai és végül beleolvadása során ez a párt szenvedte a legérzékenyebb veszteségeket, s a bürokratikus eljárásmodok iránti rendületlen előszeretete miatt csak nagyon lassan sikerült bármiféle álláspontot kialakítaniuk a forradalmi eseményekkel kapcsolatban. Kéthly Anna – a Szociáldemokrata Párt megválasztott elnöke – maga mondja el, hogy „határozottan tiltakoztam... az ellen, hogy a kormányban akár saját elhatározásomból, akár pártom delegálása alapján résztvegyek”, s emellett egészen november 1-ig kitartott. Pártja végül november 2-án hajlandó volt belépni a kormányba, miután végre túljutott az újjáalakulás összes előírt procedúráján.

A koalíciós pártokon kívül megjelent egy csomó kisebb és többnyire reakciósabb párt, követelve a magántulajdon és a kapitalizmus visszaállítását. Egy részük a nyugati konzervatív pártokhoz hasonló – ilyen

volt a Demokratikus Néppárt, a Magyar Függetlenségi Párt és a Magyar Radikális Párt. Más pártokat a közvetlen vallásos ihletettség jellemez, így az Adenauer nyugat-németországi CDU-jának mintájára megalapított Kereszténydemokrata Pártot, a Katolikus Néppártot és a Keresztény Néppártot. A harmadik csoport olyan pártokból állt, amelyek nyíltan a háború előtti Horthy-rendszer visszaállítása mellett szálltak síkra – ilyen volt a Magyar Szabadságpárt és a Magyar Keresztény Párt. Bár ezek a jobboldali pártok sem számbeli erejüket, sem befolyásukat tekintve nem bírtak tényleges jelentőséggel, lépések történtek egy mindannyiukat átfogó Keresztény Frontban való egyesítésükre – de a vélemények erősen megoszlanak tekintetben, hogy valóban sikerült volna-e létre hozni ilyen egységet.

Végül, a burzsoá reakció e pártjainak legszélsőségesebb peremén is túl, feltűnt néhány elmosódó körvonalú, és meglehetősen bizonytalan létű még reakciósabb neofasiszta párt. Október 31-én az Országház előtt tüntetést rendeztek egy magát Magyar Forradalmárok Pártjának kiadó szervezet nevében, és Mindszenty bíboros kinevezését követelték a kormány élére. November 1-én egy még gyanúsabb összejövetelt tartottak az Uránia moziban, hogy megalakítsák a Magyar Politikai Foglyok Bajtársi Szövetségét, melynek állítólag sok tagja volt nyilas háborús bűnös volt, akiket 1945-ben lecsuktak. A gyűlés azonban a beszámolók szerint gyér hallgatóságú, zűrzavaros szervezési kudarcnak bizonyult, és hasonlóan kevés sikerrel jártak más kísérletek is, hogy a Nyilaskeresztes Párt egyes körzeteit újjáélesszék.*

Egy ember volt, akinek talán sikerült volna egyesíteni a rengeteg különféle konzervatív, keresztény, horthysta és neo-fasiszta pártot egy olyan reakciós jellegű klerikális koalícióba, amely nemcsak a szocialista rendszerrel, hanem a demokratikus koalíciós pártokkal is szemben állt volna, s ez Mindszenty József bíboros, akit a magyar katolikus egyház hercegprímásaként 1949-ben életfogytiglani börtönre ítélték, mint a kommunista rendszerrel szembeni ellenállás csökönyös bajnokát. Mindszenty jelentette kétségtelenül azt a központot, amely köré az összes valóban reakciós és ellenforradalmi erő összegyűlhetett volna. Még egy olyan mérsékelt hangú megfigyelő, mint Hugh Seton-Watson szerint is „vén reakciós, szűklátókörű magyar nacionalista és antiszocialista”

* Az Uránia moziban állítólag mintegy 1500 volt politikai fogoly tartott gyűlést, intézőbizottságot választottak és lapalapításra kértek engedélyt a kormánytól.

volt, míg a Nagy Imrét támogató ellenzéki értelmiségiek szemében nem volt egyéb, mint „ostoba feudális kretén és idióta”.

Mindszenty igazi veszélye abból eredt, hogy a kommunisták üldözésükkel valamiféle népszerű mártírt csináltak belőle. Ennek egyik eredménye az lett, hogy ha az a honvédosztag, amely felsőpetényi kastélybörtönéből kieresztette, akár csak egy órával később érkezik, akkor ezt a reakciós katolikus bíborost az Újpesti Forradalmi Bizottság már gépkocsival úton lévő felfegyverzett munkásainak küldöttsége szabadítja ki és viszi diadalmenetben Budapestre.

Ami politikai ambícióit illeti, egyes beszámolók azt sugallják, hogy egy, a nyugat-német CDU mintájára alakított kereszténydemokrata párt élére szeretett volna kerülni, mások szerint pedig egy egyesült keresztény frontnak vezetőjévé vált volna, amely szembeszáll Nagy Imre kormányával a hatalomért. Az ilyen állításoknak némi hitelt kölcsönöz Mindszenty minden kompromisszumot elutasító nyilatkozata, amely szerint „ott fogom folytatni, ahol nyolc évvel ezelőtt abba kellett hagynom”, valamint néhány olyan jelentés, amely szerint Amerikához fordult nyugati katonai beavatkozásért; Adenauer budapesti képviselőjének, Löwenstein hercegnek pedig azt mondta, hogy Kelet-Európa egyetlen reménye „a szovjet veszélyt minden eszközzel visszaverni kész”, egyesült és újra-felfegyverzett Németország.

De mindezekkel az állításokkal ellentétben, rövid nyilvános nyilatkozataiban Mindszenty a leghatározottabban kerülte a kormányban való részvételének kérdését, mint aki szerepét nem a politikai, hanem a szellemi vezetésben látja. Egy olasz újságíró arról tájékoztatta olvasóit, hogy „az a szemmel látható bosszúság, amivel otthagyt bennünket azután az annyit vitatott kérdés után, hogy be akar-e kerülni a hatalomba, arra mutat, hogy egyáltalán nincsenek ilyen szándékai.”

Amikor végül november 3-án este Mindszenty nyilvános rádióadásban szólt a nemzethez, beszéde szándékosan homályosnak és kétértelműnek, ha ugyan nem egyenesen önellentmondásosnak tűnt. Tartózkodott attól, hogy kifejezetten szembehelyezkedjék a Nagy Imre-kormánnyal, de ugyanakkor annak tagjait az 1945-ben Magyarországra kényszerített és most már mindörökre elsöpört „bukott rendszer örökösei”-nek nevezte. Miközben kinyilvánította azt a vágyát, hogy Magyarország éljen békében minden szomszédjával, a Szovjetuniót elítélőleg „az orosz birodalom”-nak nevezte. Kijelentette, hogy „osztály nélküli társadalom”-ban szeretne élni, de egyúttal leszögezte hitét „a szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátozott magántulajdon”-ban. Végül pedig bejelentette igényét „a katolikus egyház

intézményeinek és társulatainak, köztük sajtójának visszaadásá"-ra s nem derült ki, hogy az egyház korábbi iskoláira és földbirtokaira gondol-e. Ugyanakkor óvott a „pártviszályoktól és széthúzásoktól”, saját magáról pedig leszögezte, hogy „Én pártokon kívül és – állásom szerint – felül is vagyok és maradok”.²¹

Mindszenty beszéde minden ember számára mást és mást jelentett. A hivatalos magyar szervek úgy értelmezik, mint leplezetlen felhívást a horthysta kapitalizmus restaurációjára. Nyugati kommentárok inkább annak a felismerését látják benne, hogy az egyház érdekeit összhangba kell hozni a demokratikus és társadalmi haladással. Mások viszont úgy vélik, hogy a kapitalizmus, és kiváltképp a hatalmas egyházi földbirtokok visszaállításának lehetőségére való utalásával Mindszenty kockára tette azt a támogatást, amit azelőtt a dolgozó nép körében élvezett.

Annyi bizonyos, hogy bár Mindszenty pontos állásfoglalása egyáltalában nem volt világos, hiszen – mint mondta – „szózatom más részletekre tudatosan nem terjed ki”, és bár beszéde túlságosan későn hangzott el ahhoz, hogy befolyásolhatta volna akár a forradalom alakulását, akár a leverését elhatározó szovjet döntést, nem lehet kétség aziránt, hogy potenciálisan ő volt a legvalószínűbb zászlóvivő, aki mögé a reakciós és ellenforradalmi erők később felsorakozhattak volna.

Írók – diákok – fiatalok

Bár az egyetemi hallgatók a fiatal munkásoknál sokkal kisebb szerepet játszottak a harcokban, nem haboztak bírálni azt a még nagyobb tehetetlenséget, amit a középosztálybeli írók és értelmiségiek tanúsítottak a forradalmi események folyamán. Egyikük megjegyzi, hogy „a legtöbb értelmiségi vagy politikai pártot szervezett és újságot szerkesztett, vagy otthon ült a jól berendezett lakásában”. Egy másik diák, aki a felkelés első napjainak nagy részét az Írószövetség székházában töltötte, így számol be a látottakról: „Tanácstalanság uralkodott... valami olyan érzés, hogy ,mit is kéne most csinálni?’. Mindenki az Írószövetséghez jött tanácsért, de a Szövetség gyakorlatilag impotens volt.”²²

De a forradalomnak ezekben az első napjaiban, amikor a kormány még távolról sem vállalta magára a felkelés vezetését, amikor az értelmiségiek és az írók lakásukban és hivatali helyiségeikben vitatkoztak arról, hogy mit tegyenek, míg politikusabb beállítottságú társaik a par-

lament vagy a pártközpont folyosóin álldogáltak csoportba verődve, hogy megpróbálják befolyásolni „a hatalom embereit”; a diákok legalább tudták, hogy az utca embereinek – mindenekelőtt a fiataloknak és a munkásoknak – ereje volt az, ami feltartóztatta és visszaverte az országra hatalmas erővel rátörő szovjet tankokat. És ugyanezek a munkások voltak azok, akik a következő napokban megteremtették a munkástanácsok hálózatát, a társadalmi és gazdasági hatalom új szervezetét az ipari üzemekben és a város munkáskerületeiben.

Ezeknek a fejleményeknek jelentőségét azonban az írók és értelmiségiek nem tudták egyhamar felfogni. A korábbi ellenzékiek között nemigen akadt, akinek a fejében akárcsak egy pillanatra is megfordult volna a lehetőség, hogy a fennálló politikai vezetésen kívül máshova is lehetne fordulni annak érdekében, hogy úrrá legyenek a helyzeten. Ebben a szellemben beszélt egy sor ellenzéki szónok a rádióban, felszólítva a felkelőket, hogy szüntessék be a harcot és tegyék le fegyverüket. Így bocsáthatott ki Tánczos Gábor a Petőfi-kör nevében egy felhívást, amelyben kijelentette, hogy további előrehaladás „fegyverzajban” nem történhet; Háty Gyula író pedig egészen odáig elment, hogy október 25-én, a fegyveres összecsapások csúcspontján ezt követelje: „A legsürgősebben át kell térnünk a békés eszközökre, szűnjék meg haladéktalanul a fegyveres harc! Még a nyugodt felvonulás sem alkalmas eszköz most.”

E nyilatkozatok tükrében aligha meglepő, hogy amikor a harcok elcsitultak és a szovjet csapatokat kivonták Budapestről, akkor nem az írók, hanem a diákok indultak csatlakozni a munkásfiatalokhoz, akik mindaddig az utcai harcokat folytatták. Valóban, a diákok voltak azok, akik röpcédulákat osztogattak Budapest munkásnegyedeiben, és akik a csepeli és újpesti ipari kerületekben ösztönözték az első forradalmi bizottságok megalakítását. A diákok felismerték azoknak az új szervezeteknek a fontosságát, amelyeket a munkások a gyárakban létrehoztak, és a fiatal munkásokkal együtt adták ki a diákok és a munkásifjúság forradalmi szövetségének jelszavát olyan kiáltványokban, mint például a november 2-án kibocsátott közlemény:

„A gyárakban született forradalmi ifjúsági bizottságok ennek a nagy jelentőségű új szövetségnek a képviselői. Ezek új forradalmi szervezetek, amelyek függetlenek a párttól.”²³

Maguk a diákok Forradalmi Bizottságot szerveztek egy fiatal kommunista pszichológia tanár, Mérei Ferenc közreműködésével és kiadták saját újságjaikat, az *Egyetemi Ifjúság*-ot és a *Magyar Jövő*-t. Szorosan együttműködtek a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságával is, amely az egyetemen alakult meg Ádám György professzor, egy régi

kommunista pártharcos elnökletével, aki a Horthy-, és a Rákosi-rendszer alatt is ült börtönben. Sokan közülük az Országos Nemzeti Bizottságban is tevékenykedtek, mely a Népfront Belgrád rakparti székházában működött az Értelmiség Forradalmi Bizottsága égisze alatt, Kuczka Péter költő, és Márkus István, egyetemi előadó vezetésével. Márkus korábban a Népi Kollégiumokban és a Petőfi-körben játszott fontos szerepet. Az Országos Nemzeti Bizottság diákküldöttségeket menesztett az üzemi munkástanácsokhoz, és a vidéki forradalmi bizottságokhoz, részben a kapcsolat felvételére, részben hogy megpróbálják ellenőrizni Dudás József jobbra tolódó Nemzeti Bizottmányának befolyását. E testületeken kívül két másik országos forradalmi ifjúsági szervezet is létrejött, s ezek ugyancsak saját újságot adtak ki.

A diákok tevékeny szerepet játszottak abban is, hogy az ellenzékkel korábban rokonszenvezők közül rábeszéljenek néhányat a forradalom támogatására, így például a budapesti rendőrfőkapitányt, Kopácsi Sándort, aki a felkelést eleinte „lényegében ellenforradalom”-nak tekintette. Néhány nappal később azonban már így beszélt az egyetemistákhoz:

„Igazuk volt. Az események valóban magukat igazolták. Engem is sok mindenről meggyőzött ez a három nap. Ez tényleg a nép forradalma. Még hozzá győztes forradalom.”²⁴

A továbbiakban a diákok szorosan együttműködtek Kopácsival és a fővárosi rendőrséggel a Nemzetőrség egyetemista egységeinek megalakításában.

A diákok éppígy élcsoporthat alkották azoknak is, akik szembeszálltak mindennemű ellenforradalmi tendenciával. A Köztársaság téri öldöklés után küldöttséget menesztettek Nagy Imréhez, hogy figyelmeztessék az ellenforradalmi veszélyre, és erős szavakkal ítélték el „azokat, akik be akarják mocskolni a mi forradalmunk szent eszményeit és hősi napjait azzal, hogy a zavarosban halásznak, kegyetlenkednek és erőszakos önbíráskodáshoz folyamodnak”.

A diák- és ifjúsági lapok bátran emelték fel szavukat a lincselés, rablás és fosztogatás ellen, leszögezve, hogy „Nem hagyjuk, hogy bárki beszennyezze a *mi* októberi forradalmunkat” és „Nem akarjuk, hogy visszatérjen a Horthy-rendszer”. Több külföldi újságíróra mély benyomást tett ezeknek a fiatal diákoknak és munkásoknak az őszintesége

és idealizmusa. A diákoknak a „szocializmust építő, valóban független, demokratikus Magyarországért” folytatott küzdelme iránti csodálatát még egy olyan angol kommunista sem tudta elrejteni, aki végül is helyeselte, hogy az oroszok a forradalmat leverték.²⁵

A diákokat nyugtalanította a polgári politikai pártok előtérbe nyomulása és felkérték őket, hogy a forradalmi egység érdekében tegyék félre pártérdekeiket. Amikor azonban a pártok előretörése már egyre feltartóztathatatlanabbnak látszott, néhány diák – köztük Lukács György kommunista filozófus lánya – elhatározta saját Forradalmi Ifjúsági Pártja létrehozását, amely, mint mondták „az elmúlt hónapok demokratikus mozgalmából és a felkelésből kinövő párt – a humanista szocializmus pártja – lesz”.^{*}

A munkástanácsok

A diákok mögött álltak a budapesti munkások, akik nem késlekedtek cselekedni és felállították saját szervezeteiket a gyárakban. Az első munkástanács október 24-én alakult meg az újpesti Egyesült Izzóban, Budapest egyik legnagyobb gyárában, amely több mint tízezer dolgozót foglalkoztatott. Az Egyesült Izzó munkástanácsa kibocsátott tízpontos kiáltványt adott ki, amelyben kifejtették, hogy az addigi bürokratikus vállalatvezetést a megfelelő szinteken működő munkástanácsok rendszerével akarják felváltani, melynek élén az egész vállalatot irányító gyári munkástanács áll. A kiáltvány a munkásokhoz intézett felhívással vég-

* Ez a párt végül is nem jött már létre; szervezésében főként Heller Ágnes és Hermann István serénykedett (egyikük sem volt már diák, mint ahogyan Lukács György fogadott lánya sem). Megjegyzendő, hogy a szövegben korábban említett Forradalmi Diákbizottságnak semmi köze nem volt az október 23-i tüntetést meghirdető műegyetemistákhoz, lényegében kommunista vezetés alatt állott, és a forradalom kibontakozásának arányában mindinkább fékező szerepet játszott forradalmi jelmezben.

Egyik-másik vezetőjét (a később 12 évi börtönre ítélt Pozsár Istvánt) sztálinista múltja miatt élesen megtámadta Dudás lapja. Mérei Ferenc csak „tanácsadó tanári” minőségben állt laza kapcsolatban ezzel a bizottsággal, amely az ELTE-n rendezkedett be. A diákok tömegeinek – különösen a Műegyetemen és az Orvoskaron – más volt a hangulata és tevékenysége. A Népfront Belgrád rakparti székházában működött még egy Országos Nemzeti Bizottság is, Kuczka Péter vezetésével és Erki Edit tevékeny részvételével. Nem egészen világos, hogy a könyv szerzője ezeket a november 4-e után pillanatok alatt csendben feloszló „szocialista értelmiségi” szervezeteket miért nem sorolja korábbi gondolatmenetéhez híven azok táborába, akik a koncon marakodtak és az alulról létrejött népi szervek fölé próbálták tornászni magukat.

zódik: „mutassuk meg, hogy jobban tudjuk intézni az ügyeket, mint korábbi vak és hatalmaskodó főnökeink”.²⁶

A következő napokban hasonló munkástanácsok alakultak a hatalmas Beloiannis Híradástechnikai gyárban és a Gamma Optikai Műveknél, a Ganz Villany-, Vagon- és Gépgyárban, a Láng és a Danuvia szerszámgépgyárban, a Rákosi Mátyás Vas- és Fémműveknél Csepelen, a Klement Gottwald Villamossági Készülékek Gyárában, az Óbudai és a Gheorghiu Dej Hajógyárban, a gumiipari, bőraru és ruházati gyárakban, a Budai Pamutfonóban és a Goldberger Textilművekben továbbá a MÁVAG, MOM, Orion, Chinoin és Ikarus iparvállalatoknál – hogy csak néhányat említsünk a legkiemelkedőbbek közül.²⁷⁺

A legtöbb munkástanács határozatokban fogalmazta meg politikai követeléseit, amelyek előterében a szovjet csapatok azonnali kivonása állt. Sok munkástanács delegációt küldött Nagy Imréhez, és követeléseik alátámasztására általános sztrájkot hirdettek az egész városban. Amikor néhány nappal később a kormány, a párt és a Szakszervezetek Országos Tanácsa egymás után munkástanácsok alakítására szólított fel, ezzel csupán hivatalos elismerésben részesítették a kész ténnyt.

Amikor a harc elcsitult, a munkástanácsok hozzáálltak, hogy kerületi munkástanácsok formájában nagyobb egységekbe tömörüljenek. Október 29-én mintegy kilenc újpesti gyár küldöttei gyültek össze az Egyesült Izzóban, és a Beloiannis gyárban és több értekezletet tartottak a kilencedik kerület munkástanácsai. Az együttműködés és a közös akciók érdekében Óbudán és Angyalföldön is sor került hasonló törekvésekre, október 30-án pedig tizenkilenc nagyobb csepeli gyár munkástanácsának képviselői megalakították Csepel Központi Munkástanácsát.

Végül október 31-én összehívták a Munkástanácsok Parlamentjét, egész Budapest képviseletére, amelyen a főváros mintegy két tucat legnagyobb gyárának küldöttei jelentek meg. A tanácskozáson közleményt fogalmaztak a munkástanácsok alapvető jogairól és kötelességeiről, amelyeket az alábbi kilenc pontban foglaltak össze:

1. A gyár a munkásoké. Az államnak a termelési eredmény alapján számított adót és nyereséghányadot fizetnek.

2. A gyár legfelsőbb irányító testülete a Munkástanács, amelyet a munkások demokratikusan választanak meg.

+ A munkástanácsok mintájára október legutolsó, de főként november első napjaiban sorra alakultak *forradalmi bizottságok* gyakorlatilag minden intézménynél, így az államigazgatási és gazdasági irányító szerveknél (tanácsok, minisztériumok), a kulturális és egészségügyi intézeteknél (szerkesztőségek, színházak, kórházak), sőt még a katonai egységeknél is.

3. A Munkástanács megválasztja saját 3-9 tagból álló végrehajtó bizottságát, amely a Munkástanács végrehajtó testületként működik, valóra váltja határozatait és az általa kijelölt feladatokat.

4. Az igazgatót a gyár alkalmazza. Az igazgatót és a vezető alkalmazottakat a Munkástanácsnak kell megválasztania. Ez a választás a végrehajtó bizottság által összehívott nyilvános közgyűlést követően zajlik le.

5. Az igazgató felelősséggel tartozik a Munkástanácsnak a gyárral kapcsolatos minden kérdésben.

6. A Munkástanácsot illeti meg minden jog tekintetben, hogy

a) Jóváhagyjon és programba iktasson a vállalatot illető minden tervet;

b) Döntsön az alapbér-szintekről és azok megállapításának módszereiről;

c) Döntsön a külföldi szerződésekkel kapcsolatos minden kérdésben;

d) Döntsön mindennemű hitelművelet lebonyolításáról.

7. Hasonlóképpen a Munkástanács old meg minden vitás kérdést, amely a vállalatnál alkalmazott munkások felvételével és elbocsátásával kapcsolatos.

8. A Munkástanácsnak jogában áll megvizsgálni a könyvelési mérleget és dönteni arról, hogy a nyereséget milyen célra használják fel.

9. A Munkástanács kezeli minden szociális kérdést a vállalatnál.²⁸

Ez a határozat az egyik legtisztább képlet, amelyet valaha is felállítottak, hogy miként kell megalkotni a gyárak munkásirányításának struktúráját. Az a tény, hogy alig két-három nappal a harcok elülte után már ilyen világos és tömör formában kerülhetett megfogalmazásra, erősen kétségesé teszi a Kádár-rendszernek azt az állítását, miszerint a munkástanácsokban többnyire túlsúlyban voltak a kapitalizmus restaurációjára törekvő, politikailag reakciós elemek. Ez a tervezet nem csupán azt bizonyítja, hogy a forradalomnak erős és határozott proletár jellege volt, hanem hogy ez a proletár mozgalom pontosan meg tudta mondani, hogy miként akarja a hatalmat a párthoz tartozó főnökök és bürokraták kezéből szilárdan maguknak a munkásoknak a kezébe át helyezni. Ezen a munkásparlamenten több felszólaló is javasolta, hogy előkészületeket kellene tenni egy új központi munkásszervezet létrehozására, mely a helyi munkástanácsokat képviselné. A küldöttek nagyon komolyan vették ezt a javaslatot, de végül is úgy döntöttek, hogy nem hoznak határozatot róla, amíg nem sikerül tisztázniuk, hogy mi-

ben is álljon pontosan egy központi munkástanács és az országgyűlés viszonya. Így aztán a munkástanács-mozgalom valódi erejére és elszántságára csak azután derült fény, hogy a szovjet tankok szétzúzták a forradalmat, és a munkástanácsok maradtak az egyetlen szervezett erő, mely egy darabig képes volt ellenállni a szovjet vezetésnek, hogy hatalmát ismét Magyarországra kényszerítse.

Ezekben a napokban a Belgrád rakparti ülésén az Országos Nemzeti Bizottság is megvitatta egy központi szervezet létrehozásának kérdését, mely a munkástanácsokat képviselte volna, s úgy tűnik, hogy a diákok és az értelmiségiek csoportjai az ő kezdeményezésükre szerveztek meg egy gyűlést november 1-ére a munkástanácsok küldöttei és a Nagy Imre-kormány képviselői között a Parlamentbe. Az előzetes megbeszélések után újabb tanácskozást hívtak össze aznap estére az Építők Szakszervezetének székházába, ahová eljöttek az összes nagyobb budapesti gyár munkástanácsának küldöttei. Most azonban a legfontosabb kérdés a munka újrafelvétele volt, és a gyűlésen a kormány nevében felszólaló Erdei Ferenc és Vas Zoltán, egyaránt arra kérték a munkások képviselőit, hogy fújják le a sztrájkot. A küldöttek élénk vita után kinyilvánították bizalmukat a Nagy Imre-kormány iránt, és úgy határoztak, hogy sükra szállnak a munka azonnali felvétele mellett.

A forradalom hátralévő néhány napján ez a vita tovább folyt az alsóbb szinteken, és egyre erősödött a munka újrafelvételét támogató mozgalom. Sok esetben véleményeltérés volt a gyári munkástanácsok – akik fontosabbnak tartották a forradalom eredményeinek biztosítását az ipar területén, és hajlottak a munka felvételére – és a kerületi forradalmi bizottságok között, amelyek gyakran fegyveres harcoló csoportokhoz kapcsolódtak és folytatni akarták a sztrájkot összes politikai követeléseik teljesüléséig. November 3-án azonban a legjelentősebbek közül két kerületi tanács – a Csepeli Központi Munkástanács és az Újpesti Forradalmi Bizottság – mégis úgy határozott, hogy beszünteti a sztrájkot. Minden előkészület megtörtént, hogy november 5-én, hétfőn reggel egységesen újra beinduljon a munka.

A kommunista ellenzék

Losonczy Géza és Donáth Ferenc – Nagy Imre után a két legkiemelkedőbb ellenzéki politikus – a forradalom első napját, október 24-ét otthonába zárkózva töltötte, anélkül, hogy érintkezésbe lépett volna a barátaival. Egyiküket sem kérdezték meg, amikor nemcsak hogy a Központi Vezetőség tagjaivá, de Donáthot az egyik titkárává, és Losonczyt

a Politikai Bizottság póttagjává nevezték ki. Egyikük sem értett egyet a párt hivatalos álláspontjával, mely az eseményeket ellenforradalomnak tekintette. Október 25-én reggel Losonczy budai lakásában találkoztak, s mikor úgy találták, hogy mindketten helytelenítik a Központi Vezetőség állásfoglalását, úgy határoztak, hogy azonnyomban lemondanak tisztségeikről. Ám amikor a pártközpontba érkeztek szándékukat bejelenteni, úgy találták, hogy a helyzet megváltozott a Politikai Bizottság ülését követően, melyen Gerő helyébe Kádár Jánost nevezték ki a párt első titkárává, s ezért úgy határoztak, hogy a vezetőség tagjaként mégis ott maradnak és részt vesznek a tanácskozásaiban.

Másnap, október 26-án a Központi Vezetőség ülésén azt az álláspontot képviselték, hogy a vezetőség ismerje el, hogy egy népi forradalom ment végbe, a munkások és általában a magyarok nemzeti felkelése, és ennek megfelelően a párt módosítsa az álláspontját, és tegye magáévá a népi követeléseket. A felszólalásuk azonban a vezetőség jelenlevő tagjainak hisztérikus, szinte a dühkitörésbe menő ellenállásába ütközött (különösen Marosán, Hegedüs és Gerő részéről), s egyedül Horváth Márton, a *Szabad Nép* egykori szerkesztője támogatta nézeteiket (Nagy Imre nem volt jelen az ülésen, bár ismerte a nézeteiket). Losonczy és Donáth ezután úgy határoztak, hogy nem vesznek részt a vezetőség további ülésein, és másnap elhagyták a pártközpontot.

Időközben néhány ellenzéki újságíró továbbra is részt vett a *Szabad Népnek*, a forradalom kirobbanását követő első számainak kinyomtatásában – az első szám október 26-án jelent meg – annak ellenére, hogy a lap eleinte a pártvonalat követte, mely szerint az események ellenforradalmiak voltak. A következő napokban azonban módosult a pártvonal, s osztani kezdte ezeknek az újságíróknak a véleményét, mely szerint az elmúlt napok során népi felkelés zajlott le Budapesten. Ezzel egyidőben a korábbi ellenzéki csoport kerekedett felül az újság szerkesztőségében. Október 28-án a *Szabad Nép* „Híven az igazsághoz” címmel vezércikket közölt, melyben elutasította a megelőző napok eseményeinek fasiszta ellenforradalomként való megbélyegzését és leszögezte, hogy „egész népünket átfogó és eggyé forrasztó nagy, nemzeti demokratikus mozgalom fejlődött ki hazánkban”. Másnap Molnár Miklós cikkével a *Szabad Nép* odáig merészkedett, hogy nyilvánosan visszautasította azokat az állításokat, amelyeket a hivatalos szovjet lap, a *Pravda* hangoztatott „Népellenes kaland összeomlása Magyarországon” című cikkében.

A *Szabad Nép* szerint:

„Ez tévedés. Ami Budapesten történt, nem volt sem népellenes, sem

kaland, s nem is omlott össze... A szocialista demokrácia jelszavai szóltak a leghangosabban, nem a reakcióé, nem az ellenforradalomé!"²⁹

Végül november 1-én Kádár János, a párt új első titkára bejelentette, hogy az MDP feloszlik, és egy teljesen új párt alakul Magyar Szocialista Munkáspárt néven. Kádár ezeket mondta a rádióban:

„Népünk dicsőséges felkelése lerázta a nép és az ország nyakáról a Rákosi-uralmat, kivívta a nép szabadságát és az ország függetlenségét, amely nélkül nincs, nem lehet szocializmus.”³⁰

Részletesebben kifejtve nézeteit egy olasz újságírónak, Kádár elkötelezettségét hangoztatta egy „új típusú” kommunizmus iránt, amit „magyar nemzeti kommunizmus”-nak nevezett. Kijelentette, hogy „Ez a ‚harmadik út’ a forradalomban született, amelyben, miként tudja, számos kommunista harcolt a diákok, a munkások és a nép oldalán”.

Kádár bejelentette, hogy előkészítő bizottság alakult az új párt szervezésére, s ebben rajta kívül a korábbi ellenzék legnevesebb tagjai szerepeltek: Nagy Imre, Szántó Zoltán, Lukács György, Kopácsi Sándor, Losonczy Géza és Donáth Ferenc. Haraszi Sándor szerkesztésében az új párt megjelentette saját napilapját is, a *Népszabadság*-ot, amely közölte, hogy szívvel-lélekkel támogatja a forradalom követeléseit és Nagy Imre kormányát.

Az ellenzék sok tagja azonban nem volt hajlandó csatlakozni az új párthoz, még ha vezetői között ott volt is Nagy, Losonczy és Donáth. Ők a forradalom igazi szocialista szárnyának tekintették magukat, és „nemzeti, nem kommunista, de szocialista, forradalmi pártot” akartak alapítani. Sok ellenzéki újságíró tartozott közéjük, így Gimes Miklós, Kende Péter, Molnár Miklós, Lőcsei Pál és Fekete Sándor, s október 30-án kihozták saját független szocialista lapjukat, a *Magyar Szabadság*-ot, amelyet „a forradalom független balszárnyát” képviselő újságnak tekintettek. A *Magyar Szabadság* első számai felszólították a kormányt, hogy fogadja el a forradalom követeléseit a többpártrendszer visszaállítására és Magyarország semlegességének deklarálására.

A forradalom leginkább proletár hangját egy független rádióállomás, a Rajk Rádió szólaltatta meg, amely megdöbbenését fejezte ki, hogy a kommunista párt bele kényszerült egyezni a burzsoá pártok újjászervezésébe, de ugyanakkor leszögezte, hogy a szocializmus megőrzése a magyar kommunisták feladata és nem igényel külső beavatkozást. A szocializmus – jelentette ki – nem valósítható meg szuronyok segítségével és a magyar kommunisták csak akkor tudnak újra megbecsülést szerezni maguknak és a marxizmus-leninizmus eszméinek, ha bátran szembenéznek az új helyzettel és nyílt, őszinte álláspontot foglalnak

el. A Rajk Rádió szavaival élve, „A magyar kommunista párt most a fennmaradásáért küzd, és az új helyzetben csak akkor maradhat fenn, ha a magyar nép érdekeit szolgálja.”³¹

Hasonló nézeteket vallott az új MSZMP egyik legjelesebb értelmiségi vezetője, Lukács György is, aki Wiktor Woroszylski lengyel újságírónak azt mondotta, hogy az új párt szabad választásokon a szavazatoknak legfeljebb tíz százalékát kapná, és esetleg ellenzékbe kell vonulnia:

„Az új párt semmiféle gyors sikerre nem számíthat, mert a kommunizmus teljesen kompromittálódott Magyarországon. ...De a párt létezni fog, hogy megőrizze eszményeit, hogy intellektuális központ legyen, és majd néhány év múlva vagy néhány évtized múlva, ki tudja, mi történik...?”³²

A forradalom napjaiban ugyanilyen eszméket vallott sok fiatal magyar kommunista is, s egyikük ezt magyarázta egy jugoszláv újságírónak: „Mihelyt helyreáll a béke, nulláról kell újra elindulnunk, mindent újra kell kezdenünk. A tömegek bizalmát becsületes, valóban szocialista politikával kell elnyernünk.”

Ezeknek az ifjú magyar kommunistáknak a szocializmus eszményei iránti odaadása egy pillanatra sem ingott meg, sőt még talán erősödött is, amikor az oroszok visszatértek, hogy véglegesen leverjék a forradalmat. November 5-én, amikor Budapest munkásai elkeseredetten álltak ellen a szovjet tankok barbár támadásának, a Rajk Rádió úgy nyilatkozott, hogy a szovjet vezetők „meggyőzték nemcsak az egész világot, hanem magukat a kommunistákat is arról, hogy cseppet se törődnek a kommunizmussal, amelyet egyszerűen prostituáltak... az orosz imperializmus érdekében.” Ugyanakkor ezek a magyar kommunisták még ebben a sötét órában sem adták fel egy pillanatra sem hitüket a kommunista eszményeik valóra váltásáért folytatott harcban. A Rajk Rádió szenvedélyes szavakkal ítélte el Kádár Jánost, mint hazaárulót és az orosz imperializmus lakáját, de ugyanakkor az alábbi felhívást sugározta:

„Elvtársak, őrizzük meg a marxista-leninista harci szellemet és folytatjuk ennek az elárult és felháborodott pártnak a keretein belül harcunkat a szocialista magyar nemzet függetlenségéért!”

* A Rajk Rádió adásai igen kevésbé váltak ismeretessé az országban és semmiféle befolyással nem voltak a közhangulatra, illetve az eseményekre. Munkatársainak kiléte ismeretlen. Egyes források szerint ez a rádióállomás Miskolcon működött, majd 1957-ben Jugoszláviából folytatta adásait „Nagy Imre Rádió” néven.

„Maglehet, hogy nem tudunk sokáig kitartani, tegyünk hát olyan dolgokat rövid hatalmunk idején, hogy a világ munkásosztályai emlékezzenek rájuk örökre.”

(V. I. Lenin, 1917. október)

A november 4-i második szovjet intervencióval a magyar forradalom első szakasza gyors és erőszakos véget ért. Nagy Imre kormánya összeomlott, maga és fő támogatói a jugoszláv követségen kerestek menedéket. A különféle politikai pártok vezetői és szószólói még gyorsabban tűntek el a színről, mint ahogyan megjelentek. A fegyveres forradalmi erők kitartóan védekeztek a városokban és vidéken egyaránt, de hamarosan vagy legyőzték őket vagy arra kényszerültek, hogy nyugatra meneküljenek.* A forradalom azonban korántsem ért véget. Ehelyett új fázisba lépett, amelyben a vezető szerepet a magyar munkásosztály vette át.

Mivel fegyveres ellenállást az elsőprő szovjet katonai fölény miatt hosszabb ideig nem folytathattak, Magyarország munkásai most a munkásosztály legalapvetőbb és leghagyományosabb fegyveréhez nyúltak

* A Nagy Imre kormány a szovjet intervenció elkerülésének lehetőségében bízott, és nem is készített tervet fegyveres ellenállásra. A Honvédelmi Minisztériumból november 4-én hajnalban a fegyveres ellenállást helytelenítő utasításokat kaptak telefonon a katonai egységek parancsnokai. A szovjet csapatok sok helyen lefegyverezték a magyar katonákat, akik közül egyesek szovjet fogságba kerültek, mások csatlakoztak a harcoló nemzetörségekhez, legnagyobb részük azonban szétszéledt. Az október végén és november elején a forradalmi erők oldalára állt magyar honvédség így csak kevés helyen – többek között Budapest déli határán (főként Soroksáron) és Dunapentelén – folytatott fegyveres katonai ellenállást.

– az általános sztrájkhoz, amely a munkásmozgalom egész történetében az egyik legteljesebb és legegységesebb sztrájkká vált. Sztrájkjukról még egy nyugati professzor is megjegyezte:

„Ez volt a történelemben az első eset, amikor a forradalmi általános sztrájk szindikalista mítosza... valóban egy ország egész ipari népessége által folytatott kitartó politikai cselekvés alapjául szolgált.”¹

A több mint egy hónapig tartó sztrájk lényegileg politikai sztrájk volt, fegyverként használták a szovjet katonai megszállás és az új Kádár-rendszer ellen egyaránt. Bebizonyította, hogy a Kádár-kormány hivatalos léte és a szovjet fegyveres erők nagyonis konkrét létezése ellenére a hatalom Magyarországon ott maradt, ahol mindig is volt október 23 óta – az egyszerű nép és mindenekelőtt a munkások kezében.

Az elkövetkező hetekben a munkásosztály hatalma még jobban megerősödött és megszilárdult. Eleinte a sztrájk a munkásosztály ösztönös reakciója volt teljesen spontán jelleggel, mindennemű központi irányítás és szervezés nélkül. A munkások azonban hamarosan tudatára ébredtek hatalmuknak és hozzáláttak, hogy gyári, kerületi, városi, majd végül országos szinten felállított munkástanácsok forradalmi struktúrájával erősítsék és szervezzék meg.

Így bár a szovjet katonai intervenció ugyan egyik napról a másikra eltiporta a forradalom pusztán politikai vívmányait, ugyanakkor arra vezetett, hogy tovább erősödjék a forradalom tényleges társadalmi bázisa. A november 4-ét követő hetekben a magyar munkások megragadták a lehetőséget, hogy a munkástanácsok olyan forradalmi struktúráját hozzák létre, amely biztosítja, hogy a hatalom a dolgozó emberek kezében maradjon.

A munkások ellenállása

Amikor november 4-én – egyidejűleg azzal, hogy az oroszok megindították második fegyveres inváziójukat Magyarország ellen – Kádár János bejelentette Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának megalakulását, a legkeményebben az elkötelezett magyar szocialisták és a magyar munkások fordultak szembe vele. De a szovjet hadseregnek is Budapest munkáskerületeiben és a vidék ipari centrumaiban kellett a legelkeseredettebb ellenállással megküzdeniük.

November 5-én a Rajk Rádió ellenállásra szólító felhívást sugárzott: „Elvtársak! Minden igaz magyar kommunistának a barrikádokon van a

helye!” November 7-én Dunapentelén – a korábbi Sztálinvárosban,⁺ a kommunista rendszer idején épült új nagy iparvárosban – a hatalmas vas- és acélkombinát munkástanácsa arról adott hírt, hogy a várost körülzárták az oroszok:

„Dunapentele az első szocialista város Magyarországon. A városban többségben munkások laknak és a hatalom az ő kezükbe van letéve.

...A város lakossága fegyverben van... fegyverét nem adja le... gyárakat, házakat a saját kezükkel építették fel. A munkásság megvédi a várost a fasiszta túlkapástól... de a szovjet csapatok ellen is.”²

Egy héttel később viszont Ózd munkástanácsán volt a sor, hogy harciasan visszautasítsa a Kádár-kormány felhívását, amelyben a magyar munkások támogatását kérte:

„Nem! A munkáosztály tudtára adja Kádárnak és társainak, hogy semmilyen körülmények között soha nem fog együttműködni árulókkal.

Ózd, Diósgyőr, Kazincbarcika, Borsodnádásd és Salgótarján munkásai, Borsod és Ózd szénmezőinek bányászai szilárdan és egységesen állnak szemben Kádárral és társaival.”³

A Kádár-rezsim hasonló visszautasításban részesült az ország minden főbb munkáscentrumából. A szovjet erőkkal szembeni legerősebb fegyveres ellenállásra Dunapentele, Ózd és Miskolc nagy nehézipari központjaiban, valamint a borsodi, dorogi, tátabányai és pécsi bányászterületekben került sor.⁺

Ami Budapestet illeti, a szovjet hadvezetésnek a legnehezebb páncélos egységeit Kőbánya és Csepel munkásnegyedekre kellett összpontosítania, ahol a munkások elfoglalták a gyárakat és még napokig kitartottak a szovjet tankokkal szemben. Egy szerző állítása szerint a kórházi adatokból kitűnik, hogy a sebesültek nyolcvan-kilencven százaléka munkásfiatal volt, és a Kádár-rendszer jelentései is azt bizonyítják, hogy a város elsősorban munkások lakta kerületeiben keletkeztek a legnagyobb épületkárok és itt volt a legmagasabb az elesettek száma is. A budai hegyek lankáin elterülő, divatos környék elegáns villáiban és kertes házaiban alig tettek kárt a harcok.⁴

⁺ Ma Dunaújváros.

⁺⁺A vidéki városok fegyveres harcoló csoportjainak utolsó *rádióközleménye* 1956. nov. 7-én, du. 2 óra 53 perckor volt hallható. Az adás így végződött: „A szovjet tankok és légierők támadják Dunapentelét. ...A harc változatlan hevességgel továbbra is folyik. ...Adásunkat bizonytalan időre megszakítjuk. ...Itt Rákóczi Adó, Miskolc...”

A szovjet támadás első célpontjai Budapest legfőbb szervezett ellenállási centrumai voltak – Pesten a Kilián-laktanya és a Corvin-mozi, Budán a citadella és a vár, valamint a legnagyobb csomópontok, mint a Móricz Zsigmond körtér, a Széna tér és a Marx tér –, mégis csak három napi szüntelen harc után sikerült leverni őket, november hatodikán-hetedikén. A távolabbi kerületekben – Újpesten és Kőbányán – a harcok néhány nappal tovább tartottak. A munkáskerületek közül a „Vörös Csepel” esett el utolsónak, de csak akkor, amikor a város többi részén folyó ellenállást felszámolva, az oroszok november 10-én és 11-én már Csepelen tudták bevetni minden nagyobb egységüket.

A munkások katonai veresége azonban egyáltalában nem biztosította az új hatalmi szervek azonnali győzelmét, mert a munkások kezében volt még a fő adu – ők ellenőrizték a termelést. A szovjet megszállás után a munkások nem voltak hajlandók felvenni a munkát, és a folytatódó általános sztrájk során megszervezték munkástanácsaikat gyári, kerületi, városi és végül országos szinten is. A sztrájkkal és a munkástanácsok által folytatták a forradalmi harcot és még hetekig ellenálltak a Kádár-rendszer és a szovjet szervek ellenforradalmi támadásának.

A kerületi munkástanácsok kialakulása

Azok a munkástanácsok, amelyek a kialakulás aktív stádiumában voltak már november 4-e előtt is, elsőként szerveződtek újjá, amint a harcok lecsendesedtek. Elsők voltak annak felismerésében is, hogy a forradalom vívmányait csak úgy védelmezhetik meg, ha együttműködnek egymással és összehangolják tevékenységeiket. Ennek érdekében a nagyobb gyárak munkástanácsai hozzáálltak környékük kerületi munkástanácsainak megalakításához. Az első valószínűleg a kelenföldi volt, ahol a Beloiannis Híradástechnikai Gyár munkásai jutottak vezető szerephez. Már november 8-án ennek a kerületi munkástanácsnak a küldöttségét fogadta még Grebennyik tábornok is, a megszálló szovjet erők főparancsnoka.

A csepeli Vas- és Fémművek szintén élen járt a Csepeli Központi Munkástanács megteremtésében, amely ugyancsak küldöttségeket menesztett mind a szovjet parancsnokhoz, mind Kádárhoz. November 8-a és 12-e között további helyi munkástanácsok alakultak a kispesti, zuglói, óbudai, angyalföldi és újpesti kerületekben.

A gyári munkástanácsoktól némiképp eltérően – amelyek fő fel-

adata az adott vállalat vezetésének átvétele volt —, ezek a kerületi munkástanácsok már kezdettől fogva lényegileg politikai szervek voltak. Szerepüket abban látták, hogy amit lehet, megvédelmezzenek a forradalom vívmányaiból, és hogy a munkások érdekeit képviseljék a Kádár-kormánnyal és a szovjet katonai vezetőkkel folytatott tárgyalásokon. De a kétféle munkástanácsot egyesítette az a közös követelés, hogy a gyár legyen azok közös tulajdona, akik benne dolgoznak, a termelést pedig a munkások által demokratikusan választott szervek, a munkástanácsok irányítsák.

November 4-e után a munkások politikai követeléseiket elsőként egy határozatban terjesztették elő, amelyet november 12-i gyűlésükön a XI. kerületi munkástanácsok küldöttségei fogadtak el. Ez a határozat kimondta, hogy a munkások hajlandók felvenni a munkát és tárgyalni a Kádár-rendszerrel azzal a feltétellel, hogy bizonyos politikai követeléseik teljesülnek. Ezeknek a követeléseknek az előterében Nagy Imre és hívei haladéktalan szabadon bocsátása, azonnali tűzszünet, garancia a szovjet csapatok kivonására és a szabad, demokratikus választások állt. A munkások ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a gyáraknak és a földnek a dolgozó nép kezében kell maradniuk, és követelték a munkástanácsok hatalmának és jogkörének bővítését és megerősítését.⁵

A XI. KERÜLETI MUNKÁSTANÁCSOK HATÁROZATAI:

A XI. kerületi üzemek dolgozóinak munkásképviselei egyhangúlag elhatározták azt, hogy a munkát Magyarország szocialista építésének és a nép jövőjének érdekében felveszik az alábbi pontokban foglalt feltételek mellett:

1.) Kihangsúlyozni kívánjuk azt, hogy a forradalmi munkásosztály a gyárakat, a földet a dolgozó nép tulajdonának tekinti.

2.) A MUNKÁSPARLAMENT tárgyalófélként elismeri a Kádár-kormány illetékességét azzal a kikötéssel, hogy saját törvényességének biztosítása érdekében kormányát a nép akaratának megfelelően alakítsa át.

3.) A nép bizalma a munkástanácsokat létrehozta, hogy a nép akaratára továbbra is érvényesülhessen ezért követeljük a munkástanácsok jogkörének gazdasági, kulturális és társadalmi téren teljes egészében kibővítését és annak a Kormány által való megerősítését.

4.) A belső rend megővése és az általános nyugalom helyreállítása érdekében követeljük a szabad választások kitűzését, ahol csak olyan pártok indulhassanak, melyek elismerik és elismerték eddig is a termelőeszközök társadalmi tulajdonán felépülő szocialista vívmányaikat.

5.) Követeljük a forradalom által megválasztott Nagy Imre kormány tagjainak, parlamentereinek, valamint a szabadságharcosoknak azonnali szabadlábrahelyezését.

6.) Követeljük a tűzszünet azonnali elrendelését, valamint a szovjet csapatoknak azonnali kivonását Budapestről – mivel a magyar karhatalmi alakulatok a belső rend fenntartását a munkáserekkel biztosítani tudják – és követeljük, hogy a magyar kormány amint a munkásság a munkát felvette azonnal kezdjen tárgyalásokat a közvélemény tájékoztatása mellett, a szovjet csapatoknak az ország területéről történő folyamatos, rendezett kivonásáról.

7.) Az ország belső karhatalmát meg kell szervezni az üzemek becsületes dolgozóiból és a honvédség néphez hű csapataiból.

8.) Kérjük, hogy a fenti pontokban határozottakat rádió és újság útján a Kormány ismertesse.

Záradék: az okozott rombolások helyreállításával, a nép élelmiszerellátásával, a közlekedés helyreállításával kapcsolatos munkákat azonnal felvesszük, további munkákat azonban csak követeléseink elismerése és biztosítása esetén vesszük fel.

A XI. kerületi ÜZEMEK MUNKÁSTANÁCSAI

Budapest, 1956. november 12.

FELHÍVÁS

Budapest minden munkása

azt akarja, hogy a fővárosban létrejöjjön a rend. Természetesen mi nem akármilyen rendet akarunk, hanem forradalmi rendet, olyan rendet, mely a forradalom nagy követeléseinek megvalósítására épül. A budapesti munkásság harcolni fog egyrészt mindazok ellen, akik törvénytelen cselekményekkel meggyalázzák forradalmunkat, más-

részt azok ellen, akik a forradalmat csak frázisokban, formailag ismerik el, s ezzel el akarják sikkasztani a forradalom lényegét.

A forradalom a magyar nép forradalma, a fegyveres harcokban a magyar nép harcolt. Most is a forradalom további útját csak maga a magyar nép s talán legelsősorban a budapesti munkásság szabhatja meg. A budapesti munkásságnak ez nemcsak joga, hanem hazafias kötelessége is.

Ezért azzal a felhívással fordulunk Budapest üzemeihez, hogy munkástanácsaik képviselőit küldjék el november 13-án, kedden 13 órára a Budapesti Munkástanács megalakítása céljából az újpesti városházára (Bp. IV., Bajcsy Zsilinszky út 14).

Budapest, 1956. XI. 12.

ÚJPESTI FORRADALMI MUNKÁSTANÁCS

A Központi Munkástanács megalakulása

Ebben az időben elevenítették fel ismét azt a tervet, mely legelőször a munkástanácsok parlamentje október 31-i ülésén merült fel, hogy egy olyan központi szervezetet kéne létrehozni, mely valamennyi helyi budapesti munkástanács működését összehangolná. Ezt már az Országos Nemzeti Bizottság is javasolta a forradalom idején, és november 12-én a kisésti kerületi munkástanács ülésén egy veterán kommunista is így javasolta.

Végül is azonban az Újpesti Forradalmi Munkástanács (korábban Újpesti Forradalmi Bizottságnak hívták) november 12-i ülésén tették meg az első lépéseket egy központi munkástanács létrehozására. Ezen az ülésen a szomszédos Angyalföld munkásainak küldöttei, valamint diákok és értelmiségiek is részt vettek.

Egy fiatal budapesti értelmiségi, Krassó Miklós javasolta az ülésen, hogy az újpesti munkástanács vegye kezébe a kezdeményezést, és bocsásson ki felhívást egy központi munkástanács alapítására, mely Budapest valamennyi munkását képviselné a Kádár kormánnyal és a szovjet hatóságokkal folytatott küzdelemben. Azt képzelte, hogy egy központi munkástanács képes lenne közvetlenül tárgyalni a megszálló erők parancsnokságával, a Kádár kormány megkerülésével.⁶ A javaslat támogatásra talált a jelen levő idősebb munkások körében, s a munkástanács elhatározta, hogy felkéri a város helyi munkástanácsait, hogy másnap délutánra küldjék el képviselőiket az újpesti tanácsházára, a központi munkástanács megalakítását szolgáló gyűlésre. Az ülésen részt

vevő diákok vállalták a felhívás sokszorosítását és terjesztését az egész városban, sőt a jelenlévők közül ketten másnap reggel a csepeli és a kelenföldi kerületi munkástanácshoz is elvitték a felhívást.⁷

November 13-án reggel azonban az újpesti munkástanács több tagját letartóztatták, és a központi munkástanács alakuló gyűlésére érkező küldöttek azt tapasztalták, hogy az újpesti tanácsházát szovjet tankok veszik körül. A küldöttek jó részét azonban sikerült a közeli Egyesült Izzóba irányítani, ahol a gyűlést végül is az Egyesült Izzó munkástanácsának elnöklete alatt sikerült megtartani. Ebből némi félreértés fakadt, mert amikor Krassó Miklós, aki az előző nap elsőként javasolta egy központi munkástanács alakítását, felállt, hogy részletesen kifejtse elképzeléseit, az elnök félbeszakította, mondván, hogy nem előadást hallgatni jöttek ide, s különösen nem olyan valakitől, aki se nem munkás se nem tagja semmiféle munkásszervezetnek. Végül aztán csak vonakodva hagyták, hogy befejezze beszédét.

Ezután élénk vita következett, melynek során a munkások küldöttei egyetértettek politikai követeléseikben, és abban, hogy egy egységes központi munkásszervezetet akarnak. Ugyanakkor azonban képtelenek voltak megegyezni a szervezet konkrét felépítésében, és abban, hogy milyen stratégiát kövessenek követeléseik megvalósítása érdekében. A Kádár kormányt ugyan továbbra sem ismerték el, de megállapodtak abban, hogy a Központi Munkástanács képviselői tárgyaljanak vele. Végül úgy döntöttek, hogy a Központi Munkástanács hivatalos megalapítását másnapra halasztják, mivel a város több kerülete, és több nagyobb gyár nem volt képviselve ezen a gyűlésen.

Igy történt, hogy másnap, november 14-én délután a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács az újpesti Egyesült Izzóban megtartotta első alapító ülését. Körülbelül 50-60-an képviselték Budapest kerületeit és nagyobb gyárait, de a nagyobb vidéki városokból, Miskolcra és Győrből is érkeztek képviselők. Ezt az ülést egy másik fiatal értelmiségi, Varga Domokos író felszólalása nyitotta meg. Felolvasta Bibó István, Nagy Imre november 3-i kormánya államminiszterének tervezetét a magyar kérdés kompromisszumos megoldásáról, melyet a gyűlés rövid vita után elfogadott, mint általános politikai alapelveik megfogalmazását.*

Ezt követően a gyűlés a szervezés és a taktika sürgősebb és gyakorlatibb kérdéseit vitatta meg. A vitában a vezető szerepet Bali Sándor, a Beloiannis Híradástechnikai Gyár Munkástanácsának elnöke vitte, aki előző este a Kádárral tárgyaló munkásküldöttséget vezette. Bali

* A Bibó-tervezet részletesebb ismertetésére lásd a hatodik fejezetet.

amellett szállt síkra, hogy a munkástanácsoknak ugyan nem szabad elismerniük a Kádár kormányt, ám készen kell állniuk arra, hogy tárgyaljanak és alkudozzanak vele. Ennek érdekében azt javasolta, hogy alakítsanak egy központi munkástanácsot, mely egyrészt irányítani fogja a sztrájkot, másrészt képviseli a munkások követeléseit és képes lesz engedményeket kicsikarni a Kádár kormánytól.

Az értekezlet elfogadta Bali javaslatát, és bejelentették a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács megalakulását, melyet felhatalmaztak, hogy az összes budapesti gyár munkásai nevében tárgyaljon. A gyűlés felhívást bocsátott ki, hogy az egész városban válasszanak kerületi munkástanácsokat, és mihelyt csak lehetséges válasszák újra a gyári munkástanácsokat is. Végezetül a gyűlés határozatot hozott, melyben kijelentették, hogy a munkások hűek a szocializmus elvei iránt, és szílánan eltökélték, hogy megvédik a termelési eszközök kollektív tulajdonát. A továbbiakban a határozat körvonalazta a munkások politikai követeléseit, amelyek között szerepelt az általános amnesztia, a Nagy Imre vezette kormány, a szovjet csapatok kivonása és az egypártrendszer megszüntetése. Amíg csak nem teljesítik ezeket a követeléseket – szögezték le – folytatni fogják az általános sztrájkot.⁸

A Központi Munkástanács összetétele és szervezete

A Központi Munkástanács alakuló ülésének küldöttei érdekes összetételben képviselték Budapest főbb kerületeinek és nagyobb gyárainak munkásait. Sokan régi munkásmozgalmi emberek voltak, a szociáldemokrata vagy a kommunista pártban – gyakran mindkettőben – folytatott régebbi politikai gyakorlattal. Az idősebb munkások közül többen voltak aktív tagjai a háború előtti harcos Vasas Szakszervezetnek. A gyűlésen ugyanakkor figyelemreméltó volt a munkásfiatalok nagyarányú részvétele – a küldöttek csaknem fele huszonhárom-huszonnyolc éves volt. Ezek a fiatalabb munkások lelkesedéssel és dinamizmussal egészítették ki az idősebb küldöttek tapasztalatát és felelősségérzetét. Ezenfelül mindkét korcsoportban sok szakképzett ember volt: – mérnökök, vasipari szakmunkások, szerszámkészítők és villanyszerek. Néhány diák és fiatal értelmiségi megfigyelőként ugyancsak részt vett az ülésen.

A vita után és miután meghozták a határozatot a Központi Munkástanács megalakításáról, egyre világosabbá vált, hogy formálisabb struktúrára van szükség a tanácskozások rendjének és irányításának bizto-

sításához. A gyűlés ezért kb. húsztagú ideiglenes bizottságot választott, s ezt megbízták, hogy dolgozzon ki szabatosabb és pontosabb akcióprogramot. Ennek az ideiglenes bizottságnak tagjai közül került ki azok többsége, akik később a Központi Munkástanács tényleges vezetői lettek. Bár ennek a bizottságnak pontos személyi összetételét eddig még hitelesen soha nem dokumentálták, a névsor fele ismeretes, s ezek feltehetően reprezentálják a testület egészét. Közéjük tartoztak az alábbiak:

Babay István: a Budapesti Villamosvasút Vállalat küldöttje.

Balázs Árpád: Újpest küldöttje, a Bányagépgyár dolgozója.

Balázs József: Angyalföld küldöttje; esztergályos a Magyar Acélárú Gyárban. A Vas- és Fémipari Dolgozók Szakszervezetének veterán tagja, 1945 óta kommunista párttag.

Balázs Sándor: az Egyesült Izzó küldöttje, szerszámkészítő, a Vas- és Fémipari Dolgozók Szakszervezetének veterán tagja.

Bali Sándor: a Beloianisz Gyár és Kelenföld küldöttje. Harminchárom éves szerszámkészítő, a Vas- és Fémipari Dolgozók Szakszervezetének régi tagja, szociáldemokrata párttag a háború előtt és 1945 óta kommunista párttag.

Dévényi József: a Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsának küldöttje.

Kalocsai György: Csepel küldöttje; harminckét éves vegyészmérnök a Csepeli Növényolajgyárnál.

Karsai Sándor: Kőbánya küldöttje; huszonhat éves fémmunkás a Vegyipari Gép- és Radiátorgyárban.

Sebestyén Miklós: a Magyar Optikai Művek küldöttje; huszonhat éves mérnök.

Tőke Ferenc: Zugló és a Telefongyár munkástanácsának küldöttje. Huszonhat éves szerszámkészítő, a Szociáldemokrata Párt korábbi tagja.

A fentiek közül kezdetben kiemelkedett Bali Sándor, a Beloianisz gyár és a XI. kerület munkástanácsa elnöke, aki lelkesedésével és javaslataival jelentős szerepet játszott a Központi Munkástanács megalakításában. Tőle származott az általános politikai koncepció is, mely a Központi Munkástanács további alakulásának és szerveződésének kereteit megszabta. Tisztességére és szocialista szellemére jellemző, hogy jóllehet 1945-től a kommunista párt aktív tagja és egyben kirnagasló hozzáértésű szerszámkészítő volt, mégis a műhelyben maradt a munkások között, amikor sokan mások vezető pozícióra és kiváltságok szerzésére törekedtek. Most is, annak ellenére, hogy sok tekintetben ő volt a Központi Munkástanács legbefolyásosabb személyisége és gyakran

legkiemelkedőbb szószólója, eleinte megelégedett azzal, hogy egyszerű tagként szerepeljen.

November 15-én a Beloiannis egy másik dolgozója és a XI. kerületi munkástanács küldöttje, Rácz Sándor csatlakozott a Központi Munkástanácshoz. Rácz Sándor Bali mellett dolgozott szerszámkészítőként, és rövidesen még nála is kiemelkedőbb szerephez jutott. Rácz alig huszonhárom évesen a fiatalabb munkások legaktívabb képviselője volt – olyan ember, akinek jellemében a mély őszinteség erővel és céltudatossággal párosult. Kissé harciasabb volt, mint Bali Sándor, elszántan kiállt az országos munkástanács megalakításáért, és nem sokkal később őt választották a Központi Munkástanács elnökévé.

A Központi Munkástanács választott titkára Babay István lett, a Budapesti Villamosvasút Vállalat küldöttje. A Tanács székhelyét hamarosan át is helyezték a Villamosvasút Vállalat belvárosi irodáiba, az Akácfa utcába és Babay István végezte a Tanács működésével együttjáró mindennapos adminisztratív tennivalókat.

Rajtuk kívül a Központi Munkástanács tagjai közül Kalocsai György emelkedett ki, aki vegyészmérnök volt a csepeli növényolajgyárban, és később a Kádár-kormánnyal folytatott tárgyalások során játszott kiemelkedő szerepet. Amikor a Tanács formális szervezetét kidolgozták, Kalocsait, Balival együtt a Tanács elnökhelyetteseivé választották.

Karsai Sándor, egy fiatal lakatos – aki fémmunkásipari mérnökké küzdötte fel magát, és egy radiátorokat gyártó kőbányai vállalatnál dolgozott – nagy népszerűsége tett szert a munkások körében és a Központi Tanács politikai bizottságának vezetője lett. Karsai már kezdettől fogva hangsúlyozta annak fontosságát, hogy fogalmazzák meg a munkástanácsok hosszútávú céljait és tisztázzák azok sajátos szerepét a gazdasági és politikai rendszerben.

Az ideiglenes bizottság két további tagjáról, Sebestyén Miklósról és Tőke Ferencről ugyancsak érdemes külön említést tenni, mert ők ketten számoltak be később a Központi Munkástanács működéséről. Sebestyén Miklós – egy fiatal mérnök, aki több nyugati nyelvet beszélt – a Tanács sajtóbizottságának vezetője lett, és feladatai közé tartozott sajtókonferenciák tartása a külföldi újságírók számára, valamint a Tanács tájékoztató bulletinjének kiadása is. Tőke Ferenc fiatal munkás volt, aki a Műszaki Egyetem esti tagozatos hallgatójaként már korábban kapcsolatba került a diákok mozgalmával. Az ő feladatkörébe a szervezeti kérdések tartoztak.

Azok közül, akik később kapcsolódtak be a Központi Tanács munkájába, megemlíjtük még Varga Lajost, egy munkást a zuglói kerületi

munkástanácsból. Varga Lajos tudott oroszul, és ő képviselte a Tanácsot a szovjet katonai parancsnokság felé.

A Központi Munkástanács plenáris üléseit azonban nem egy állandó testület, hanem a küldöttek gyűlése tartotta, és erre Nagy-Budapest minden kerületi munkástanácsa két-két képviselőt küldött. Ily módon a Tanács különböző ülésein részt vevő küldöttek nem mindig voltak szükségképp ugyanazok. Eleinte csak egyetlen kinevezett tisztségviselő volt, a Tanács titkára, Babay István, és a Tanács ülésein a tagok felváltva elnököltek. Kiderült azonban, hogy ez a rendszer számos problémára vezet, s így végül november 16-án Rácz Sándort kinevezték állandó elnökké, Kalocsai Györgyöt pedig Bali Sándorral együtt elnökhelyettesekké.

A Központi Munkástanács héttagú bizottságból álló titkárságot állított fel az egyes tevékenységi területek felügyeletére. Ezek vezetői Rácz Sándor, Bali Sándor, Kalocsai György, Karsai Sándor, Babay István, Sebestyén Miklós és Tőke Ferenc voltak. Minthogy köztük volt a Központi Tanács négy állandó tisztségviselője is, nyilvánvalóan ők heten alkották a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács tényleges vezetőségét vagy végrehajtó szervét.⁹

A sztrájk kérdése

Miután létrehozta végrehajtó szervét és kidolgozta politikai követeléseit, a Központi Munkástanács tizenkilenc tagú küldöttséget nevezett ki az egyik csepeli küldött, Dévényi József vezetésével, hogy közvetítse a budapesti munkások követeléseit a Kádár-kormányhoz. Ez a küldöttség november 14-én este találkozott Kádárral a parlamentben.

Kádár rendkívül figyelemreméltó beszédében^{*} elvi egyetértését fejezte ki a küldöttség követeléseinek többségével, nevezetesen Nagy Imrének a kormányban való részvételével, a több politikai párt indításával tartandó demokratikus választásokkal és azzal, hogy a szovjet csapatokat végül is kivonják. Egy füst alatt azonban kijelentette, hogy ezek a követelések a fennálló körülmények között azonnal nem teljesíthetők, és miközben felszólította a munkásokat, hogy mindenekelőtt vegyék fel a munkát, követeléseik teljesítésére semmilyen biztosítékot

^{*} Kádár Jánosnak ezt a beszédét a „Népszabadság” 1956. november 15-i száma címlapon közölte.

nem adott. Kádár tehát látszólag békülékenynek mutatkozott, valójában azonban nem engedett egyetlen pontban sem. Ezért aztán a Központi Tanács küldöttei úgy érezték, hogy ők sem tehetnek semmilyen engedményt, és a találkozó végül minden látható eredmény vagy előre-lépés nélkül félbeszakadt.¹⁰

KÁDÁR JÁNOS TÁRGYALÁSA A KÖZPONTI MUNKÁSTANÁCS KÜLDÖTTSÉGÉVEL

(Budapest, 1956. november 14-én)

Szerdán délután az Egyesült Izzóban a budapesti nagyüzemek munkástanácsainak több mint ötszáz küldötte gyűlt össze, hogy egy-behangolja a különböző üzemek dolgozóinak véleményét, s megválasszák a nagy-budapesti központi munkástanácsot. Este, a központi munkástanács 19 tagú küldöttsége a parlamentben felkereste Kádár Jánost, a minisztertanács elnökét, hogy tolmácsolja a budapesti üzemek és több vidéki nagyüzem dolgozóinak követeléseit.

E követeléseit a központi munkástanács több pontba foglalt össze. Bevezetőben leszögezi, hogy a munkástanács szigorúan a szocializmus elve alapján áll, megvédi a termelőeszközök társadalmi tulajdonát. A továbbiakban egyebek között követelik, hogy Nagy Imre vegye át a kormány vezetését, mielőbb vonják ki a szovjet csapatokat, legyen többpártrendszer (de csak a szocializmus alapján álló pártok működhessenek), tartsanak szabad és titkos választásokat, bizonyos idő eltelte után.

Kádár János elvtárs behatóan elemezte ezeket a követeléseket. Mindenekelőtt ismertette a kormány álláspontját Nagy Imrével kapcsolatban. Elmondotta, hogy Nagy Imre jelenleg egy külföldi állam budapesti követségén kért menedékjogot, s nincs módunk vele tárgyalni. Ilyen körülmények között természetesen Nagy Imre nem lehet miniszterelnök. Ha Nagy Imre lemond erről a területen-kivüliségről, ismét magyar földre lép, meglesz a lehetősége annak, hogy tárgyaljon és megegyezzen velünk.

Kádár elvtárs ezután rátért a pártok kérdésére és a többi között a következőket mondotta: Feladjuk a párt monopol helyzetét, többpártrendszert, tiszta, becsületes választásokat akarunk.

Tudjuk, hogy ez nem lesz egyszerű dolog, mert nemcsak puska-golyóval, hanem szavazócédulával is ki lehet löni a munkáshatalmat.

Számolunk azzal, hogy esetleg alaposan megverhetnek bennünket a választáson, de vállaljuk a választási harcot, mert a kommunista pártnak meglesz az ereje hozzá, hogy ismét megszerezze a dolgozó tömegek bizalmát. A kommunista pártnak nemcsak hibái vannak. Most minden mocskot ráhánynak, pedig a párt nem azonos azokkal, akik nevével visszaéltek, a pártnak 900 ezer tisztességes ember volt a tagja.

Népszabadság, 1956. november 15.

A Központi Munkástanács szervezetének és értekezleteinek kezdeti informális jellege időközben számos problémára vezetett. A Tanácsnak kezdetben nem volt állandó elnöke, de még kinevezett szóvivője sem. Az első ülésen egy újpesti küldött, Balázs Árpád elnökölt, s ezután őt bízták meg, hogy a Tanács nevében nyilatkozzon és a nyilvánosság elé tárja a Központi Tanács álláspontját. Balázs Árpád azonban arra használta fel ezt a lehetőséget, hogy még aznap, november 14-én este a Központi Munkástanács nevében rádiófelhívást adjon ki a munka feltétel nélküli felvételére. Amikor a Tanács többi tagja tudomást szerzett akciójáról, arra a következtetésre jutottak, hogy Balázs a kormány ügynökeként szivárgott be a Tanácsba és megfosztották tagságától.

Balázs Árpádot Dévényi József váltotta fel – aki november 14-én a delegációt vezette Kádárhoz – de a következő napokban ő is csaknem ugyanolyan kétértelmű magatartást tanúsított a sztrájk vonatkozásában és egyáltalán meglehetősen határozatlanul viselkedett. Ennek következtében hamarosan őt is a Kádár-rendszerrel való megalkuvásra hajló opportunistának tekintették, s nem eléggé elszántnak és határozottnak ahhoz, hogy a Központi Munkástanács szószólója lehessen. Ezt a helyzetet végül is úgy oldották meg, hogy november 16-án titkos szavazással döntöttek arról, hogy ki legyen a Központi Munkástanács állandó elnöke. A választáson Dévényi vereséget szenvedett, és a Központi Tanács elnökévé a harcosabb és radikálisabb Rácz Sándort választották meg.

Közben a Központi Tanácson belül folytatódott a vita, hogy miként viszonyuljanak a Kádár-kormányhoz és a sztrájk továbbfolytatásához. A Központi Munkástanács a belvárosba, a BESZKÁRT Akácfa utcai székházába tette át működését, és november 15-én már itt tartották második ülésüket. Erre a megbeszélésre több kerületi munkástanács küldte el képviselőit, míg a Vasas Szakszervezet székházában további

huszonöt budapesti nagyüzem küldöttei gyűlést tartottak, melyben szintén elhatározták, hogy csatlakoznak a Központi Munkástanácshoz. Részt vett az ülésen számos vidéki munkástanács küldöttje is.

Az ülés fő témája a Kádárral való találkozás kudarca volt. Míg egyes delegátusok az új hatalmi szervekkel való leplezetlen szembeszegülés mellett szálltak síkra – „Nincs szükségünk a kormányra! Mi vagyunk és leszünk itt a vezetők Magyarországon!”, jelentette ki például Rácz Sándor – a küldöttek többsége arra hajlott, hogy kösse nek kompromisszumot a kormánnyal. Végül Bali Sándor azt javasolta, hogy ne ismerjék el ugyan *de jure* a Kádár-kormányt, de ugyanakkor ne tartózkodjanak attól, hogy *de facto* kapcsolatot létesítsenek vele.

A központi kérdés azonban változatlanul a sztrájk maradt. Néhány küldöttség – főként a csepeliek és győriek – a munka feltétel nélküli felvételét támogatta, hogy időt adjanak a kormánynak, hogy bebizonyíthassa szándékai őszinteségét. Mások, épp ellenkezőleg, a teljes és kitartó sztrájk mellett törtek lándzsát, elutasítottak minden kompromisszumjavaslatot és ragaszkodtak követeléseik maradéktalan teljesítéséhez. Ismét Bali Sándornak sikerült a mérsékeltebb irányvonalról meggyőzni az embereket. Az ország – mondotta – súlyos gazdasági helyzetben van, és a munkástanácsoknak nincsenek tartalékaik, amire hosszú sztrájk esetén támaszkodhatnának. Ebben a helyzetben – javasolta – a munkásoknak fel kell ajánlaniuk a munka felvételét, feltéve, hogy jelentős engedményeket kapnak a Kádár-kormánytól. Ezzel a lépéssel ráadásul azt is bizonyítják, hogy a sztrájk nem csupán a munkások spontán és szervezetlen reakciója volt, hanem szervezett és nagyerejű fegyver, amit tudatosan vetettek be a munkások követeléseinek teljesítéséért.

Új küldöttséget alakítottak és küldtek tehát Kádárhoz nov. 15-én, határozottan a megbékélés szellemében. Ez a küldöttség azonban ugyanolyan elutasításra talált, mint a korábbi. Kádár ismét felszólította a Központi Munkástanácsot, hogy vessenek véget a sztrájknak, de ugyanakkor nem akart vagy nem tudott semmilyen garanciát ajánlani követeléseik kielégítésére.

Ennek ellenére az egész városban egyre erősödött a nyomás, hogy fel kellene venni a munkát. Ahogy közeledett a tél, az általános sztrájk gyilkos fegyvernek látszott alkalmazói számára éppúgy, mint azok számára, akik ellen irányult. November 15-én a Csepeli Központi Munkástanács felszólított a munkába való visszatérésre. Másnap a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács követte a példát és megegyezett, hogy november 17-ére, szombatra meghirdeti a munka újrafelvé-

telét az egész városban. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy nem adják fel a sztrájkhoz való jogukat és a forradalom több követelését.

De nem mindenki volt elégedett a sztrájk befejezésére vonatkozó döntéssel. Ellentétben azzal, ahogyan a Kádár-rezsim igyekezett feltüntetni a dolgokat – mintha korábban a Központi Munkástanács kényszerítette volna rájuk a sztrájkot –, sok munkás elkeseredetten tiltakozott a munka felvétele ellen és úgy érezték, hogy a Központi Tanács elárulta a sztrájkolókat. Sőt, a Központi Tanács egyes tagjai kis híján megverték a Tanács székháza előtt összegyűlt, dühösen tiltakozó munkások. Amikor később vidékről újabb küldöttek érkeztek, közülük többen mérgesen rátámadtak a Központi Tanács vezetőire, „elmondtak minket mindennek; gazembereknek, árulóknak, stb.”¹¹

Kapcsolatok a szovjet katonai parancsnoksággal

A Kádár-kormánnyal való tárgyalás kísérletén kívül a Központi Munkástanács közvetlen kapcsolatba lépett a Grebennyik tábornok parancsnoksága alatt álló szovjet katonai hatóságokkal is. Először azért vették fel a kapcsolatot, hogy megakadályozzák a deportálásokat és kieszközöljék az oroszok által letartóztatott magyarok szabadon bocsátását. Meg is egyeztek, hogy a Központi Munkástanács minden nap átadja a szovjet katonai parancsnokságnak az eltűnt munkástanács-tagok névsorát, az oroszok pedig gondoskodnak azok szabadon engedéséről. A munkástanácsok közvetítőkként is működtek élelmiszerek és gyógyszerek szétosztásában a lakosság között.

Mindezt a szovjet parancsnokság közvetlenül a Központi Munkástanáccsal intézte – teljesen a Kádár-kormány feje fölött –, és ezáltal gyakorlatilag elismerte a Központi Tanácsot, mint a magyar munkásokat képviselő szervet. A Központi Tanács minden tagja még egy speciális szovjet igazolványt is kapott, amely feljogosította tulajdonosát szabad közlekedésre a kijárási tilalom idején, és fegyverviselési engedélyt is kaptak.

Eleinte a Központi Tanács képviselői mentek a szovjet katonai parancsnokságra tárgyalni, később azonban már szovjet tisztek is megjelentek a Központi Tanács ülésein. Végül az oroszok kifejezetten megbíztak egy szovjet ezredest, hogy tolmács kíséretében állandó képviselőjük legyen a Központi Munkástanácsban, egyszer pedig szovjet tisztek egy csoportja meglátogatott egy helyi gyárat, hogy meghallgassák a magyar munkások véleményét.

Egészében véve az oroszok képviselői igen korrekt módon jártak el és láthatóan szimpatizáltak a munkástanácsokkal. A beszámolók többségéből azonban az derül ki, hogy nem egészen tudták, hogy a munkástanácsok végül is milyen szerepet akarnak betölteni, és igen valószínű, hogy engedékeny viselkedésüket felülről rendelték el. Annyi bizonyos, hogy december elején gyorsan megváltozott az irányvonaluk, miután Grebennyik tábornokot ideiglenesen visszarendelték Moszkvába, és az új helyzetben a szovjet KGB főnöke, Ivan Szerov tábornok sokkal keményebb vonalat vezetett be a munkástanácsokkal szemben.

Az Országos Munkástanács

A Központi Munkástanács megalakulásától kezdve több ülésen felmerült a javaslat, hogy alakítsanak Országos Munkástanácsot, de ezt a lépést mindig elhalasztották, amíg lehetőség nem nyílik az egész ország munkástanácsait képviselő, demokratikusan megválasztott küldöttekből álló gyűlés tartására.

A „munkástanácsok parlamentje”-ként működő Országos Tanács szervezeti felépítésére részletes terv került a Központi Munkástanács elé november 18-án. A terv 156 tagból álló küldöttgyűlés létrehozását javasolta, ahol a küldöttek a budapesti kerületek, a megyék és egyes nagyobb gyárak munkástanácsait képviselik. Ez a gyűlés harminc tagú elnökséget választ, amelynek jogában áll kooptálni további, maximálisan húsz tagot az egyetemek, a hadsereg, a rendőrség, az értelmiségi szervezetek és a politikai pártok képviselőiből. A Központi Munkástanács jóváhagyta a tervet, és november 19-én felhívással fordult Magyarország minden munkástanácsához, hogy küldjék el képviselőiket a budapesti sportcsarnokba november 21-én az Országos Munkástanács alakuló értekezletére.

„Ettől az értekezlettől azt vártuk – mondja a felhívás egyik aláírója – hogy a Kádár-kormánnyal szemben országos viszonylatban létrejöjjön egy munkástömegre támaszkodó és munkások kezében levő hatalom.” A gyűlésen való részvételre meghívókat küldtek a Kádár-kormánynak és a szovjet katonai hatóságoknak is.¹²

November 21-én reggel 8 órakor, mintha csak Grebennyik tábornok elfogadta volna a meghívást a konferenciára – kb. négyszáz szovjet tank tünt fel az utcákon, körülvették a sportcsarnokot és lezárták az összes oda vezető utcát. Az értekezletre érkező küldötteket azonban szép csendben átirányították a Központi Munkástanács Akácfa utcai

székhelyére, ahol végül is megtartották az országos értekezletet a szovjet erőfitogtatás ellenére. Budapest képviselőin kívül küldöttek érkeztek Győr és Veszprém, Tatabánya, Pécs és Komló, Ózd és Salgótarján munkástanácsaitól. Néhány parasztküldöttség is megjelent kisebb falvakból.

E küldöttek közül sokan igen haragosan érkeztek, mert úgy gondolták, hogy a budapesti vezetők a sztrájk lefűjásával elárulták őket. A tatabányai, pécsi és salgótarjáni bányász küldöttségek voltak a legdühösebbek és legelszántabbak. „Ti dolgozhattok, ha akartok – jelentették ki –, de mi nem adunk se szenet, se áramot, a bányákat pedig elárasztjuk!” Az országos értekezlet megakadályozására küldött szovjet tankok mutatják, mi várható a Kádárral folytatott tárgyalásoktól. Az ilyen embereknek – mondták – csak egyetlen válasz adható: folytatni kell az általános sztrájkot.

A Központi Munkástanács vezetőinek nagy nehezen sikerült meggyőzniük a vidéki küldöttségeket, hogy nem kollaborálnak a kormánnyal és hogy a sztrájk folytatása Budapesten csak a lakosság nyomorát eredményezné és dezorganizálná a munkásság erőit. A tanácskozáson ugyanakkor úgy döntöttek, hogy hivatalosan nem alakítják meg az Országos Munkástanácsot, mert félő lenne, hogy ez ürügyül szolgálhat a Kádár-rezsimnek a Központi Munkástanács betöltésére is, és hogy bárhol lecsaphassanak a munkástanácsokra. A gyűlés azonban megteremtette az alapot a Központi Munkástanács és a vidéki munkástanácsok közötti állandó kapcsolattartáshoz, és így az Országos Tanács gyakorlatilag mégis létrejött. Végül felhívást bocsátottak ki, amelyben újra leszögezték a munkások követeléseit és kijelentették, hogy nem biztosíthatják teljeskörű együttműködésüket a kormánnyal mindaddig, amíg követeléseik nem teljesülnek.

Közben az a hír, hogy a sportcsarnokot orosz tankok vették körül, városszerte olyan szóbeszédre vezetett, hogy az országos értekezlet összegyűlését megakadályozták, a küldötteket pedig letartóztatták. Még mielőtt az országos konferencia meghozta volna határozatait, a munkások tiltakozó sztrájkba kezdtek, és mire a Központi Munkástanács értesült erről, a sztrájk már csaknem teljes volt a városban. A sztrájk kész ténye láttán a Központi Tanács vezetői megadták hozzá támogatásukat, tiltakozásul az országos értekezlet meghíúsításának kísérlete ellen. Részben a sztrájkolók iránti szolidaritásból, részben a vidéki küldöttségek nyomására, hivatalos negyvennyolc órás tiltakozó sztrájkot hirdettek.

A Csepeli Központi Munkástanács már megalakulásától kezdve

többé-kevésbé külön úton járt. Kezdetől fogva ellenezte a sztrájkot, és több bizalmat javasolt a kormány iránt. Ugyanakkor azonban a szovjet csapatok kivonása és a több politikai párt részvételével tartott szabad választások követelésében éppoly hajthatatlan volt, mint a Központi Tanács Budapesten. Ugyanolyan határozottan elítélte az országos tanácskozás megakadályozására irányuló november 21-i kísérletet és a munkástanács-tagok folytatódó letartóztatásait is.

November 22-én azonban a Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsa méginkább eltávolodott a közös platformtól, amikor elítélte a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács 48 órás sztrájkfelhívását. Elmúlt az ideje – mondták – az ilyen nyílt összeütközésnek a kormánnyal. Ami viszont magukat a csepeli munkásokat illeti, azok éppoly készek voltak eleget tenni a sztrájkfelhívásnak, mint Budapest többi munkásai. Erre a Központi Munkástanács elhatározta, hogy külön háromtagú bizottságot küld ki Csepelre, hogy kivizsgálják miért állnak szemben a helyi munkástanácsok a sztrájjal és a Központi Tanáccsal. Az elkövetkező napokban azonban a csepeli munkások maguk hozták rendbe a dolgot munkástanácsaik újraválasztásával. E választások során a sztrájkot ellenző vezetőket – köztük a Csepeli Központi Munkástanács elnökét – leváltották, és helyükre harcosabb szellemű munkások kerültek, akik készek voltak jobban együttműködni a Nagy-Budapesti Központi Munkástanáccsal.

Miután a szovjet hatóságok ilyen hevesen reagáltak, hogy tankokkal igyekeztek megakadályozni az országos értekezletet november 21-én, a Központi Munkástanács mindent megtett, hogy ne kerüljön sor olyasmire, amit provokációnak lehet tekinteni vagy ami ronthatná az esélyeket, hogy kompromisszumos megegyezésre jusson a Kádár-kormánnyal. A Központi Munkástanács tevékenysége elsősorban ennek a megfontolásnak alapján egyre inkább a passzív ellenállás szervezése felé fordult. Ennek egyik első példája a forradalom emlékére meghirdetett november 23-i néma tüntetés. A javaslatot, hogy délután 2 és 3 óra között senki ne lépjen ki az utcára Budapesten, a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa vetette fel, és innen vette át a Központi Munkástanács. A Budapest népéhez szóló felhívást osztatlanul követte mindenki, különösen mivel éppen aznap derült ki, hogy Nagy Imrét és társait elrabolták a jugoszláv követségről. Egy szemtanú így emlékezik vissza a történetekre:

„Budapest egyetlen pillanat alatt kihalt kísértetvárossá vált. Csak az orosz páncélkocsik kísértettek az utcákon, amelyek ide-oda hajtottak, de hiába. A csend ékebben szólt, mintha lőttek volna rájuk.”¹³

A legjelentősebb kísérlet, hogy valamiféle egyezség jöjjön létre a

Központi Munkástanács és a Kádár-kormány között november 25-én került sorra, amikor a kormány értekezletet tartott a parlament épületében a nemzetgazdaság átszervezéséről. A kormány felkérésére itt találkoztak a gazdasági miniszterek, illetve a nagyobb budapesti gyárak igazgatói, szakszervezeti vezetői, műszaki szakemberei, és munkástanácsainak képviselői, hogy megvitassák a katasztrófális gazdasági helyzetet és a gazdaság fejlesztésének lehetőségeit. Az értekezlet kezdetén tartott beszédekben a párt vezetői, Kádár János, Marosán György és Apró Antal arra kérték a munkások vezetőit, hogy segítsenek a kormánynak helyreállítani a rendet és újból beindítani a termelést.

„Zavar van a munkások fejében” – magyarázta Kádár, és nem tudják, mit tegyenek. A munkástanácsok feladata – folytatta – hogy támogassák a kormányt abbéli törekvésében, hogy eltérítse a munkásokat az ellenforradalomtól. Bali Sándor erre azt felelte: „Zavar csak az Önök fejében lehet!” „Kapcabetyárok – kiabált vissza Marosán. Azt hiszik, leckéztethetnek minket? Maguk proliknak nevezik magukat! De mi közülük van a munkásokhoz?”¹⁴

Aligha meglepő, hogy ilyen légkörben a találkozás anélkül ért véget, hogy bármilyen megegyezés született volna, és a két fél csak még inkább eltávolodott egymástól. Miután nem sikerült megnyernie a munkásvezetők együttműködését, a kormány azzal kezdte vádolni a munkástanácsokat, hogy nem képviselik a munkásosztály egészét és erőszakos és kényszerítő eszközökhöz folyamodott velük szemben. A konfrontáció ugyanakkor megmerevítette a munkásvezetők nézeteit is, és erősödtek az olyan hangok, hogy a Központi Munkástanácsnak önálló politikai erőként kell fellépnie. Ez az álláspont világosan kiderül a kormánnyal folytatott megbeszélésen Bali Sándor hozzászólásából, aki kijelentette, hogy „a magyar munkásosztály hívta életre a munkástanácsokat, s ezek jelenleg az egyedüli gazdasági és politikai szervezetek, amelyek mögött a munkásosztály áll”.¹⁵

November 27-én a Központi Munkástanács felhívást intézett az ország összes munkástanácsához, s ebben hasonlóképp leszögezik, hogy „minket a munkásosztály bízott meg... és minden erőnkkel a munkáshatalom erősítésén kell dolgoznunk.”

„Elérkezett az ideje annak – emlékezik vissza Sebestyén Miklós – hogy a Központi Munkástanácsot megerősítsük, tevékenységét fokozzuk s a nép által egyedül elismert politikai erőként komolyabban lépünk fel.”¹⁶

November utolsó hetében a hatóságok egyre jobban igyekeztek diszkreditálni és aláásni a munkástanácsokat. A parlamenti értekezleten például Kalocsai György elítélte sztálinista elemek provokatív akcióit a gyárakban, de a rádióban úgy ismertették szavait, hogy a „provokatív fasiszta elemeket” támadta. A Központi Munkástanácsot azonban méginkább felháborította az az általános kép, amit Kádár festett a parlamenti megbeszélésről november 26-i rádióbeszédében, melyben a munkástanácsokat ellenforradalmi erőknek bélyegezte és közölte, hogy vagy támogatják a kormányt vagy becsukhatják a boltot.

Az újjáalakult ÁVH szintén megkezdte a munkástanácsok elleni aknamunkát, és a Központi Munkástanács nevében röpcédulákat hamisítottak, amelyek a sztrájk folytatására és a szovjet hatalmi szervek elleni fegyveres akciókra hívtak fel. Ezek a provokációk nyilvánvalóan azt célozták, hogy szétzüllesszék a munkástanácsok egységét és tápot adjanak azoknak az állításoknak, hogy ellenforradalmi akciókra uszítanak.

E dolgok hatására a Központi Munkástanács ráébredt arra, hogy újságot kell kiadnia, amelyben a gyárakat és az országot hitelesen tájékoztathatja tevékenységéről. A nyomdák többségét azonban elfoglalták az oroszok, a kormány pedig mereven megtagadta a jogot a Központi Tanácstól, hogy saját lapot adjon ki. A Központi Tanács mégis felállított egy sajtó és tájékoztatási bizottságot Sebestyén Miklós vezetésével, aki néhány fiatal újságíróval, értelmiséggel és diákkal együtt hozzálátott a lap szerkesztéséhez, amelynek ezt az egyszerű címet adták: „Munkásújság”. Egy kis nyomdaüzem munkástanácsával sikerült is megállapodniuk, hogy a lapot hivatalos engedély nélkül kinyomtatják.

Már nyomták a *Munkásújság* első példányaikat, amikor megjelentek a Központi Tanács vezetői és közölték, hogy a kormány tudatta velük, hogy provokációnak tekintené az ilyen tevékenységet és így a Központi Tanács lemond a lap kiadásáról. Ehelyett megállapodtak abban, hogy folytatják a sokszorosított *Tájékoztató* megjelentetését, amelyet már korábban is kiadtak és a munkástanácsokon keresztül terjesztettek.

A Központi Tanács visszalépése ellenére a magyar hatóságok kiszálltak a nyomdába, elkobozták a *Munkásújság* már kinyomtatott néhány példányát és le akarták tartóztatni Sebestyént. Ugyanakkor a szovjet szervek több nagy gyárban lefoglalták a sokszorosító gépeket, hogy megakadályozzák a Központi Tanács *Tájékoztató*-jának terjesztését.

Mindettől azonban csak nőtt a munkások érdeklődése a *Tájékoztató* iránt, amelynek gépelt példányai most már kézről kézre jártak a gyárakban, felolvasták őket a munkásgyűléseken, és a cikkek szövegét telefonon továbbították vidéki városokba. A Központi Munkástanács felszólította a munkásokat a *Népszabadság* és az összes többi hivatalos újság bojkottálására, kivéve a *Népsport*-ot.

Harc a gyárakért

A Központi Munkástanács és a Kádár-kormány közt csaknem mindennapossá váltak a tanácskozások, de Kádár – miközben továbbra is hangoztatta elvi egyetértését a munkások követeléseivel – ragaszkodott ahhoz, hogy a fennálló helyzetben az első feladat a rend helyreállítása, vagyis a kormány hatalmának megerősítése. Gyakorlatilag azonban az történt, hogy mennél nagyobb lett a kormány hatalma, annál inkább igyekezett korlátozni a munkástanácsok tevékenységét és illetékességi körét. Ebben a szellemben fogant a munkástanácsokról november 22-én kibocsátott rendelet is, amely tevékenységüket igyekezett pusztán gazdasági és nem politikai funkciókra korlátozni. Továbbá, ámbár a kormány előzetesen megtárgyalta a rendelet előírásait a Központi Munkástanáccsal, nem volt hajlandó bármit is belefoglalni a kiadott rendeletbe a javasolt módosításokból.

Más alkalmakkor meg úgy tűnt, mintha Kádár már-már hajlandó lenne valamilyen kompromisszumot kötni a Központi Munkástanáccsal, de alulmarad a kemény vonal képviselőivel szemben a kormányban és a pártvezetésben. Így például Kádár az egyik megbeszélésen felajánlotta, hogy elismeri a Központi Munkástanácsot a dolgozók olyan országos tanácsaként („Termelők Tanácsa”), amelynek vezető szerepe lenne a gazdaság igazgatásában, de a javaslatot életbe léptető rendelet sohasem látott napvilágot.

Mindennek ellenére, a munkások továbbra is igen komolyan vették a saját, demokratikusan választott, autonóm szervezeteken alapuló gazdasági önkormányzat megvalósítását. A Vegyipari Minisztérium forradalmi bizottsága november 21-én előterjesztett egy tervezetet magában foglalva a közgazdaság irányításának alapelveit és szervezetét, demokratikusan megválasztott szervekre támaszkodva – mint ipari kamarák, szakszervezetek és munkástanácsok. Ehhez hasonló terveket dolgoztak ki a Kohó- és Gépipari Minisztériumban december elején: ezek még részletesebben dolgozták ki a munkahelyre alapozott munkásellenőr-

zés szabályzatát. Végül december első napjaiban a Központi Munkástanács elé terjesztették egy, az ország gazdasági életének átszervezését célzó javaslatot, az önkormányzat alapján, az üzemi munkásság és az üzemvezetés választott képviselőiből alakított ipari kamarák megszervezését, s – e szerveket összefogva – egy Országos Gazdasági Tanács felállítását javasolva. Ez a javaslat elfogadásra is került, az ország gazdasági életének kibontakozására irányuló tervezet formájában.

A kormány ugyan mindig hajlandó volt ezekről a kérdésekről tárgyalni, de kétséges, komolyan vette-e valaha is, hogy a munkástanácsokra ilyen felelősséget bízzanak a gazdasági vezetésben. Sőt, a kormány inkább azzal próbálta semlegesíteni a munkástanácsokat, hogy rábírja őket: működjenek a hivatalos szakszervezetek keretén belül. A Központi Munkástanács azonban kategórikusan visszautasította még azt is, hogy egyáltalán tárgyaljon a hivatalos szakszervezetekkel, mivel ezeket pártellenőrzés alatt álló, a munkásokat semmilyen módon nem képviselő, bürokratikus szerveknek tekintette. Mint Bali Sándor kifejtette, „Nem szabad és nem is lehet szakszervezetekről beszélnünk mindaddig, amíg maguk a magyar munkások alulról fel nem építik szervezeteiket, és újra ki nem vívják sztrájkjogukat.”¹⁷

A Központi Munkástanács – mint vezetői kijelentették – hajlandó és kész volt együttműködni független és demokratikus szakszervezetekkel, amelyek a munkások érdekeit képviselik. Ahhoz, hogy ilyen szakszervezetek jöhessenek létre, a Központi Tanács új, demokratikus szakszervezeti választásokat követelt. Ezekről a választásokról már megállapodás született a második szovjet beavatkozás előtt, de november 4-e után a hivatalos szakszervezeti vezetés folytonosan halogatta a dolgot és arra hivatkozott, hogy „a gyárakban a légkör... nem kedvez demokratikus és titkos választások megtartásának”.¹⁸

November végén elmélyült az ellentét a gyárakon belül is, minthogy a párt igyekezett újra kiépíteni ellenőrző szerveit a gyárakban, megvonni a munkástanácsoktól a gyárigazgatók kinevezésének és elbocsátásának jogát s újjászervezni a szakszervezeteket és az ÁVH-t.

A munkástanácsok egyhangúan úgy foglaltak állást, hogy nem engedik meg pártszervezetek működését a gyárakon belül, és amikor a párt-funkcionáriusok vissza akartak térni és újra megalakítani a forradalom előtti szervezeteiket, több ízben megakadályozták őket, sőt volt hogy be sem engedték őket a gyár területére. A szakszervezeteket illetően a munkások hozzáállása az adott helytől függően változott. Ahol a szakszervezetek a korábbi sztálinista funkcionáriusok kezében maradtak, ott kitiltották őket és a munkások követelték, hogy vagy maguk a

munkástanácsok vagy pártirányítástól független szakszervezetek képviseljék őket. Másutt – ahol a helyi szakszervezeti vezetők a forradalom mellé álltak és most nem voltak hajlandók belépni az MSZMP-be – a szakszervezetek megőrizték a munkások bizalmát és támogatását.

A forradalom alatt vagy közvetlenül utána igen sok munkástanács elbocsátotta a kommunista gyárigazgatót és újat nevezett ki a helyébe. Most viszont a Kádár-rendszer megfosztotta a munkástanácsokat attól a joguktól, hogy vezetőket bocsássanak el és nevezzenek ki, és elkezdte visszahelyezni hivatalukba a korábban leváltott gyárigazgatókat.¹⁹

Végül, Kádár korábban váltig hangoztatta, hogy a gyűlölt ÁVH nem fog újjáalakulni és hogy az új karhatalom magukból a munkásokból fog megalakulni. Hatalomra kerülésének legelső napjaitól fogva számos munkástanács fel is ajánlotta segítségét Kádárnak a munkások felfegyverzésére – hogy kijelölik a megfelelő munkásokat –, de mindezt teljesen figyelmen kívül hagyták, és amikor megalakították az új karhatalmat nem a gyári munkásörség, hanem a korábbi ÁVH tagjai alkották a gerincét.

Ebben a gyárak ellenőrzéséért folytatott harcban vagyis a harcban a termelési eszközök közvetlen ellenőrzéséért, magának a termelésnek a szintjén, a munkásoknak elég sokáig sikerült visszaverniük a pártbürokrácia támadását. Ez utóbbi szóhasználatával élve „november végére olyan helyzet alakult ki, hogy... néhány napig az üzemek jelentős részében az ellenforradalom volt az úr”. A kommunista hatalmi szervek azonban tudatában voltak struktúrális gyengeségüknek és annak, hogy semmiféle bázissal nem rendelkeznek maguknak a munkásoknak a körében, s ezért egyre inkább megfélemlítő és kényszerítő eszközöket kezdtek alkalmazni a munkástanácsokkal szemben. Fokozták a tanácsok „kormányellenes politikája” és „pártellenes kampánya” elleni kirohanásokat, és december első napjaiban különböző munkástanácsok mintegy kétszáz tagját letartóztatták.²⁰

A növekvő elnyomásnak ebben a légkörében egyre erősödtek a Kádár-rendszerrel szembeni határozottabb és nyíltabb ellenállást és új általános sztrájkot sürgető hangok. A Központi Munkástanács kínos helyzetbe került. Miközben hatalmát aláásták a kormány kényszerítő eszközei, alulról keményebb és energikusabb akciókat követelő egyre erőteljesebb nyomás nehezedett rája. Félték, hogy elveszítik a munkások bizalmát, ha nem lépnek fel elég határozottan, ugyanakkor tudták, hogy szinte bármit tesznek, a kormány provokációnak és ürügynek tekintheti még súlyosabb megtorló intézkedésekhez.

Közben különféle javaslatok merültek fel, hogy valamilyen módon

meg kellene emlékezni a november 4-i második szovjet intervenció áldozatairól. Az egyik terv az volt, hogy nagy munkástüntetést kellene tartani Budapest utcáin december 4-én. A Központi Munkástanács határozottan elvetette az ötletet, mert félték a vérontástól és az elnyomás további fokozódásától. Ehelyett néma tüntetés mellett döntöttek, amelyen gyászruhás nők virággal vonulnak a Hősök terére, az Ismeretlen Katona emlékművéhez. A Központi Munkástanács ezenfelül felszólította a lakosságot, hogy együttérzésük jeléül tegyenek égő gyertyát az ablakokba éjfélkor.

A nők tüntetését a szovjet tankok és a szétoszlatásával próbálkozó fegyveres csapatok jelenléte ellenére megtartották, és bár a kormány utasítására az üzletekből eltűntek a gyertyák, Budapest csaknem minden ablakát kivilágították aznap éjjel.

Kádárt és kormányát láthatóan felbőszítette tekintélyének ez a nyílt semmibevétele. A Központi Munkástanács – jelentették ki – „az ellenforradalom uszályába került”. A Központi Tanács vezetői úgy vélték, hogy a kormány most már végső csapást akar mérni rájuk, és tekintettel a szovjet szervekkel mindeddig fenntartott jó kapcsolatokra, egyenesen a szovjet kormányhoz fordultak segítségért. A Központi Munkástanács küldöttsége elment a szovjet katonai parancsnokságra, és az ő közvetítésükkel felkérték a szovjet nagykövetet, hogy teremtsen alkalmat a Központi Tanácsnak, hogy a szovjet kormány képviselői elé terjeszthesse ügyét. Hasonló kérést tartalmazó levelet küldtek a szovjet miniszterelnökhöz, Bulganyinhoz is, amelyben kifejtették, hogy a kormány tagjai „...minden egyes forradalmi réteg elleni intézkedéseikkel tulajdonképpen a szocializmus legjobb és leghaladóbb magyarországi erőit forgácsolják szét”.²¹

A Központi Munkástanács feloszlatása

December elején a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága három napos folytatólagos ülést tartott, melyen a párt vezetősége elemezte az októberi eseményeket, és felhívást intézett az ellenforradalom végleges leküzdésére. A következő napokban a Kádár kormány végső támadást intézett a megmaradt forradalmi szervezetek, különösen a munkástanácsok ellen.

December 4-én Münnich Ferenc, belügyminiszter betiltotta a forradalmi bizottságokat, és a következő napokban letartóztatták a még szabadlábban lévő forradalmi vezetőket – köztük Gimes Miklóst és

Obersovszky Gyulát, az *Október 23* és az *Élünk* című illegálisan kiadott újságok szerkesztőit -- valamint a munkástanácsok egy sereg radikálisabb küldöttét. Nap mint nap újabb munkástanács-tagok tűntek el, s a kormány fokozódó támadásai, s a vidéki munkástanácsok cselekvést sürgető követeléseire hatására a Központi Munkástanács felismerte, hogy -- lesz, ami lesz -- össze kell hívni a munkástanácsok újabb országos értekezletét.

A Központi Munkástanács titkos és rendkívüli ülést tartott december 6-án, s itt megvitatták a tervet, hogy határozott politikai programmal rendelkező Országos Munkástanácsot hozzanak létre. A javaslatok szerint a Nagy-Budapesti Központi Munkástanácsot állandó elnökséggel, titkársággal és bizottságok rendszerével rendelkező Országos Munkástanácsná akarták kibővíteni. Ezenfelül az egész ország munkástanácsainak képviselőiből álló ideiglenes Munkásparlamentet is fel akartak állítani, amely az Országgyűlést helyettesítette volna egészen 1957. október 23-ig, a demokratikus politikai pártok részvételével megrendezendő szabad országos választásokig.²²

A Központi Tanács ezenkívül memorandumot intézett a kormányhoz, amelyben tiltakoztak az ellen, hogy jóllehet igyekeztek tárgyalni a rendszerrel és küzdeni a termelés folytatásáért, a hatóságok részéről csak erőszakkal és megfélemlítéssel találkoztak. A Központi Tanács -- megismételve a munkástanácsok alapvető követeléseit -- nyilvános választ követelt a kormánytól, hogy milyen lépéseket szándékozik tenni a munkások követeléseinek teljesítésére.²³

Ezekben a napokban a Központi Munkástanács egyre fokozódó nyomás alá került, hogy sztrájkot hirdessen a munkástanácsok tagjainak tömeges letartóztatása ellen. December 6-án a XI. kerületi munkástanács a sztrájk mellett foglalt állást, és a Központi Munkástanács következő titkos ülésén december 8-án elhatározta, hogy december 11-12-ére 48 órás tiltakozó sztrájkot hirdet. Ezen kívül december 9-ére egy újabb ülést hívtak egybe, melyen az országos munkástanácsot akarták megalapítani.

A kormány időközben, a Központi Munkástanácsba beszivárgott ügynökeik keresztül tudomást szerzett ezekről a tervekről, és előkészületeket tett arra, hogy december 9-én betiltsa a Központi Munkástanácsot, és letartóztassa tagjait. A Központi Munkástanács számos tagja, és a vidéki városok küldöttei közül többen már december 8-án este a Központi Munkástanács székházában tartózkodtak, ami már a december 4-i nőtüntetés után közvetlenül az Akácfa utcából a MEMOSZ székház hatodik emeletére költözött. Amikor értesültek a kor-

mány terveiről, azonnyomban megkezdték az ülést. Mikor a kormány egyik képviselője, Sándor József telefonhoz hívta a Központi Munkástanács egyik tagját, hogy megtudja, valóban meg akarják-e alapítani az Országos Munkástanácsot, a jelenlevők nyomására kénytelen volt azt válaszolni, hogy „Igen, már tart az ülés... és folytatni fogjuk.”

Néhány perccel később érkezett a hír, hogy a szovjet csapatok tüzet nyitottak a tüntető salgótarjáni bányászokra, több embert megöltek és sokakat súlyosan megsebesítettek. „Viharos felháborodás” fogadta a hírt – emlékezik vissza Tőke Ferenc. A küldöttek azon nyomban 48 órás tiltakozó sztrájkot hirdettek a kormány terrorcselekményei és megfélemlítő akciói ellen. „Aludjon ki a villany, ne legyen gáz, ne legyen semmi!” – jelentette ki az egyik felszólaló. „Sztrájk tavaszig vagy az életünk végéig!” – kiáltotta egy másik.²⁴

A gyűlésen végül sztrájkfelhívást bocsátottak ki, melyben kijelentették, hogy „a Kádár kormány az országot tragikus állapotából nem tudja kivezetni”; és felhívták „a világ valamennyi szakszervezetének dolgozóit, hogy velünk egyidőben szolidáris sztrájkok formájában támogassák a magyar dolgozókat.”

A kormány – amint azt már korábban is tervezte – azzal válaszolt a sztrájkfelhívásra, hogy betiltotta a Központi Munkástanácsot és letartóztatta tagjainak többségét. Legismertebb tagjai közül ketten, Rácz Sándor és Bali Sándor, december 9-ét és 10-ét a Beloiannis gyárban töltötték a munkások védelme alatt, akik még akkor sem engedték be a rendőrséget, hogy vezetőiket letartóztassa, amikor a gyárat fenyegetően körülvették szovjet tankok. December 11-én reggel Kádár János személyesen meghívta Ráczot és Balit, hogy jöjjenek a parlamentbe tárgyalni. Rácz és Bali elfogadta Kádár meghívását. Megjelentek a parlamentben, mire azonnal letartóztatták őket.*

A Központi Munkástanács betiltása és vezetőinek bebörtönzése újabb lökést adott a december 11-i és 12-i sztrájkoknak. Leállt a munka Budapesten és az egész országban. Még a *Népszabadság* is kénytelen volt elismerni, hogy „A munkásmozgalom látott már nagy sztrájkharcokat. De ilyen sztrájkot talán soha.” A kétnapos tiltakozás idején tüntetésekre, zavargásokra és a hatóságokkal való fegyveres összecsapásokra is sor került több vidéki városban, így Egerben, Miskolcon, Ózdon és Kecskeméten.

Válaszul a sztrájkra a kormány már statáriumot hirdetett, és betiltott

* Ráczot azonnal bebörtönözték, Balit pedig másnap szabadlábra engedték, de 1957. március elején őt is letartóztatták. Később Ráczot életfogytiglani, Balit pedig 12 évi börtönbüntetésre ítélték.

minden, hivatalos engedély nélküli gyűlést és felvonulást. Ezzel egyidejűleg elrendelte minden területi – kerületi, városi és megyei szintű – munkástanács feloszlását is. December 12-én egy kormányrendelet részletesen szabályozta a rögtönbíráskodást, majd december 13-án további törvényerejű rendelet biztosította a hat hónapig terjedő közbiztonsági őrizetbevételt (azaz internálást), s az egész országban rögtönítélő bíróságokat alapított, melyeknek joguk volt halálbüntetést kiszabni.

Ezek a rendszabályok azonban csak tovább erősítették a munkáosztály szembenállását a kormánnyal. Közvetlenül a 48 órás sztrájkot követően a Csepel Vas- és Fémművek munkásai üléssztrájkkal elfoglalták gyárukat, Rácz Sándor és Bali Sándor szabadon bocsátását követelve. Akciójukhoz azonnal csatlakoztak a Beloiannis gyár munkásai, majd még legalább egy tucat nagy gyár munkásai. Ellenlépésként most több ilyen gyárat szovjet csapatok foglaltak el.

A következő hónapban a fél-legalitásban működő munkástanácsok még utolsó erejükkel próbálták megakadályozni, hogy a szovjet fegyverektől támogatott kommunista pártbürokrácia kicsavarja kezükből a gyárak ellenőrzését. Meg-megújultak a sztrájkok és a tüntetések az egész országban, és újabb fegyveres összecsapások fordultak elő a munkások és az új karhatalmi erők és szovjet katonák között Csepelen és több vidéki városban. A terror, a megfélemlítés és az elsőprő katonai túlerő miatt a munkások bátor ellenállása végső soron vereségre volt ítélve.

Január 5-én Kádár János egy újabb beszédet tartott, melyben közölte, hogy a kormány még mindig az ellenforradalom leverését tekinti a legfontosabb feladatának, s a kormány egy új rendeletben tovább korlátozta a munkástanácsok illetékességének jogkörét, úgy határozva, hogy a vállalatvezetőket az állam nevezi ki, s jogukban áll hatálytalanítani a munkástanácsok határozatait. Az effajta határozatok, és az új karhatalmi szervek mindennapos egyre növekvő megfélemlítési kísérletei mellett a munkástanácsok azon vették észre „magukat, hogy képtelenek ellátni a feladataikat, s amikor a Csepel Vas- és Fémművek két volt igazgatóját a munkások tiltakozása ellenére újból kinevezték, a gyár munkástanácsa január 8-án lemondott, kijelentvén:

„A jelenlegi helyzetben a dolgozók kívánságait megvalósítani nem tudva, létezésünkkel nem hitegetjük munkástársainkat és ezért megbízásunkat visszahelyezzük dolgozóink kezébe.”²⁵

A Vas- és Fémművek példáját más gyárak munkástanácsai is követték, s január 10-én végül maga a Csepeli Központi Munkástanács is feloszlott. Ezt a *Népszabadságban* „provokatív lépésként” bélyegez-

ték meg, amely „támadás a munkástanácsok ellen”. Január 11-én, a Vas- és Fémművek igazgatósági épülete előtt tüntető munkásokat, akik a volt vállalatvezetők visszahelyezése ellen tiltakoztak, az állami fegyveres erők és a szovjet csapatok szétzavarták, és tüzet nyitottak a tüntetőkre, melynek következtében legalább egy munkás meghalt, és hat vagy hét megsebesült. Ugyanazon a napon a kőbányai Északi Jár-műjavító Vállalat mintegy 2000 munkása az új bérezés ellen az ut-cára vonult tiltakozni, és összecsapásokra került sor a feloszlatusukra kiküldött állami fegyveres erőkkel. Hasonló elégedetlenkedésre került sor Budapest más nagyobb gyáraiban is.

A Forradalmi Munkás Paraszt Kormány további munkások letartóz-tatásával válaszolt a folytatódó nyugtalanságra, és január 13-án egy új rendelettel kiterjesztette a halálbüntetést a sztrájkban való részvételre ill. az arra való felbujtásra. Válaszul az illegalitásban még mindig működő Központi Munkástanács egy utolsó felhívásban szólította fel a munkásokat az ellenállás folytatására:

„A terror miatt azonban, és mivel még röpiratok terjesztéséért is ha-lálbüntetést kiszabhatnak, a Központi Munkástanács azt javasolta a munkásoknak, hogy minden földalatti tevékenységgel kapcsolatos hírt előszóban terjesszenek. Most a szabotázson és a passzív ellenálláson van a sor.”²⁶

A szabotázások, a passzív ellenállás és olykor alkalmi sztrájkok és tün-tetések is 1957-ben egész évben folytatódtak, de a magyar munkás-tanácsok szervezett ereje ekkor már megtört. Végül 1957. november 17-én kormányrendelet mondotta ki az összes még megmaradt munkás-tanács feloszlatusát.

6. MAGYAR SZOCIALISTÁK A KÁDÁR–RENDSZER ELLEN

„Ha elpusztulunk, akkor annál fontosabb, hogy megőrizzük ideológiai vonalunkat és tanulsággal szolgáljunk ügyünk folytatóinak. Ezt soha nem szabad elfelejteni, még reménytelen körülmények között sem.”

(*V. I. Lenin*, 1921. március)

A magyar forradalom második szakasza – amelyben a vezető szerepet a szervezett munkásosztály vette át – az elmélet szintjén is tükröződött, az értelmiségiek és a korábbi ellenzéki mozgalom vezetőinek nézeteiben.

A forradalmat megelőző hónapokban Nagy Imrét és a reformista ellenzék legtöbb tagját a párt hivatalos eljárásai iránti makacs lojalitásuk megakadályozta, hogy önállóan cselekedjenek és bármilyen valódi kapcsolatot létesítsenek a dolgozó tömegekkel. Az ellenzék fő gondja egészen a forradalom kitöréséig – sőt még a forradalom idején is – az volt, hogy politikai változást érjen el a rendszer felső vezetésében, nem pedig hogy segítse a társadalom alapját képező dolgozó nép tevékenységét és szerveződését. A munkástanácsok gondolata fel se merül Nagy Imre írásaiban, és még az ellenzék radikális szárnya is alig foglalkozik vele.

A forradalom napjaiban azonban a munkásság egyre inkább előtérbe került, a forradalom leverése után pedig elsősorban a munkástanácsok próbálták megvédelmezni a forradalom vívmányait Kádár és az oroszok ellenforradalmi támadásával szemben. E küzdelem során a munkások akciói azzal az eredménnyel jártak, hogy az ellenzéki mozgalom eszméiben és elméleteiben is forradalom ment végbe. E folyamatban az ellenzék összes vezetője ráébredt a munkástanácsokban rejlő lehetősé-

gekre, míg az ellenzék radikálisabb tagjai odáig jutottak, hogy egy új struktúrájú szocializmus lehetséges alapjának tekintsék azokat.

Az ellenzék egyes szószólói tettek még egy utolsó kísérletet, hogy újra leszögezzék és igazolják a kommunista állam demokratikus reformjába vetett korábbi revizionista hitüket, az ellenzék radikálisabb tagjai azonban a forradalom eseményeinek fényében kritikusan újraértékeltek korábbi tevékenységüket és nézeteiket. A dolgoknak ez az újragondolása – habár főként a kommunista államon belüli ellenzék stratégiájára vonatkozott – egyben arra is vezetett, hogy felülvizsgálják a marxizmus-leninizmus elméletét és a kommunista világmozgalom egész történetét.

MAGYAROK!

Nagy Imre miniszterelnök a ma hajnali szovjet támadáskor a szovjet követségre ment tárgyalások folytatása céljából és onnan visszatérni már nem tudott. A reggel összehívott minisztertanácson a parlament épületében tartózkodó Tildy Zoltánon kívül már csak B. Szabó István és Bibó István államminiszterek tudtak megérkezni. Mikor a parlamentet a szovjet csapatok körülfogták, Tildy államminiszter a vérontás elkerülése céljából megállapodást kötött velük, mely szerint ők megszállják az épületet, a benne levő polgári személyek pedig szabadon távozhatnak. Ő a megállapodáshoz tartva magát eltávozott. Az országgyűlés épületében egyedül alulírott Bibó István államminiszter maradtam, mint az egyedüli törvényes magyar kormány egyedüli képviselője. Ebben a helyzetben a következőket nyilatkozom:

Magyarországnak nincs szándékában szovjetellenes politikát folytatni, sőt teljes mértékben benne akar élni a keleteurópai szabad népek ama közösségében, kik életüket a szabadság, igazságosság és kizsákmányolásmentes társadalom jegyében akarják berendezni. A világ színe előtt visszautasítom azt a rágalmat is, mintha a dicsőséges magyar forradalmat fasiszta vagy antiszemita kilengések szennyezték volna be: a harcban osztály és felekezeti különbség nélkül résztvevő az egész magyar nép s megrendítő és csodálatos volt a felkelt nép emberséges, bölcs és különböztetni kész magatartása, mellyel csupán a leigázó idegen hadsereg és a honi hóhérvölgyözvényesek ellen fordult. A néhány napig napirenden volt utcai igazságtételeket, valamint ökonzervatív politikai erőknél minden fegyveres erőszak nélkül való

jelentkezését az éppen megalakult kormány rövid úton megszüntethette volna; az az állítás, hogy e végből óriási idegen hadsereget kell az országba behívni, illetőleg visszahívni, komolytalan és cinikus. Éppen ellenkezőleg e hadsereg jelenléte a nyugtalanság és a zavargások legfőbb forrása.

A magyar népet felszólítom, hogy a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnak ne tekintse s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyvereivel éljen – kivéve azokat, melyek Budapest közellátását és közműveit érintenék. Fegyveres ellenállásra parancsot adni nincs módomban: egy napja kapcsolódtam bele a kormány munkájába, a katonai helyzetről tájékoztatva nem vagyok, felelőtlenség volna tehát tőlem a magyar ifjúság drága vérével rendelkezni. Magyarország népe elég vérrel adózott, hogy megmutassa a világnak a szabadsághoz és igazsághoz való ragaszkodását. Most a világ hatalmain van a sor, hogy megmutassák az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét. Kérem a nagyhatalmak és az Egyesült Nemzetek bölcs és bátor döntését leigázott nemzetem szabadsága érdekében.

Megállapítom egyúttal, hogy Magyarország egyetlen törvényes külföldi képviselője és külképviseleteinek törvényes feje Kéthly Anna államminiszter.

Isten óvja Magyarországot!

Budapest, 1956. november 4.

*Bibó István
államminiszter*

Utolsó kísérlet a kompromisszumra

November 4-én a kora hajnali órákban – amikor Budapest népe ismét ágyúdörgésre ébredt, amikor szovjet tankok százai özönlöttek a fővárosba, és amikor Nagy Imre és követői a Jugoszláv nagykövetségen kerestek menedéket – csak egyetlen ember maradt nyugodtan a helyén a magyar parlamentben, és szép csendben egy nyilatkozatot gépelt a világhoz, amelyben tiltakozott a hazájával szembeni újabb szovjet invázió ellen. Amikor a szovjet katonák berontottak a szobába, ahol dolgozott, udvariasan közölte velük, hogy ő államminiszter, és halaszthatatlan ál-

lamügyeken dolgozik. A szovjet katonák tiszteletteljesen őrt is állítottak ajtaja elé, hogy „a miniszter” további zaklatás nélkül folytathassa munkáját.

Ez a férfi a neves magyar radikális-demokrata gondolkodó és társadalomkritikus, Bibó István volt, aki bátran és következetesen kiállt Horthy, Szálasi és Rákosi diktatúrája ellen, és olyan „harmadik utas” politikát javasolt Magyarország számára, amely a társadalmi reform népi programján, valamint a függetlenség és a semlegesség külpolitikáján nyugszik. Bár nem játszott kiemelkedő szerepet az ellenzéki mozgalom korábbi éveiben, sem a forradalom első napjaiban, november elején Bibó az új Petőfi Párt egyik vezető alakjává vált és államminiszter lett Nagy Imre utolsó koalíciós kormányában.

Bibót csak november 3-án nevezték ki államminiszterré, és ő maga a minisztertanács egyetlen ülésén sem vett részt. Azonban az első minisztertanácsra egy tervezetet készített, mely azt javasolta, hogy a minisztertanács forduljon a nyugati hatalmakhoz azzal a kéréssel, hogy igyekezzenek minden rendelkezésükre álló erővel nyomást gyakorolni a Szovjetunióra, és egy olyan kompromisszumot keresni, amelyiknek keretében a Szovjetunió presztízavesztés nélkül visszavonulhat, és Magyarország függetlensége fennmaradhat.¹

November 4-én hajnalban a parlamentbe hívták Bibót, ahol azt találta, hogy a kormány már korábban elmenekült. Bibó ekkor elhatározta, hogy – saját felelősségére – a magyar kormány nevében felhívást intéz az amerikai elnökhöz, lévén a kormány egyetlen tagja, aki a posztján maradt. Így átsétált az országházból a közeli Szabadság téren lévő amerikai nagykövetségre s ott (néhány csekély változtatással) átnyújtotta előzetesen megírt előterjesztését s azt kérte, hogy e javaslatot kormánya nevében, mint hivatalos felszólítást küldjék el táviratilag Eisenhower elnöknek.

Röviddel a szovjet tankok megérkezése előtt visszatért a Parlamentbe s hozzáfogott egy újabb nyilatkozat megfogalmazásához. Ebben az egész világ előtt kívánt tiltakozni hazájának immár második szovjet lerohanása ellen s azt remélte, a nemzetközi sajtó révén hírré is tudja tenni. A nyilatkozatban Bibó erélyesen visszautasította a vádat, miszerint Magyarországon ellenforradalom tört volna ki. Kijelenti, hogy Magyarországnak nem áll szándékában szovjetellenes politikát folytatni, és kategorikusan visszautasít minden olyan állítást, amely szerint a forradalmat fasiszta vagy antiszemita akciók szennyezték volna be. Éppen ellenkezőleg – mondja Bibó – minden „osztály és felekezeti különbség nélkül” az egész magyar nép kelt fel „a leigázó idegen had-

sereg és a honi hóhérekülönítmények ellen". Ezután a magyar néphez fordul, és felszólítja, hogy ne ismerje el „a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt”, „s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyvereivel éljen”. Szavait végül drámai módon a Nyugathoz intézi: „Magyarország népe elég vérrel adózott... Most a világ hatalmain van a sor...”²

Még ebben a kétségbeejtő, drámai pillanatban sem hívta fel Bibó a nyugati hatalmakat fegyveres beavatkozásra – mindössze a lehető legerélyesebb diplomáciai nyomásban reménykedett, az Egyesült Nemzetek keretében, hogy országának függetlenségét és szabadságát megóvja: „...leigázott nemzetem szabadsága érdekében.” Három hónap múlva Bibó ismét részletesen lefektette elgondolásait egy politikai *Emlékirat*-ban, amit bujkálása alatt írt. Ezt csak azután sikerült a Nyugatra kicsempészní és nyilvánosságra hozni, hogy Bibót letartóztatták és börtönbe vetették Magyarországon.* *Emlékirat*-ában Bibó a magyar helyzetet „a nyugati világ botrányának” nevezi, utalva arra, hogy a Nyugat október előtt Kelet-Európa népeit felkelésre ösztönözte, majd cserbenhagyta őket, mint ez valóban is megtörtént. Ez a magatartás – jelentette ki – a nyugati politikának nemcsak a hatékonyságát teszi kérdésessé, hanem becsületességét is.

Bibó *Emlékirat*-ában éppen ilyen keserűséggel ítéli el a kommunista világ állásfoglalását is, amiért úgy vélik, hogy a forradalom leverése szükséges volt a szocializmus fennmaradásához Magyarországon. „A magyar helyzet szabad továbbfejlődése – mondja Bibó – hamarosan megmutatta volna, hogy nemcsak hogy nem veszélyes, de termékenyen tanulságos a szocializmus ügye számára”, majd tovább megy és megállapítja, hogy „a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletének az indulása volt az, amit a szovjet tankok szétlőttek”.³

Ez idő alatt, az első nyilatkozatot követő napok során, míg változatlanul hivatalában maradt az országházban – csak november 6-án déltájban távozott onnét – Bibó minden erőfeszítést megtett, hogy olyan javaslatokkal álljon elő, melyek lehetővé tették volna Nagy Imre híveinek további helytállását és a Szovjetunióval valamiféle kompromisszum létrehozását. A „Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására” című írásában elsősorban azt hangoztatta, hogy lehetetlen a közrendet biztosítani, amíg szovjet csapatok tartják meg-

* Bibó Istvánt 1957. május 23-án letartóztatták, majd 1958. augusztusában életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963. március 27-én szabadult ki. 1979. május 10-én meghalt.

szállva Magyarországot. Ha viszont kivonnák őket, akkor azonnal összeomlana minden olyasfajta kormányzat, mint a Kádár-rendszer. E probléma megoldása érdekében Bibó azt javasolta, hogy a magyarok nyújtsanak a Szovjetuniónak garanciákat a szocializmus magyarországi fennmaradására a szovjet csapatok szakaszos kivonásának fejében.

Bibó ezután körvonalazta azokat a megegyezési javaslatait, amelyek megítélése szerint biztosíthatják a szükséges garanciákat. Először is, az egyetlen kormány, amely közbecsülést élvezhet, Nagy Imre november 3-i koalíciós kabinetje. Másodszor, Magyarország függetlensége csak úgy őrizhető meg, ha barátsági szerződést köt a Szovjetunióval, de ki lép a Varsói Szerződés katonai struktúrájából. Harmadszor, a kommunisták üldözésének megakadályozása érdekében minden politikai bűncselekményre amnesztiát kell hirdetni. Negyedszer, a szovjet csapatok kivonását többfázisos rendszerben kell végrehajtani, ahol a kiürítés párhuzamosan folyik a magyar kormány és az országgyűlés hatalmának fokozatos megszilárdulásával. Ötödször, még mielőtt bármilyen választásra sor kerülne, alkotmányt kell kidolgozni, amely nemcsak a politikai szabadságjogokat és a parlamenti demokráciát szavatolná, hanem a társadalmi tulajdonra alapozott szocialista társadalmi rend fennmaradását is. Végül, a szovjet csapatok kivonása és a rend helyreállása után általános választásokat kell tartani, amelyeken csak azok a pártok vehetnek részt, melyek tiszteletben tartják az alkotmány rendelkezéseit, beleértve a szocialista társadalom fennmaradását is.⁴

A forradalom leverését követő hetekben Bibó elgondolásai adták a fő lökést azoknak az utolsó kísérleteknek, amelyek az október előtti revizionista ellenzék programját – a kommunista állam belső és demokratikus megreformálását – igyekeztek valóra váltani. Bibó javaslatai voltaképpen csaknem ugyanarra a kompromisszumra törekedtek, mint amit Nagy Imre igyekezett elérni a forradalom napjaiban. Bibó elképzelése a szocializmus és a demokrácia új szintézisééről, a nacionalizmus és a kommunizmus összebékítéséről, messzemenően hasonlított magának Nagy Imrének ahhoz az álmához, hogy a rendszer megreformálása révén összebékíti a magyar népet a kommunizmussal, a magyar nemzetet a Szovjetunióval. Ugyanakkor Bibó elgondolásaiban megtalálható Nagy Imre koncepciójának minden naivitása és gyengesége is. Azaz, hogy az osztályharc elvét a nemzeti egység elvével helyettesítették, implicit módon tagadták mindennemű kibékíthetetlen érdekellentét fennállását magán a kommunista államon belül és minden alapvető ellentétet az egyes kommunista államok között. Következésképpen Bibó Nagy Imre nyomdokain szükségképp ugyanabba a zsákutcába

jutott abban a hitében, hogy a kommunista állam képes megvalósítani a demokráciát saját intézményeinek belső megreformálásával, és hogy a magyar nemzet kivívhatja a függetlenséget a szovjet vezetőkkel való tárgyalás és kompromisszumos megegyezés útján.

Még ennél is meglepőbb, hogy akárcsak Nagy Imre a forradalom napjaiban, a forradalom megmentését most Bibó sem annak legeredetibb szülötteitől – a forradalmi bizottságok és a munkástanácsok továbbfejlesztésétől – várta, hanem egy korábbi időszak, az 1945-1948-as koalíciós periódus polgári politikai pártjainak együttműködésétől. Az ellenzéki elit még ebben a végső órában sem tudta igazán felismerni a tömegek forradalmának valódi jelentőségét, hogy magának a forradalomnak folyamatában új struktúrák jöttek létre, és hogy a forradalmat most már nem lehet megmenteni azzal, hogy a régi politikai intézményeket toldozzák-foldozzák. Épp ellenkezőleg, a forradalom csak akkor teljesülhetett volna be, ha a régi politikai intézményeket mindenestül félresöprik, és a tömegfelkelés új társadalmi struktúrái lépnek a helyükre. Csak akkor lett volna képes ellenállni a szovjet megszálló erők és magyar bérenceik ellenforradalmi rohamának.

Mindezen korlátok ellenére azonban – vagy talán éppen emiatt – Bibó tervezete széles körben terjedt Budapesten és lelkes támogatásra talált mind az írók és értelmiségiek, mind a koalíciós pártok politikusai körében, sőt – paradox módon – látható rokonszenvet váltott ki magából Kádár János miniszterelnökből is. Bibó tervének egyetlen jelentős újítása az olyan többpártrendszerre vonatkozó javaslat volt, amely a szocializmus közös platformját elfogadó pártokra korlátozódik, s ez az elgondolás a jelek szerint megtetszett Kádárnak, mint egy olyan lehetséges eszköz, amellyel némi támogatást tud szerezni kicsiny és elszigetelt csoportja számára.

Kádár még november 14-én nyilvánosan kijelentette a Központi Munkástanács egy küldöttségének, hogy „többpártrendszert, tiszta, becsületes választásokat” akar, és készségesnek mutatkozott, hogy a kormányba a szocializmust támogató néhány „becsületes polgári politikus” is bevonjon. Még ezt megelőzően Kádár magánmegbeszéléseket folytatott Tildy Zoltánnal és más nem kommunista pártvezetőkkel egy esetleges koalícióról. Egyes beszámolók szerint elvi megegyezésre is jutottak, de az elképzelést megvétózták a kormány sztálinista tagjai és a szovjet katonai parancsnokság. Egy ilyen megoldás legfőbb akadálya valószínűleg az volt, hogy a nem kommunista vezetők ragaszkodtak Nagy Imre részvételéhez a kormányban, és a legsúlyosabb csapást bármilyen kooperáció reményére Nagy Imrének és munkatársainak novem-

ber 22-i elrablása mérte.

De Kádár még a Nagy Imre elrablását követő elkeseredett légkörben is életben tartotta a koalíció eszméjét. November 26-i beszédében újra megerősítette azt a szándékát, hogy kormányába olyan nem kommunista politikai személyiségeket is bevon, akik „elismerik a szocialista rendet és készek a szocialista vívmányok megvédéséért és a szocializmus építéséért dolgozni”, majd a következő napokban további megbeszéléseket folytatott a nem kommunista pártok vezetőivel, köztük a kisgazda Kovács Bélával. December elején a nem kommunista vezetők egy „memorandumot” bocsátottak ki, amelyben körvonalazták annak minimális feltételeit, hogy részt vegyenek bármilyen kormányban. Ez a memorandum lényegében Bibó korábbi tervezetének ígéreteit és követeléseit ismételte meg. Bár a kormány nem reagált közvetlenül erre a közeledésre, maga Kádár a következő két hónapban is felszínen tartotta a koalíció elgondolását, jóllehet a jelek szerint most már nem független politikai pártok bármiféle valódi koalíciójára, hanem bizonyos személyek bevonására gondolt.⁵

Végül soron azonban úgy látszik, a nem kommunisták óvatos gyanakvása és a Kádár-kormány kemény vonalat képviselő sztálinistáinak, illetve a szovjet vezetőknek az ellenállása már eleve megghiúsította, hogy a koalíciós kormányzás elképzelése valaha is valóra váljék. Később pedig, az elkövetkező hónapokban – amint a Kádár-rendszernek sikerült konszolidálnia hatalmát – egyre kevesebb szó esett a rendszer bázisának kiszélesítéséről, és a koalíció eszméjének elhalásával együtt kihunytak a kompromisszumos megegyezés utolsó reményei is.

Az ellenállás utolsó akciói

A forradalom leverését követő hetekben az írók és értelmiségiek erőfeszítései nemcsak arra irányultak, hogy politikai megegyezést keressenek a Kádár-rendszerrel és a szovjet hatalmi szervekkel, hanem arra is, hogy megőrizzék és megvédelmezzék a forradalom vívmányait.

Az első ilyen kezdeményezésre az Írók Szövetsége, november 12-ére összehívott gyűlésén került sor, amelyen résztvett a neves magyar írók és értelmiségiek csaknem mindegyike. A korábbi ellenzék tagjai – Gimes Miklóssal az élen – keltek ki a legélesebben a szovjet megszállás ellen és ők követelték legerőteljesebben a szovjet csapatok teljes kivonását Magyarországról. Ők hívták fel az értekezlet figyelmét a munkások harcának jelentőségére és a munkástanácsok szerepére is.

A cselekvési lehetőségek hosszas vitatása után a gyűlés a fegyveres ellenállás folytatása ellen szavazott, és kijelentették, hogy a sztrájk folytatásának kérdését maguknak a munkásoknak kell eldönteniük. Végül a gyűlés úgy határozott, hogy támogatja azt az általános elvi kérdésekkel foglalkozó *A magyar értelmiség az ország népéhez* című kiáltványt, amelyet Háy Gyula, Németh László és Tamási Áron fogalmazott meg, és amely független, semleges, demokratikus és szocialista Magyarország mellett szállt síkra. A kiáltvány az írók korábbi nyilatkozatainál továbbment, amennyiben leszögezte, hogy már nem elegendő csupán politikai pártok fogalmaiban gondolkodni, és kijelentette:

„Az Írószövetség és az alábbi szervezetek ezért a magyar munkássággal, parasztsággal és a forradalmi ifjúsággal vállalnak sorsközösséget. A közvetlen kibontakozás feladatait az ő demokratikusan megválasztott szerveikkel együttműködve kívánjuk munkálni.”⁶

Öt nappal később az Írók Szövetsége egy újabb nyilatkozatot fogadott el, melyben pontosabban kifejtették nézeteiket az időszerű-gyakorlati kérdésekben. Ebben az *Állásfoglalásban* határozottan elutasították a Kádár-kormány elismerését, síkraszálltak a magyar semlegesség, a szovjet csapatok kivonása, és a Nagy Imre-kormány újjászervezése mellett. Javasolták, hogy a munkásság, parasztság és az értelmiség forradalmi-társadalmi szervezeteiből válasszanak egy Forradalmi Alkotmányozó Gyűlést, az új Magyar Alkotmányt megszövegezni, mely egy olyan új társadalmi rendszer alapjait vetné meg, amely egyesítené a kiszákmányolás tilalmát a többpártrendszerrel, a demokratikus szabadságjogokkal, és a társadalmi önkormányzat elvével.

Az Írók Szövetséget követően újjáalakult a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága Ádám György egyetemi tanár vezetésével, és nov. második hetében nyilatkozatot adott ki arról, hogy mit tekint a forradalom minimális programjának. Ebben s következő nyilatkozataikban az értelmiségiek átvették és kibővítették az írók kiáltványának elveit, s kifejtették: „egész társadalmi, gazdasági és politikai életünket új alapra kell helyezni” és az újjászervezés alapelve a forradalmi bizottságokon s a munkástanácsokon alapuló „társadalmi öngazgatás” kell legyen.⁷

A Bizottság november 20-án Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa néven újjászerveződött. Elnöke Kodály Zoltán, a világhírű zeneszerző lett, és elnökségében szerepelt a magyar írók, értelmiségiek és egyetemi oktatók sok kiemelkedő képviselője. A Tanács másnap felhívást bocsátott ki, amelyben tiltakozott a folytatódó letartóztatások és deportálások ellen, és a nép szervezett erőire támaszkodó új országos kormány felállítását követelte. A felhívás kategorikusan elítélte a restauráció min-

den formáját – legyen az akár kapitalista, akár sztálinista –, és a munkások, katonák és parasztok, fiatalok és értelmiségiek demokratikus szervezeteire – „az erő szervezeteire, nem pártszervezetekre” – alapozott új társadalmi rend megteremtésére szólított fel.⁸

November 24-én a Kádár-rendszer és a szovjet erők egyre fokozódó megfélemlítő akciói nyomán a Tanács 110 vezető értelmiségi aláírásával Kiáltványt adott ki, melyben teljes támogatásáról biztosította a folytatódó szabadságharcot. A Kiáltvány ezekkel a drámai szavakkal fejeződik be: „Vállaljuk tetteink és szavaink minden lehetséges következményét: a börtönt, deportálást és – ha kell – a halált.” Néhány nappal később, november 28-án a Tanács újabb nyilatkozatot adott ki, amelyben leszögezte, hogy most már csak a magyar munkásosztály képezheti „a forradalom vívmányait megőrizni képes legfőbb tömeg-erőt” és kinyilvánította „teljes szolidaritását a munkástanácsokkal”. Ezekben a napokban az Értelmiség Forradalmi Tanácsa szorosan együttműködött a Nagy-Budapesti Központi Munkástanáccsal. Utolsó akciója is egy olyan nyilatkozat kibocsátása volt december 7-én, amelyben támogatva a Központi Munkástanács felhívását az Országos Munkástanács megalakítására és az egész ország munkástanácsainak képviselőiből álló Munkásparlament felállítására.⁹

Az értelmiségiek legradikálisabb szárnya egy csoport fiatal íróból és diákból állt, Obersovszky Gyulával az élükön, aki a forradalom alatt az *Igazság* c. lap szerkesztője volt, most pedig az *Élünk* c. újsággal jelentkezett. Az *Élünk* „a magyar forradalom lapjának” nevezte magát, és felszólította a munkástanácsokat, hogy vessék meg a lábukat politikai erőként, az írókat és értelmiségieket pedig, hogy ismerjék el a Központi Munkástanács vezető szerepét a Kádár-rendszer elleni harcban. Az *Élünk*-et a budapesti Csavarárugyár sokszorosító gépén készítették, és Obersovszky és a diákok a Központi Munkástanácsnak itt segítettek a röpiratok és tájékoztatók sokszorosításában is.¹⁰

Amikor a Kádár-rendszer az Országos Munkástanács létrejöttének megakadályozása céljából betiltotta a Központi Munkástanácsot és december első hetének végén letartóztatta számos vezetőjét, Gimes Miklóst és Obersovszky Gyulát, más kiemelkedő értelmiségi aktivistákkal együtt ugyancsak őrizetbe vették.* Végül december 11-én a kor-

* Ádám Györgyöt 1957. novemberében tartóztatták le, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Obersovszky Gyulát és Gáli József íróat az ún. Téth Ilona-perben (amelynek öt vádlottját akasztották fel) jogerősen halálra ítélték, majd – a külföldi tiltakozások hatására – ítéletüket életfogytiglani, illetve 15 évi börtönre változtatták.

mány betiltotta az Értelmiség Forradalmi Tanácsát.

Az Írók Szövetsége volt az a szervezet, amely az elnyomás ellenére legtovább fennmaradt – talán, mert nem maga a forradalom szülöttje volt. Pedig az Írók szövetsége is élesen elítélte a szovjet inváziót, és december elején szolidaritását nyilvánította ki a Központi Munkástanáccsal, s támogatásáról biztosította „a munkástanácsoknak és a munkások önrendelkezésére szolgáló más munkásszervezeteknek harcát”. Sőt, az Írók Szövetsége két küldöttje részt is vett a Központi Munkástanács ülésein.

December 12-én, az értelmiségiek és munkások szervezeteinek betiltása után az Írók szövetsége testületileg tiltakozott több író és újságíró letartóztatása ellen; köztük a legnevesebb volt Gimes Miklós és Obersovszky Gyula. Tíz nappal később a Szövetség elnökhelyettese, Tamási Áron *Gond és Hitvallás* című, kissé dagályos nyilatkozatában ismét hitet tett a forradalom eszméi mellett, melyben újra leszögezte az írók elkötelezettségét a szocializmus mellett, de kijelentette, hogy azt csak egy olyan társadalomban lehet megvalósítani, mely biztosítja a nemzeti függetlenséget és a demokratikus szabadságjogokat. A nyilatkozatot, amely a szovjet intervenciót nyíltan „történelmi tévedésnek” bélyegezte, az Írók Szövetsége december 28-i rendkívüli közgyűlése szinte egyhangúlag hivatalosan is megszavazta.¹¹

Ez az akció volt az ellenzék utolsó nyílt és nyilvános tiltakozása, mert a párt és a kormány vezetői az írókat azonnal „olyan ellenforradalmároknak” bélyegezték, „akiknek történetesen az írás a foglalkozása”. Január 17-én az Írók Szövetségét időlegesen felfüggesztették, majd három hónappal később hivatalosan feloszlatták.

Az ellenzék sorsa

Amikor az oroszok november 4-én másodszor megtámadták Budapestet, Nagy Imre és legközelebbi munkatársai a jugoszláv nagykövetségen kerestek menedéket. Ehhez a csoporthoz tartozott azoknak a revizionista kommunistáknak a többsége, akik az októbert megelőző években az ellenzék mérsékelt szárnyát alkották. Köztük volt Szántó Zoltán, Lukács György, Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Haraszti Sándor, Újhelyi Szilárd, Vásárhelyi Miklós, Jánosi Ferenc, Szilágyi József és Fazekas György, valamint a Petőfi Kör titkára, Tánczos Gábor, és Rajk Júlia. Ezek az emberek a Kádár János vezetésével a forradalom alatt újjáalakult kommunista párt, az MSZMP tagjai voltak, és többen

közülük miniszteri tisztséget töltöttek be Nagy Imre kormányában vagy személyi titkárságának voltak tagjai.

Mivel köztük volt az MSZMP megszervezésére november 1-én felállított előkészítő bizottság hét tagjából öt – Nagy, Szántó, Lukács, Losonczy és Donáth –, valamint a párt lapjának szerkesztője, Haraszi Sándor is, úgy határoztak, hogy folytatják működésüket, mint az MSZMP Ideiglenes Intézőbizottsága – azé a párté, melynek nevében a Kádár-kormány fellépett. Ez a bizottság most Nagy Imre vezetésével új politikai platformot dolgozott ki, amelyben ismét megerősítette a forradalom követeléseit a szovjet csapatok kivonására, a Varsói Szerződésből való kilépésre, a többpártrendszer visszaállítására és a semlegesség ki nyilvánítására. És végül – a követségen való elszigetelt helyzetük ellenére – eljutottak a munkástanácsok jelentőségének felismeréséhez is, kijelentve: „A Magyar Népköztársaság központi kormányhatalma elsősorban a munkástanácsokra támaszkodik.”¹²

Nagy Imre és munkatársai fenn tudták tartani a kapcsolatot azokkal a híveikkel is, akik nem voltak a követségen és szabadlábban maradtak. Ily módon sikerült tudatniuk a kintiekkel álláspontjukat, és tájékozódniuk, hogy az ellenzék és a magyar közvélemény szerint milyen akciókra lenne szükség. Különösen abban a vonatkozásban igyekeztek tanácsot kapni, hogy milyen jellegű szervezetek lennének a legalkalmasabbak a forradalmi követelésekért folytatott harc továbbvitelére. A követségen kívüli társaik informálták őket arról, hogy „az MSZMP-nek nincs semmi tekintélye, – és hogy az új helyzetben – nem pártra, hanem széles tömegmozgalomra van szükség”.

Nagy Imre és barátai azonban a követség épületében nem sokat tudtak tenni ilyen mozgalom létrehozására. Amint a szovjet csapatok és a magyar államvédelmi hatóságok helyreállították a rendet a városban, egyre kevésbé tudták tartani a kapcsolatot a követségen kívüliekkel, amikor pedig november 22-én elrabolták és Romániába vitték őket, ezzel végleg megszűnt szerepük az eseményekben. Ugyanakkor azonban Nagy Imrének a követségen kívül szabadlábban maradt követői nagyrészt az ellenzék radikálisabb tagjai voltak, és már a forradalom előtt is szívesebben látták volna egy olyan mozgalom megteremtését, amely szélesebb körű és önállóbb, mint ami a párt keretein belül lehetséges. Az ellenzék radikálisabb tagjai közül jóformán senki nem ment Nagy Imrével együtt a Jugoszláv Követségre. Szabadlábban voltak még mindenekelőtt az olyan fiatal kommunista újságírók, mint Gimes Miklós, Kende Péter, Molnár Miklós, Lőcsei Pál és Fekete Sándor, akik elsőként emelték fel az ellenzék zászlaját Nagy Imre támo-

gatására 1954 őszén. Most nekik jutott a vezető szerep a Kádár-rendszer és a megszálló szovjet erők elleni harcban, amit nyilvánosan folytattak, ha csak lehetett, és titokban, ha nem.

Korábban elsősorban ezek a fiatal újságírók álltak ki amellett, hogy az ellenzék világos ideológiai alapokon szerveződjék, függetlenül a hivatalos kommunista párttól, és forduljon a pártonkívüli néptömegekhez. A forradalom idején támogatták Nagy Imrét, de ugyanakkor igyekeztek megőrizni függetlenségüket mind a kormánytól, mind az MSZMP-től és kiadtak egy független szocialista újságot, a *Magyar Szabadság*-ot. Pontosan ugyanezt a politikát akarták most folytatni a „széles tömegmozgalom” megszervezésével, aminek szükségességére végül még Nagy Imre is ráébredt. E törekvésükkel egyetértett és csatlakozott hozzájuk számos régi kommunista – mint Ádám György – és a népi kollégiumok, a Petőfi-kör és az egyetemek sok fiatal aktivistája.

E csoport szellemi vezére – akárcsak a forradalom előtt az ellenzék radikális szárnyáé – Gimes Miklós újságíró volt. A megszállást követő első napokban Gimes és barátai találkoztak a nem kommunista pártok és más forradalmi csoportosulások képviselőivel – köztük az Obersovszky Gyula lapjai, az *Igazság* és az *Élünk* körüli diákcsoporttal is –, hogy egységes politikai szervezetet teremtsenek a forradalmi követelésekért folytatott harc továbbvitelére. Ezután – november 11-én – Gimes kiadta az *Október 23* című egyoldalas sokszorosított lap első számát, amelyben nemzeti ellenállásra szólított fel a „demokratikus, független, semleges Magyarország” programjának támogatására.¹³

Miután a jugoszláv követségen lévő társaiktól üzenetet kaptak, november 13-án formálisan is megalakították a szervezetet az ellenállási mozgalom irányítására és vezetésére. Először „Magyar Szocialisták Szövetsége”-nek akarták nevezni, de végül a „Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom” nevet választották, a minél szélesebb tömegtámogatás reményében. November 15-én a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom „A magyar újjászületés tízparancsolata” címen kiadta politikai programját, amit Gimes fogalmazott meg. Fő követelései közé tartozott a szovjet csapatok kivonása, a Nagy Imre-kormány visszaállítása, Magyarország függetlensége, új rendfenntartószerv létrehozása, az összes demokratikus párt és szervezet szabad működése, valamint a munkástanácsoknak és forradalmi bizottságoknak a kormány alapvető bázisaként való elismerése. Néhány nappal később ezek a követelések megismétlődtek abban a felhívásban, amelyben a munkástanácsokat és más forradalmi szervezeteket felkérték, hogy fogadják el a Magyar De-

mokratikus Függetlenségi Mozgalom vezetését a Kádár-rendszer és a szovjet szervek elleni harcban.¹⁴

Az *Október 23*, amelyet a Népföldrajzi Intézetben nyomtak ki, most már az új mozgalom hivatalos szócsöveként jelent meg. Első számai azt a politikai platformot képviselték, amelyet a Nagy Imre-csoport dolgozott ki a jugoszláv követségen, szilárdan ragaszkodva a forradalom eredeti követeléseéhez és útmutatást nyújtva az ellenállási küzdelem folytatásához. A lapot Gimes szerkesztette, és stratégiája azon a meggyőződésén alapult, hogy az eltökélt ellenállási mozgalom meggyőzheti az oroszokat, hogy a rendet lehetetlen helyreállítani a Kádár-rendszer segítségével, és így a forradalmi mozgalom képviselőivel való megegyezésre kényszerülnek. December 6-án az *Október 23* nyilvánosságra hozta „A Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom programját”-t, amely három pontban foglalható össze: teljes és feltétel nélküli függetlenség; politikai demokrácia a munkástanácsok, forradalmi bizottságok és politikai pártok szabad tevékenysége alapján; a földreform, valamint a gyárak, bányák és bankok társadalmi tulajdonának fenntartása. Az *Október 23* a forradalom legnagyobb vívmányának az egypártrendszer szétzúzását és a munkástanácsok és forradalmi bizottságok megteremtését tekintette. Ennek megfelelően felszólította a munkástanácsokat, hogy alakuljanak hatékony politikai erővé fegyveres munkásmilíciák felállításával, szerveződjenek meg iparági alapon és teremtsék meg az „Országos Munkástanácsot, amely az egész munkásosztály demokratikusan választott vezető szerve lenne”.¹⁵

Annak érdekében, hogy az oroszokra olyan megegyezést kényszerítsen, amely megőrizné a magyar függetlenséget és demokráciát, Gimes kezdeményezte, hogy készítsenek egy „Kibontakozási javaslatot” és juttassák el az oroszokhoz. A javaslatot közösen fogalmazták a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom vezetői, az Értelmiség Forradalmi Tanácsa, a Központi Munkástanács és a demokratikus politikai pártok együttműködésével. A javaslat részletes elképzeléseket tartalmazott egy új magyar alkotmányra és a Szovjetunióval kötendő olyan szerződésre, amely garantálná a független és demokratikus – s egyben semleges és szocialista – magyar állam fennállását. A bátorság és virtuskodás igencsak jellemző megnyilvánulásaként Gimes megjelent egy sajtófogadáson, amelyet Kumara P. S. Menon, India moszkvai nagykövete tartott november 5-én a margitszigeti Nagyszállóban, akit Nehru indiai miniszterelnök küldött Budapestre személyes képviselőjeként. Bár Gimes ekkor már körözött személy volt, az ÁVH nem merte letartóztatni az indiai diplomaták előtt, és így hosszas beszélgetést folytat-

hatott Menonnal és átadhatta neki a javaslat egy példányát. Mondani sem kell, hogy Gimest aznap este letartóztatták és börtönbe vetették, de elérte célját, és a javaslatot később Nehru átadta Bulganyin szovjet miniszterelnöknek egy moszkvai tanácskozáson 1957 elején.¹⁶ Gimesen kívül, Bibó István, továbbá a Központi Munkástanács három főből álló delegációja is tárgyalta Menonnal.

Gimesnek és az ellenállás, illetve a munkástanácsok más vezetőinek letartóztatásával, valamint szervezeteik betiltásával december elejére a Kádár-rendszer szervezett ellenzékét végül is sikerült elnémítani, bár a sztrájk még folytatódott egy darabig és tiltakozó hangok is hallatszottak, például az Írószövetségben. Még az *Október 23* megjelenése is folytatódott – most Kende Péter és Molnár Miklós szerkesztették –, de december vége felé egyik fő terjesztőjét letartóztatták, és az ÁVH-t minden jel szerint már csak egy hajszál választotta el, hogy leleplezze az előállításában résztvevőket. Utolsó száma 1956 karácsonyestjén jelent meg, és néhány héttel később Kende Péter és Molnár Miklós elmenekült az országból.*

A MAGYAR ÚJJÁSZÜLETÉS TÍZPARANCSOLATA

1. Magyarország törvényes, a nép által elismert kormánya, a Nagy Imre kormány.

2. A törvényes kormány és a nép akarata ellenére idegen állam hadserege Magyarországon nem állomásozhatik.

3. A magyar nép sztrájkokkal, bojkottal, az ellenállás minden formájának felhasználásával kifejezésre juttatta, hogy Kádár Jánost és hazaáruló társait kormánynak el nem ismeri, s hogy a szovjet megszállásba soha bele nem nyugszik.

4. Ha a Szovjetunió bizonyos előzetes feltételeket teljesít akkor a Nagy Imre kormány vegye újra át az ország vezetését és kezdjen tárgyalásokat a szovjet hatóságokkal.

Az előzetes feltételek a következők:

a) Azonnali teljes tűzszünet.

b) A szovjet csapatok azonnal kezdjék meg a visszavonulást a varsói szerződésben kijelölt támaszpontjaikra.

* Az *Október 23*-at a Hungaricus-csoport tagjai is előállították és terjesztették 1956. decemberében (részben párhuzamosan az eredeti kiadással, részben talán kicsit tovább is).

c) A letartóztatott magyar kormányküldöttséget (Erdei, Maléter, Kovács, Szücs) s általában a letartóztatott katonákat és polgárokat engedjék szabadon.

d) A tárgyalások megkezdése előtt a Nagy Imre kormány tanácskozhassék szabadon a munkástanácsok, a parsztság és az értelmiség képviselőivel.

5. A meginduló tárgyalásokon a magyar kormány követelje, hogy a szovjet csapatok a tárgyalások befejezésétől számított egy hónapon belül kezdjék meg Magyarország kiürítését és ettől számított három hónapon belül teljesen hagyják el az országot.

6. A Szovjetunió ismerje el Magyarország semlegességét.

7. Az újra hivatalba lépett Nagy Imre kormány azonnal kezdje meg a demokratikus karhatalom szervezését. A karhatalom a felkelők legjobb egységeiből, továbbá a rendőrség és honvédség nemzethű alakulataiból és felfegyverzett munkásokból álljon. A karhatalomra támaszkodva a kormány biztosítsa a törvényes rendet és akadályozzon meg minden önkényeskedést. Minden ellenforradalmi kísérletet, akár fasisztáktól, akár a sztálinistáktól induljon ki, a legkeményebben le kell verni.

8. A kormány támaszkodjék a demokratikusan megválasztott, tényleges intézkedési joggal felruházandó forradalmi bizottságokra és munkástanácsokra. Ezek biztosítják, hogy az új Magyarországon a föld a parasztoké, a gyár és a bánya a munkásoké, a művelődés joga pedig mindenkié legyen.

9. A kormány adja meg a teljes működési szabadságot minden demokratikus pártnak és szervezetnek.

10. A szovjet csapatok kivonulásától számított három hónapon belül meg kell tartani a szabad választásokat, amelyeken minden demokratikus párt indulhat.

Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom!

Sokszoroztsd! Írd le! Add tovább!

(1956. november 10.)

Vezércikk:

Él magyar, áll Buda még...

Nincs igazuk a csüggedőknek! Igaz: az ország meg van szállva. Pusztán magyar erők a szovjetet kivonulásra nem készíthetik. Ebből azonban nem következik, hogy „a magyar ügy” most már véglegesen lezárult. A szovjet rendszer távolról sem olyan szilárd, hogy akár a közeljövőben is újabb belső forrongások ma – Kelet-Európában, vagy akár magában a Szovjetunióban – ne reszkettethetnék meg.

Az is lehet, hogy Moszkva, amely fél a német újra felfegyverzéstől, s amely számára magyarországi uralmának mai formája nagyon is terhes, rövidesen valamilyen alkudozásra szánja rá magát. Különösen ha kelet-európai uralmának lazításáért cserében megkaphatja a német semlegességet.

A lényeg azonban, hogy – ha itt marad, ha nem – Magyarország népével valamilyen módon meg kell békülnie.

Kádár csak ijesztget azzal, hogy az engedmények korszaka lejárt. Ez a rendszer, amely még egy pártra való hívet sem tudott összetoborozni, nem lehet meg engedmények nélkül. S mennél egységesebb és erősebb a nemzeti ellenállás, annál több engedményre kényszerül.

Magyar hazafiak számolnak a helyzet adottságaival és nem állítanak fel elérhetetlen követeléseket. De megvédik a forradalom olyan vívmányait, mint a Munkástanácsok és a Forradalmi Bizottságok – méghozzá abban a formában, ahogy a nép forradalma létrehozta őket, azaz nem türve meg fölöttük semmi féle pártellenőrzést, vagy beleszólást.

A magyar nép kiharcolja magának azt a jogot is, hogy szabadon szólhasson. Ez a jog ma még nincs meg (még a Népszabadság orosz bértollnokai sem hazudoznak szabad akaratuk szerint) – de emlékezzék csak vissza Kádár, hogyan égtek a hazug pártlapok kötegei azon elolvasatlanul a pesti utcákon!

A magyar nemzet minden ésszerű megegyezésre hajlandó az oroszokkal – de nem az egypárt rendszer helyreállítása alapján.

Nemcsak Rákosi volt a magyar nép zsarnoka, hanem mindenek előtt az egypártrendszer.

Lesz kibontakozás, ha nem adjuk be a derekunkat. Lesz kibontakozás, ha a magyar nép néma megvetéssel fordul el az árulóktól és kitart a forradalom vívmányai mellett.

A forradalom utolsó felvonása

A forradalmat követő hetekben a korábbi reformista ellenzék leg-radikálisabb tagjai végül is levonták a gyakorlati következtetést a Nagy Imre írásaiban korábban kifejtett eseményekből és törekvésekből, és az ellenzéki követelésekből. Ez egy független politikai mozgalom megteremtését jelentette, amelyet nem korlátoznak a párt szűk keretei és amely a párton túlnyúlva a széles néptömegekhez fordul, elsősorban a forradalom idején született demokratikus tömegszervezeteikhez, a forradalmi bizottságokhoz és a munkástanácsokhoz.

A cselekvés új formáinak vállalása azonban elméleti konzekvenciákkal is járt. Ezt az elméleti forradalmat, az ideológia átalakítását az ellenzéki és ellenállási tevékenység megszűnése után – miután az értelmiségiek és a munkások forradalmi szervezeteit egyaránt feloszlatták – fiatal értelmiségiek, főként egyetemi előadók, tanárok és diákok egy csoportja hajtott végre. Sokuk régi kommunista volt, néhányan pedig részt vettek már a földalatti kommunista pártban és az ellenállási mozgalomban a második világháború alatt. Mások viszont a diáknemzedékhez tartozó fiatalabb szocialisták voltak, akik már a kommunista rendszerben nevelkedtek és tanultak, és akik nem szenvedték el a lojalitásnak és az illúzióvesztésnek azokat a traumáit, amelyek a reformista ellenzék oly sok idősebb tagjára rányomták bélyegüket. Ők voltak talán az elsők, akik képesek voltak elfogulatlanul és tárgyilagosan szemlélni a rendszert, kritikusan elemezni marxista szempontból és eközben felülvizsgálni és megfiatalítani a marxista elméletet azok szerint az elvek szerint, amelyekre annak idején állítólag alapozták.

E csoport számos tagja korábban részt vett a Forradalmi Diákbizottság munkájában a budapesti egyetemen, és a forradalom leverése után vezető szerepet töltött be a szovjet megszállás és a Kádár-kormány el-

len tiltakozó röpcédulák és plakátok készítésében és terjesztésében.^{*} A Kádár-rendszer elnyomó intézkedéseinek fokozódásával illegalitásba vonultak, és egy fiatal egyetemi tanár lakásán továbbra is megbeszéléseket tartottak, információkat gyűjtöttek és röpiratokat készítettek. Figyelmük azonban egyre inkább az októberi forradalom tapasztalataiból levonható tanulságok elemzésére irányult, melynek eredménye egy hosszú tanulmány, a *Hungaricus cikksorozata a magyar nemzeti-demokratikus forradalom néhány tanulságáról*.

A „Hungaricus”-tanulmányt eredetileg a csoport egyik tagja, Fekete Sándor fogalmazta azzal a szándékkal, hogy megvitassa a többiekkel, majd sokszorosítsa és terjessze budapesti szimpatizánsok körében. Két részből áll, melyek külön jelentek meg: az első rész a szovjet kommunizmus és a marxizmus-leninizmus történetét vizsgálja a magyar forradalom fényében, és 1956. december végén jelent meg, a második részt pedig – amely a kommunizmus magyarországi történetét tekinti át a forradalommal bezárólag – 1957. február közepén adták ki.¹⁷

Ennek a tanulmánynak a publikálásáért és terjesztéséért később a következő személyeket tartóztatták le és ítélték el: Mérei Ferenc pszichológia-professzort, aki a forradalom idején a Forradalmi Diákbizottság tanácsadója volt; Fekete Sándort, a *Szabad Nép* volt újságíróját, aki az ellenzék fiatalabb és radikálisabb tagjai közé tartozott; Széll Jenőt, a budapesti rádió forradalom alatti kormánybiztosát; Litván Györgyöt, egy fiatal történelemtanárt; és Hegedűs B. Andrást, aki korábban az egyik politikai gazdaságtan tanszéken volt egyetemi tanársegéd.¹⁸ ♦♦

Hungaricus I.: Forradalom az elméletben

A Hungaricus-tanulmány alapállása már az első oldalakból kiderül: „A magyar október végleg leleplezte, mivé züllött a 40 év előtti orosz október fél világot magával ragadó eszméje.” Ennek ellenére az októberi események lehetőséget nyújtanak a szocializmus megújulásához: „A sztálini terror-kommunizmussal és a szociáldemokrácia kapitalizmushoz dörgölőző irányzataival szemben új utak rajzolódnak ki a nemzetközi

* E csoport tagjainak nem volt köze a Forradalmi Diákbizottsághoz, kivéve Mérei Ferencet, aki annak formálisan tanácsadó tanára volt.

♦♦A Hungaricus-szal kapcsolatos vádak alapján és más államellenes szervezkedésnek minősített cselekményekért számos további személyt tartóztattak le és ítélték el külön ügyben tárgyalva.

munkásmozgalomban.” A szerző véleménye szerint a magyar szocialistáknak meglehet a maguk szerepe ezeknek az új irányzatoknak végső győzelmében, ha bátran szembenéznek 1956 tanulságaival és világos következtetéseket vonnak le abból, ami történt.

A tanulmány ezután egyenesen rátér a legfontosabb kérdés tárgyalására, nevezetesen a korábbi pártonbelüli ellenzéki mozgalom elemzésére és bírálatára. Az ellenzék legfőbb gyengesége – mondja Hungaricus – abból eredt, hogy a pártszabályok szerint folytatott belső pártharcokra korlátozta magát, nem tudott önálló erővé szerveződni és kapcsolatot teremteni a néppel, mindenekelőtt a munkásosztállyal. Így aztán, amikor a forradalom kirobbant, ez „talán senkit sem ért olyan meglepetésként, mint éppen az ellenzéket” és a forradalom legválságosabb napjaiban „Erő nélkül maradtak, amikor a legnagyobb erőre lett volna szükség”.

A forradalom leverése után azonban nem kedvezett a helyzet egy új szervezet megteremtésének. „Előbb a *magyar szocializmus elméletét*” kell megteremteni – kritikusan „felülvizsgálva minden eddig szentnek tartott tételt” –, meg kell írni a forradalom történetét és tisztázni az abból leszűrhető tanulságokat. Eljött az ideje „közelebbről és belülről is megnézni a rendszer anatómiai szerkezetét”, mert így „másodszorra okosabban foghatunk a tennivalókhoz”.

Hungaricus tanulmánya főként ezt az elemzést és felülvizsgálatot tekinteli feladatának. A szerző már kezdettől kirekeszti a kommunizmus „polgári kritikáját”, mivel ezek a bírálatok erkölcsileg igazolhatatlanok a kapitalista világ saját agresszív és imperialista akcióinak fényében. Ehelyett inkább a kommunizmus „a mozgalmon belüli ellenfeleitől” származó bírálataival foglalkozik. Ezek közül a jugoszláv kommunisták voltak azok, akik az ötvenes évek elején elsőként ültették át elveiket a gyakorlatba és teremtték meg a sztálinista társadalom alternatíváját. Hungaricus egyetértően idézi a jugoszláv bírálatokat, amelyek szerint a szovjet társadalom bürokratikus és imperialista kasztrendszer. Hungaricus ugyanakkor a jugoszláv bírálatot felszínesnek ítéli, mert nem vizsgálja magának a bürokratikus rendszernek az eredetét és megelégszik azzal a magyarázattal, hogy a szovjet vezetők elárulták az októberi forradalom örökségét. Ebből viszont az következik, hogy új vezetők könnyen helyre tudnák hozni a dolgot és megkerüli a kérdést, hogy nincs-e szükség valamilyen alapvető változtatásra magában a rendszer struktúrájában.

Hungaricus ezután az olasz kommunista vezetőre, Togliattira hivatkozva kijelenti, hogy felül kell vizsgálni a szovjet kommunizmus törté-

netét egészen az októberi forradalomtól fogva. Helyes volt-e egyáltalán, hogy Lenin és a bolsevikok 1917-ben magukhoz ragadták a hatalmat egy olyan elmaradott országban, mint Oroszország? Igen, helyes volt – jelenti ki Hungaricus –, mert a forradalmárnak mindig meg kell ragadnia a történelem által kínált lehetőségeket. A bolsevikok azonban túlbecsülték a világforradalom valószínűségét, és tévedtek, amikor azt hitték, hogy Oroszország egycsapásra áttérhet a polgári demokratikus forradalomról a szocializmus építésére. Lenin – mondja Hungaricus – később ráébredt ezekre a tévedésekre és felismerte, hogy a munkásosztály vezette forradalom győzhet ugyan egy olyan elmaradott országban is, mint Oroszország, de lassan és megfontoltan kell leraknia azokat az alapokat, amelyekre később felépíthető a szocializmus. Sztálin viszont azt hitte, hogy a szocializmust azonnal fel lehet építeni egyetlen országban, és ezt erőszakos és gyors államosításokkal meg is kísérelte.

Hungaricus szerint Sztálin tévedett, mert Oroszország a húszas években nem érett meg a szocializmus megvalósítására. Következésképpen Oroszország elmaradottsága eredményezte azt a Sztálin idején kialakult diktatórikus és bürokratikus rendszert, amit a „személyi kultusz” korábbi bírálatai nem magyaráznak kielégítően. Sőt, Sztálin céljainak elfogadásával a megvalósításukra alkalmazott módszereképpenséggel elkerülhetetlenné váltak, mert „olyan országban, ahol a lakosság többsége paraszt, a proletárdiktatúra és a szocializmus 6-8 év alatt történő felépítése *nem lehet más*, mint kezdetben a parasztság, majd az egész nép elleni kíméletlen önkény-rendszer megvalósítása”.

Minthogy politikáját a nép nem támogatta, Sztálin a szocializmust erőszakra és kényszerre támaszkodó centralizált államgépezettel építette. Ugyanakkor az erőszak minden megnyilvánulása tovább csökkentette a népi támogatást és még több erőszak alkalmazását tette szükségessé, a terror és despotizmus ördögi körét hozva létre. Az pedig, hogy Sztálin meghamisította a marxizmus-leninizmust, korántsem valami tudatos kísérlet volt hatalmi törekvéseinek igazolására – amint azt a jugoszlávok és később maga Hruscsov is állították –, hanem maga is következmény, a terror és despotizmus növekedésének ideológiai tükröződése. Hungaricus szavaival élve, az erőszakkal bevezetett „orosz szocializmus valósága a maga képére kellett hogy gyúrja Marx és Engels elméletét” és „az orosz fejlődés teremtette meg a különböző sztálini elméletek iránti szükségleteket”.

Végül Hungaricus kifejti, hogy a centralizált államhatalom növekedésével az a bürokratikus apparátus, amelyre Sztálinnak mindinkább támaszkodnia kellett, önálló erővé és hatalommá, szinte új uralkodó

osztállyá kezdett válni:

„Az apparátus a termelésben elfoglalt helye, jövedelemszerzésének módja, a nemzeti jövedelemből reá eső rész szerint, általában minden lényeges szempontból tekintve, új osztállyá kezdett válni. ...Így kezdett fokozatosan kibontakozni az apparátus osztállyá válásának folyamata, amely azután feltette a koronát a szovjet szocializmus művére.”

Miután végez a szovjet kommunizmus kialakulásával, Hungaricus „rövid kitérőt tesz Marxról és követőiről”. Ebben igyekszik megőrizni Marx és Lenin elveinek értékeit, de elveti a marxizmus-leninizmus rendszerét, amit csináltak belőlük. A marxizmus-leninizmus Sztálin idején alakult ki azáltal, hogy Marx és Lenin elveit merev és zárt rendszerre torzították és vulgarizálták. Így egyre konzervatívabb dogmává vált, amit eszközként alkalmaztak a fegyelem fenntartására a kommunista párton belül és ideológiaként a tömegek feletti uralomhoz. Mindez azonban nem Sztálin tudatos szándéka volt, hanem az objektív társadalmi fejlődés hatása, s „a viszonyokat, a rendszert kell megérteni, amelyek Sztálint mint Sztálint nagyra növelték”.

A Hungaricus-tanulmány első részének végén a szerző a Szovjetuniónak saját nemzeti kisebbségeihez és a többi európai kommunista államhoz fűződő kapcsolatára fordítja figyelmét. Emlékeztet Marx megjegyzésére, amely szerint „Nem lehet szabad az a nép, amely más népet elnyom”, Engelsnek arra a megállapítására, hogy „a győztes proletariátus egyetlen idegen népet sem boldogíthat kényszer útján anélkül, hogy ezzel saját győzelmét alá ne ássa”, valamint Leninnek arra a meggyőződésére, hogy a szocializmus nem teremthető meg erőszakkal ott, ahol ennek feltételei még nem értek meg. Ezeket a kijelentéseket szembeállítja a nemzeti kisebbségek kiirtásával és a népi demokráciák elnyomásával, amit a szovjet állam a „vezető szocialista nemzet” sztálini elmélete nevében folytat. De a szerző ezeket az eseményeket is objektív társadalmi folyamatok eredményeként értékeli: a Szovjetunió külpolitikája elválaszthatatlanul összekapcsolódik belső társadalmi rendszerével. „Az erőszakra épített rendszer... csak a... hódító erőszak politikáját követhette.”

Hungaricus kifejti, hogy a sztálinista gyakorlattal ellentétben a szocialistáknak meg kell tanulniuk a nemzeti érdekek és a nemzeti büszkeség tiszteletben tartását és el kell utasítaniuk az osztályharc nevében folytatott nemzeti elnyomást, mert az elnyomás és a leigázottság – még ha jó szándékból eredt is – csak árthat a szocializmus ügyének. Következésképpen elveti azt az elvet, amely szerint a proletár internacionalizmus alapvető kritériuma a Szovjetunió iránti feltétlen hűség, és leszöge-

zi, hogy csak az építő bírálóat segítheti a nemzetközi szocializmus ügyét és a szocializmus valóságos győzelmét magában a Szovjetunióban is. Sőt, a Szovjetunióban már megérték az objektív feltételek a rendszer demokratizálására és a szocialista demokráciáért harcoló szubjektív erők is mindinkább erősödnek. Mindezek alapján, a proletár internacionalizmus objektív kritériumának ma azt kell tekinteni, hogy milyen következetesen harcol valaki a sztálinizmus ellen és a szovjet rendszer demokratizálásáért, és tanulmányát annak a reményének kifejezésével zárja, hogy még megéli „a Szovjetunió belső megújódását”.

Hungaricus II.: a forradalom tanulságai

Míg a Hungaricus-tanulmány első része a szovjet kommunizmus és a marxizmus-leninizmus kialakulásának kritikai áttekintését tartalmazza, addig a második rész – amely 1957. február közepén látott napvilágot – a kommunizmus magyarországi történetével foglalkozik az 1956-os októberi forradalommal bezárólag.

Hungaricus elutasítja azt a hivatalos álláspontot, hogy a magyar forradalom külföldi felforgató erők műve volt, és rámutat, hogy éppen magát a magyar kommunista rendszert hozta külföldi hadsereg Magyarországra. 1945-ben a szovjet hadsereg felszabadította Magyarországot a német fasizmus uralma alól, és a Szovjetunió által kezdeményezett társadalmi forradalom tényleg valóra váltott időszerű és népi célkitűzéseket, s elnyerte a lakosság leghaladóbb elemeinek támogatását. Ugyanakkor azonban a magyar sztálinisták már kezdettől fogva „idegen erőkkel, idegen mintára szervezett apparátussal” akarták építeni a szocializmust Magyarországon. Ez a megközelítés vált a háború utáni társadalmi forradalom legerősebb hátráltatójává és arra vezetett, hogy a magyar nép megőrizte hagyományos gyűlöletét az oroszok ellen és bizalmatlanságát a kommunistákkal szemben. A földreform vívmánya és a két háború között Magyarországon uralkodó feudál-kapitalista oligarchia veresége ellenére a háborút követő választásokon a kommunisták kevesebb népi támogatást tudtak kivívni Magyarországon, mint a Szovjetunió által elfoglalt bármely más országban. Később pedig ahelyett, hogy megnyerni igyekeztek volna a népi tömegeket, a kommunisták „a nép akarata ellenére *parancsszóra* szocializáltak, vagyis, ami ilyen körülmények között csak ugyanazt jelenthette, szovjetizáltak... a hiányzó belső erőket kezdettől fogva külső erőkkel pótolva.”

1949-re – amikor a magyar érdekeket már minden addiginál kirívóbb módon vetették alá a szovjet utasításoknak – eltűnt minden-nemű népi bázis, amit a kommunista állam valaha is maga mögött tudhatott, és az ezt követő években a népi tömegek elveszített bizalmát a párt- és az államapparátus rohamos növelésével helyettesítették. Hungaricus szerint a mintegy kilencmilliónyi népességből alig három és fél millió volt a produktív munkaerő és csaknem egymillió főnyi bürokratikus apparátus felügyelt rá: „Ez az antiszocialistává torzuló szocializmus, ez az egyre ellenforradalmibb forradalom, ez a népel-lenes népi demokrácia a bürokrata agyonkoncentrált 'tervgazdaság' alapjain nyugodott”.

A bürokratikus 'tervgazdaság' csak rontott a dolgon, mert az értelmes adminisztrátorok helyébe ostoba karrieristákat és pártembereket állított. De még magát a kommunista pártot is megbénította a bürokratikus kasztrendszer uralma, és végül nemigen lett egyéb, mint „tap-soló és ünnepélyeket rendezgető gépezet”. Mindezek kikerülhetetlen eredményeként 1953-ra az életszínvonal 17 %-kal süllyedt a négy évvel korábbi szint alá, miközben Rákosiék mindent az erőszak növelésével akartak orvosolni; „hajcsárrá tették a pártfuncionáriusok többségét, tömeggyilkossá az államvédelmi hatóság kádereit.”

Ezzel párhuzamosan a magyar kultúrát alárendelték az orosz kultúrának, szovjet mintájú egyenruhát vezettek be a katonaságnál, szovjet nevelési módszereket az iskolákban, sőt még a magyar nemzeti címet és a nemzeti ünnepeket is eltörölték. Mindez csak tovább fokozta a nemzeti megaláztatás és alávetettség érzését. Ezáltal – fejtegeti Hungaricus:

„A fenti tényekből következik, hogy az októberi forradalom mindenekelőtt nemzeti megmozdulás volt. A nép mindenekelőtt függetlenséget akart, mert minden bajának az önállóság elvesztésében látta forrását.”

Hungaricus azonban a forradalmat nem csupán nemzeti felkelésnek tartja, mert a népet nyomorúságos életkörülményei éppúgy cselekvésre sarkallták. Hungaricus hivatalos statisztikai adatok alapján állítja, hogy a magyar családoknak csak tizenöt százaléka élt jobban, mint a rendszer saját becslésű „létminimuma”, harminc százalékuk éppen elérte azt, ötvenöt százalékuk pedig alatta maradt. Egy állami gazdasági munkás egy kiló húst sem tudott vásárolni napi keresetéből és „a munkás-

családok mintegy tizenöt százalékában nem jut minden főre lepedő, a munkások húsz százalékának nincs télikabátja”.^{*} De ezenfelül a dolgozó emberek többségének életkörülményeitől kirívóan eltért kommunista vezetők életszínvonala – „az olcsó titkos-magazinok, a luxus villák kucseráinak életstílusa”. A forradalom idején az orosz tankok ellen vívott utcai harcok első soraiban küzdő *kabáttalanok* – *sans-manteaux*-k – számára nem volt kétséges, hogy az orosz imperializmus felelős azért, hogy a megelőző években még rosszabbul éltek, mint a Horthy-rendszerben.

Hungaricus azonban bírálata ellenére sem pártolja a korábbi tőkés rendszer visszaállítására törekvőket, az 1945-ben megdöntött uralkodó osztály képviselőit. „Nem, nem igazolta őket a történelem – állapítja meg – ...Egy halott Magyarország kísértetei ők, nincs joguk az élők vitájába avatkozni.” Mert a sok szörnyűség ellenére a háború utáni tizenkét év Hungaricus számára továbbra is alapvetően progresszív folyamatot jelent, amely lerakta a szocializmus alapjait és a kapitalista rendszert a múltba parancsolta.

Mivel azonban a Rákosi-rendszer meggyűlöltette magát az emberekkel, amikor kitört a forradalom, az ellenforradalmi erők nem kis népszerűsége tudtak szert tenni. A „*par excellence* reakció” erői – a földesurak, tőkések és egyházi vezetők – mindenképpen megjelentek volna, de a Rákosi-rendszer politikája biztosította, hogy a lakosság szélesebb rétegeitől részesüljenek támogatásban. A kistulajdonosokat, kereskedőket és üzletembereket éppúgy kisajátították, mint a gazdagabb parasztokat és nagytőkéseket, s ezzel potenciálisan lojális és együttműködő polgárok ezreit tették a szocializmus elkeseredett ellenségévé. Ugyanakkor az egész lakosság felett gyakorolt parancsuralom és terror erős szocialistaellenes érzületeket keltett még a nincstelen dolgozó tömegek körében is. Ebben a helyzetben – írja Hungaricus,

„amikor a rendszer napról napra növeli ellenségei számát, amikor a népet és a nép volt urait egyformán az üldözöttek sorsára juttatják, amikor a papnak többen hisznek, mint a párttitkárnak, elkerülhetetlenül be kell következnie annak, hogy az egyszer már *megvert igazi reakció* a rendszer által reakcióssá, vagy csak kiábrándulttá, fásulttá tett tömegben megtalálja a maga hátvédjét, védő közegét.”

A helyzetet csak „egy nagy nemzeti kibékülés” menthette volna meg, amely „a nemzet minden haladó erejét” egyesítve megkísérli „egy ma-

* Szakszervezetek Országos Tanácsa közgazdasági és statisztikai osztály tájékoztatója a munkás és alkalmazott családok létfenntartási költségeiről, Budapest, 1956. július 25.

gyar, demokratikus fejlődés során kiengesztelni, a nemzet alkotó egységébe bekapcsolni az értelmetlenül meggyötört s nagy részében reakcióssá vált főleg kispolgári tömegeket". Az ellenzéki mozgalom – mondja Hungaricus – pontosan ilyen kibékülésért küzdött a forradalom előtt és alatt. A Rákosi-rendszer egyik fő eredménye az lett, hogy „maguk ellen sorakoztatták az egész népet, a nép egy részét pedig a szocializmus ellen". Az ellenzék viszont arra törekedett, hogy a „keseredett és meggyötört népnek kiutat" mutasson, kiutat „a szovjetizálás és a tőkés restauráció szomorú alternatívájából".

Ezen a ponton Hungaricus visszatér tanulmánya fő mondanivalójához, és röviden felvázolja az ellenzéki mozgalom fejlődését. Nagy Imre személyének központi szerepe volt az ellenzéki mozgalom kialakulásában, mert bár „Nagy Imre... ugyan inkább zászlaja mint vezetője volt az ellenzéknek... nélküle, az ő politikai és erkölcsi példamutatása nélkül ez a mozgalom ilyen sikerrel nem bontakozhatott volna ki". Amikor Nagy Imre először került hatalomra 1953. júniusban, komoly ellenzéki mozgalom még nem volt Magyarországon. Kormányja azonban megadta az első lökést az ellenzék megjelenésének, és míg az 1953. júniusi változásokat még kizárólag a szovjet vezetők kezdeményezték, Nagy Imre 1954. októberi győzelme már az ellenzék erejének fokozódását érzékeltette.

Nagy Imre új politikája ugyan csak akadozva, állandó ellenállásba ütközve tudott előre haladni, de a „frontok" most már sokkal tisztábban rajzolódtak ki, s így amikor Nagy Imrét 1955. márciusában leváltották, már nem csupán „egy ésszerűbb *szovjet* irányzat képviselőjének" tekintették, hanem „egy új *magyar* irányzat vezetőjének". Ugyanakkor a meggyőződéséhez való szilárd ragaszkodásával és az önkritika, illetve a Rákosival való kompromisszum elutasításával olyan erkölcsi győzelmet aratott, amely az ellenállás további fejlődésének legerősebb előmozdítója lett. Ekkorra – mondja Hungaricus – „az ellenzék igazi magva, legharcosabb táborra már lényegében *együtt* volt; Nagy Imre lett a hűség és a szocialista becsület példájával a fő szervezőjük".

Nagy Imre személyes elvi küzdelme ettől kezdve egyre inkább összefonódott a gyülekező ellenzéknek a Rákosi-rendszer elleni politikai harcával. Az ellenzék tagjai pedig egyáltalában nem a sovinizmusba és konzervativizmusba való meneküléssel léptek fel a rendszer ellen, hanem „egy modern, újszerű és magyar szocializmus mellett tettek hitet" és „a kor új szocialista orientációjának úttörői" lettek. Ez az új orientáció világos és pontos politikai programot adott az ellenzéknek, mely az 1953. júniusi kormányprogram megvalósítását követelte, kiegészítve

azt a munkásönkormányzat jelszavával, a bürokratikus pártapparátus megtisztításának követelésével, az önállóság nagyobb hangsúlyozásával”.

Mi több, e követelések megvalósításaért folytatott harcuk során „az ellenzék legöntudatosabb tagjai már túl is léptek ezen a programon s megközelítették egy valóban demokratikus és független szocializmus, magyar viszonyoknak megfelelő elveit”.

Az ellenzék egyre nagyobb támogatást szerzett, s végül olyan erőssé vált, hogy 1956 nyarának elején már kiharcolhatta Rákosi bukását. Ebben a folyamatban az ellenzék élén olyan „szocialista vezetőgárda” alakult ki, amely szilárdan elkötelezte magát a magyar függetlenség megőrzése mellett.

1956. júniusában az ellenzék Rákosi fölötti győzelme az egyszerű emberek tömegeit első ízben ébresztette rá, hogy hatalmukban áll változtatni a rendszeren. Egyszeriben „rohamosan csökkent a letargia, bebizonyosodott, hogy a terror nem örök”, és az emberek, akik egy évvel azelőtt meg se mukkantak, amikor Nagy Imrét és az ellenzéket Rákosi letéperta, most meglepő aktivitással vetették bele magukat politikai tevékenységbe. A nyári hónapok folyamán a Gerő-rendszer mindinkább felfigyelt és némiképp reagált is a közhangulat változására, de minden manővere és békítő kísérlete csak arra szolgált, hogy tovább erősítse az emberekben a meggyőződést, hogy „a múlttal nem lehet másképpen szakítani, csak akkor, ha a hatalomhoz ragaszkodó gyűlölt, nyomorult hatalmi-bűnszövetkezettel is szakítanak”.

Hamarosan „bekövetkezett az az időszak, amelyben a tömegek már nem *akarnak* a régi módon élni, s a vezetők nem *tudnak* a régi módon kormányozni. A robbanás elkerülhetetlenné vált.”

Hungaricus elsősorban azt veti az ellenzék szemére, hogy ebben a helyzetben hagyták, hogy az emberek túllépjenek rajtuk, s így amikor eljött a forradalom, már nem álltak az élen és nem volt módjuk kézbe venni a vezetést és irányítást. Sőt, az ellenzék nemhogy felelős lett volna a forradalom kitöréséért azáltal, hogy – amint azt a Kádár-féle hivatalos szervek állítják – bírálataikat kivitték „az utcára”, hanem ellenkezőleg: „Mi mindenesetre nem azt bánjuk, hogy az utcához vagy a néphez fordultunk, azért hibáztatjuk magunkat, hogy nem fordultunk hamarabb és szervezettebben a néphez.”

Az ellenzék – állítja Hungaricus – soha nem törekedett komolyan erőinek egyesítésére és megszervezésére, a tömegtámogatás mozgósításáról nem is beszélve:

„Az ellenzék hosszú ideig csak a belső pártvita útjait kereste s csak

ennek teljes értelmetlenségét és haszontalanságát látva, körülbelül 1955 végén kezdett a néphez is fordulni, de csak a sajtó útján.

...S nem jutott el a legfőbb feladathoz: a munkásosztály felrázásához és megszervezéséhez, a csőd esetén kirobbanó változáshoz való előkészítéséhez.”

Az ellenzéknek azonban volt egy radikálisabb szárnya is, amely már 1955 tavaszán azt az álláspontot képviselte, hogy a belső pártharcok önmagukban véve céltalanok, mert az uralkodó bürokratikus kaszt pusztán az értelmiségi bíráló hatására soha nem fogja feladni előjogait és megváltoztatni politikáját. Így tehát azt a következtetést vonták le, hogy az ellenzéki mozgalom vezetésére „egységes, szervezett irányítást” kell megteremteni. Az események kezdettől fogva a radikálisokat igazolták, de az ellenzék mégsem lépett soha ki a párton belüli harc kereteiből, és a huszadik kongresszus után „elálltak ettől a tervtől a radikálisok is, látva, hogy általános legális és törvényes harc bontakozott ki Rákosi ellen”.

Az ezt követő harc „az alkotmány és a pártszabályok szerint folyt: a földalatti szervezkedésről kiagyalt híresztelések – hazugságok”. Hungaricus szerint azonban „sajnos hazugságok”, és tanulmánya végén ismét leszögezi, hogy korábban és szervezettebben kellett volna cselekedni:

„Megismétlem azt a véleményemet, hogy egységes központot kellett volna teremteni és összehangolt terv szerint kellett volna agitálni a munkások között, kapcsolatba lépve az összes haladó pártonkívüli erőkkel, felkészülni arra, hogy mi vezethessük a népet, ha vége szakad a türelemnek, s ne a reakció.”

Így kell fellépni a sztálinista állam elleni minden eljövendő harcban – nyilvánvalóan ez az a fő tanulság, amit a Hungaricus-tanulmány szerzője a magyar forradalom elemzéséből levont. Ha az első kísérlet el is bukott, világosan megmutatta a feladat természetét, s hozzájárul, hogy „másodszorra okosabban foghatunk a tennivalókhoz”.

7. BEFEJEZÉS

„A dolgozó osztályok felszabadítását maguknak a dolgozó osztályoknak kell kivívniuk.”

(Karl Marx, 1864)

A Kádár-rendszer ideológiája

Amikor a szovjet tankok november 4-én hajnalban visszatértek Budapestre, ezzel a Kádár János – Nagy Imre volt munkatársa a forradalmi kormányban és az új Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára – vezetésével aznap reggel megalakult „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány” felkérésének tettek eleget. Kádár november 1-én este átszökött az oroszokhoz, és ettől fogva együttműködött velük a forradalom leverésében és a szovjet-típusú kommunista rendszer visszaállításában Magyarországon.

Egy pillanatig sem szabad azonban azt gondolni, hogy Kádár János egyszerűen dogmatikus szektariánus kommunista volt, aki kíméletlenül azon munkálkodott, hogy a magyar munkásosztályt a kommunista diktatúra, a magyar nemzetet a szovjet imperializmus uralma alá vesse. Éppen ellenkezőleg, Kádár meggyőződéses magyar kommunista volt, aki maga is börtönben ült és könyörtelenül megkínózták az ötvenes évek elején a sztálinista rendszerben. A forradalom alatt így fogalmazta meg célját: „Magyar nemzeti kommunizmus... (ahol) lesz ellenzék és nem lesz diktatúra.” Azután – épp az oroszokhoz való átszökését megelőző este – Kádár kijelentette a szovjet nagykövetnek, hogy ha a szovjet tankok újból benyomulnak Budapestre, akkor nem tehet egyebet, minthogy lemegy az utcára és a magyar munkásokkal vállvetve harcol ellenük – „ha kell puszta kézzel is!”¹

De még miután kormányát orosz szuronyokkal rákényszerítették a

magyar népre, Kádár így nyilatkozott: „Feladjuk a párt monopol helyzetét, *többspártrendszer* , *tiszta, becsületes választásokat akarunk.*” Még később, a Központi Munkástanács egy küldöttségének fogadásakor ilyen szavakkal fordult hozzájuk: „Emberek, segítsenek nekem! Értsék meg, hogy itt a sok sztálinista között én egyedül vagyok... segítsenek!” Beszámolók szerint miniszteri posztokat is felajánlott a Központi Munkástanács legalább két tagjának, Rácz Sándornak és Sebestyén Miklósnak.²

Egyes kommentátorok azonban ennek ellenére Kádárban inkább gyenge embert látnak, olyan elvtelen opportunistát, akit csak politikai ambíciói mozgattak. Amikor a forradalom sikerének tetőpontján volt, azt se tudta, hogyan magasztalja:

„Népünk dicsőséges felkelése... (mely) lerázta a nép és az ország nyakáról a Rákosi-uralmat, kivívta a nép szabadságát és az ország függetlenségét”. Amikor azonban az oroszok vérbe fojtották a „dicsőséges felkelést” és a legmagasabb politikai funkciót kínálták fel Kádárnak, azonnal készségesen „Horthy-fasiszta és a magyar kapitalista-földesúri ellenforradalom”-ként kezdte becsmérelni.³

Kádár azonban nem volt sem egyszerűen elvtelen, sem széktariánus sztálinista. Mint elkötelezett és harcedzett kommunista, minden bizonnyal őszintén olyan kommunizmusra vágyott, amely nagyobb tiszteletben tartja a nemzeti függetlenséget és a személyi szabadságot. Ugyanakkor azonban – ha rokonszenvezett is a felkelés eredeti követeléseivel – egyre inkább aggasztotta az ellenforradalmi elemeknek az a törekvése, hogy hisztériát és zűrzavart keltsenek és így hasznot húzzanak a helyzetből.

Bizonyosnak tűnik, hogy soha komolyan nem tartotta képesnek a munkásosztályt – és közelebbről a munkástanácsokat –, hogy megküzdjenek bármilyen ellenforradalmi tendenciával. De feltehetőleg elsősorban azért félt az ellenforradalmi erőktől, mert ezek megjelenése fokozta az újabb szovjet intervenció valószínűségét. Amikor előre közölték vele a várható szovjet beavatkozást, valószínűleg úgy gondolta, hogy ha élére áll a szovjet fegyverekkel Magyarországra kényszerített rendszernek, ezzel csökkentheti a vérontást és megmenthet valamit a forradalom vívmányaiból.

Kádárnak azonban hamarosan be kellett látnia, hogy alábecsülte azt az elszánt dühöt, amivel a magyar munkások rendszerével szembefordultak. Rá kellett jönnie arra is, hogy mozgási szabadságát szinte nullára csökkentette az az intervenció, amelynek élére hagyta magát helyezni abban a reményben, hogy majd irányíthatja annak végső kime-

netelét. A magyar munkásosztály tömegsztrájkja és a szovjet megszálló erők fegyveres hatalma között nem maradt számára semmiféle önálló hatalmi bázis.

Kádár, nyilvánvalóan, kizárólag úgy biztosíthatta uralmát, ha megszilárdítja a politikai rendet és eléri a munka újrafelvételét. Most azonban szétfoszlott minden esetleges kezdeti reménye, hogy ezt a magyar munkások támogatásával megvalósíthatja és fokozatosan kitessékelheti az oroszokat. A munkásosztály még a munkástanácsokban funkcionáló vezetőinél is hajthatatlanabbul, azonnal elutasított mindennemű együttműködést azzal a rendszerrel, amely hajlandó volt kiszolgálni a szovjet intervenciót. Ebben a helyzetben Kádár számára hamarosan kiderült, hogy a politikai konszolidációt és a munka újrafelvételét csak úgy érheti el, ha a magyar munkásosztállyal szemben az ÁVH-ra és a szovjet haderőre támaszkodik.

Így alakult ki azután az a korábban ismertetett harc, amelynek során a párt Kádár vezetésével a szó szoros értelmében kicsavarta a termelési eszközök ellenőrzését a munkásosztály kezéből, fizikailag megsemmisítette a munkástanácsokat és olyan bürokratikus vezetési hierarchiával helyettesítette őket, amelyet az ÁVH megfélemlítő eszközeivel és a szovjet hadsereg szuronyaival iktatott hivatalba. E harcban a munkásosztály minden önálló szervezetét szét kellett zúznia és a munkásosztály autonómiájára irányuló minden törekvést könyörtelenül meg kellett semmisítenie.

Ebben a munkásszervezetek elleni hadjáratban a Kádár-rendszer bevett minden rágalmat a munkásosztály ellen, ami valaha is megtalálható volt a tőkés ideológiai fegyvertárában. Kijelentették, hogy a gyárakban „terror uralkodik”, hogy a munkástanácsokat „óriási erkölcsi nyomás, nagy demagógia, fenyegetések” atmoszférájában választották meg. „A munkásokat – hangoztatták most – ellenforradalmi sztrájkolók terrorizálják”, akik úgymond fizikailag megakadályozzák a munkásokat, hogy belépjenek a gyárak kapuján, vagy erőszakkal kikergetik őket a gyárakból.⁴

Miközben így támadták a munkások minden spontán kezdeményezését, a kommunista párt kisajátította a kizárólagos jogot, hogy képviselje és kifejezésre juttassa a munkásosztály érdekeit. A munkásosztály minden olyan kísérletét, hogy a párttól függetlenül cselekedjék vagy szervezkedjék, ettől kezdve ellenforradalmi megnyilvánulásnak ítélték. Így 1957. február 26-án az MSZMP Központi Bizottságának egy határozata például egyértelmű nyíltsággal leszögezi:

„A párttól és a munkás-paraszt kormánytól ‚független’ szakszerveze-

tek, valamint a munkás-állammal szembeni sztrájkjog reakciós követelését visszautasítottuk.”⁵

Néhány hét múlva, hasonló szavakkal, a *Népszabadság* is kijelentette, hogy:

„A proletárdiktatúrában a munkásosztálynak nem lehet pártjával szemben álló, pártjától független szervezete.”⁶

A centralizáció ethoszát – amely szerint a kommunista párt teljes egészében helyettesíti a munkásosztályt a szocializmus létrehozásában – már korábban éppily leplezetlenül kifejtette maga Kádár is, aki egy alkalommal egészen odáig elment, hogy „a munkásosztály nem létezhet a párt nélkül”. Kádár azonban legalább volt olyan őszinte, hogy nyíltan leszögezze újdonsült nézetét, miszerint a pártnak diktatúrát kell gyakorolni a munkások fölött. 1957. májusában kifejtette az Országgyűlés előtt:

„Véleményem szerint a vezetésnek nem az a feladata, hogy a tömegek óhaját és akaratát valósítsa meg. Akármilyen furcsán hangzik, ezt ki mondom. Véleményem szerint a vezetés feladata, hogy a tömegek érdekeit valósítsa meg. Miért teszem ezt a különbséget? A közelmúltban találoztunk olyan jelenséggel, hogy elég fontos kérdésben bizonyos dolgozó kategóriák saját érdekeik ellen léptek fel. Mi a vezetés feladata ilyen helyzetben? Mechanikusan megvalósítani a nem helyes elképzeléseket? Nem ez a vezetés feladata. A vezetés feladata, hogy a tömegek érdekeit képviselje.”⁷

Ezzel a beszéddel Kádár véglegesen és visszavonhatatlanul elszakadt a munkásosztálytól. A kommunista párt – jelentette ki Kádár – jobban fel tudja ismerni és kifejezni a munkások érdekeit, mint ők maguk. Kell-e ennél szebb példa arra, amit Marx annak idején ideológikus gondolkodásnak nevezett – arra, hogy a társadalom egy partikuláris csoportjának tudatát az egész társadalom tudatának tüntetik fel, hogy egy partikuláris uralkodó osztály érdeke az egyetemesség igényével lép fel? Kell-e ennél jobban illusztrálni a fiatal Trockij felismerését, aki 1904-ben prófétikusan kijelentette, hogy a leninista párt végül „a dolgozó osztályok helyébe lép”, vagy azt a mintegy harminc évvel későbbi ítéletét, hogy „a régi Bolsevik Párt többé nem a proletariátus élcsapata, hanem a bürokrácia politikai szervezete”?⁸

Az ellenzék dilemmája

Ha a Kádár-rendszer ideológiáját úgy fogjuk fel Trockij alapján, mint amely saját hatalmi-politikai érdekeit állítja a magyar munkások közvet-

len osztályérdekei helyébe –, akkor a reformista ellenzék alapvető dilemmája abból adódott, hogy bizonyos értelemben félúton megrekedtek a pártvezetés szubsztitucionista ideológiája és a tömegek spontán öntevékenysége között. Következésképpen a válságos pillanatokban az ellenzék mérsékeltebb tagjai mindig visszamenekültek a pártortodoxia kebelére, a radikálisabbak pedig habozva és bizonytalanul, de továbbléptek és a korábbinál nagyobb önállóság felé.

Míg a szubsztitucionista ideológia a legszélsőségesebb kifejeződését az ultra-sztálinista Rákosi-rendszerben, és a forradalom után az apologetikusan sztálinista Kádár-rendszerben érte el – mindkettő azt állította, hogy a munkások igazi érdekeit adekvátábban képviseli, mint maguk a munkások –, addig maga a reformista ellenzék sem volt soha teljesen mentes ettől a felfogástól. Mint láttuk, egészen a forradalom csúcspontjáig még Nagy Imre is csaknem teljesen rabja maradt saját eszméinek, és az ellenzék többségét megrögzött párthűsége megakadályozta, hogy önállóan cselekedjék és bármilyen valóságos kapcsolatot létesíthessen a dolgozó tömegekkel.

Ez a hűség a forradalmi pártnak és a tömegekhez fűződő kapcsolatának lenini elvéhez jelenti a folytonosságot a sztálinista pártvezetés ortodox marxizmus-leninizmusa és Nagy Imre, valamint a reformista ellenzék revizionizmusa között. Ezt a folytonosságot csak maga a forradalom kérdőjelezte meg és törte végül szét. Ez a makacs hit a párt vezető szerepében azt is segít megmagyarázni, miért vesztette el tájékozódását az ellenzék oly sok tagja, amikor valóban kitört a forradalom, és miért késlekedtek felfogni a spontánul megszülető forradalmi bizottságokban és munkástanácsokban rejlő lehetőségeket.

Ez a felfogás azokból az elvekből ered, amelyeket Lenin fejtett ki 1903-ban a *Mi a teendő?* c. írásában, nevezetesen hogy nem elég, ha a munkáosztályt a tőkés társadalomban csupán szakszervezeti érdekek vezérlik, hanem a hivatásos szocialista forradalmárok pártjának kell őt vezetnie. A következő években Lenin a bolsevik pártot pontosan a korábban meghirdetett fegyelmezett szervezetté formálta, s vezette 1917. októberében a hatalom sikeres megragadásához és a centralizált, diktatórikus szovjet állam megalapításához. A totalitáriánus pártállamot Lenin utóda, Sztálin még tovább fejlesztette, s uralma alatt a párt a sztálinista államhatalom puszta eszközévé változott.

Sztálin fő ellenfele, Trockij már a párt szervezéséről vallott lenini nézeteknek is egyik legkorábbi bírálója volt, s egyfajta „ortodox teokráciát” látott bennük, amely elkerülhetetlenül személyi diktatúrához vezet. 1917-ben azonban Trockij Leninnel együtt részt vett a pártállam

megalapításában, és olykor még Leninnél is szubsztitucionistább elveket képviselt, amennyiben fellépett a szakszervezetek állami ellenőrzéséért és a munkaerő militarizálásáért, akárcsak Nyesztor Mahno független paraszt-hadseregének és a kronstadti munkások és tengerészek 1921-es lázadásának leveréséért. De Trockij még később is – miután alulmaradt Sztálinnal szemben és száműzték Oroszországból – hűséges maradt az „élcsapat-párt” lenini elvéhez, és a forradalmi mozgalmat fenyegető fő problémát „a forradalmi vezetés válságában” látta.

Következésképpen a világ kommunista és marxista mozgalmainak egész történetét a bolsevik forradalom óta Lenin, Sztálin és Trockij elveinek és gyakorlatának hatására olyan elitista ideológiák jellemezték, amelyek a forradalmi élcsapat és a pártállam vezető szerepét hangsúlyozzák. Ezek az elvek annyira mélyen gyökereznek a kommunista mozgalom ideológiájában, hogy 1956-ban a magyar reformista ellenzék mérsékelt szárnya soha meg nem kérdőjelezte, e mozgalom radikálisabb tagjai pedig csak lassan és óvatosan kezdték bírálni őket.

Az elmélet területén ezért a forradalom nem haladt olyan gyorsan, mint a gyakorlatban, ahol a forradalmat nem vezető pártok és forradalmi élcsapatok csinálták, hanem spontánul megjelenő forradalmi bizottságok és munkástanácsok. Ha azonban az ellenzék jobban megvizsgálta volna a kommunizmus alapítóinak – Karl Marxnak és Friedrich Engelsnek – egyes nézeteit, akkor könnyen rájöhettek volna, hogy a magyar felkelés folyamán előállt események több közös vonást mutattak Marxnak és Engelsnek a szocialista forradalom természetéről vallott elveivel, mint a kommunista mozgalomban 1917 óta uralkodó elméletekkel.

A *Kommunista Kiáltvány*-ban Marx és Engels kifejtette, hogy a kommunistáknak „nincsenek az egész proletariátus érdekeitől elütő érdekeik”, nem alkotnak „külön pártot a többi munkáspárttal szemben”, s hogy „nem állítanak fel külön elveket, hogy ezek kaptájára húzzák a proletármozgalmat”. Az ő szemükben a szocialista forradalmat éppen az különbözteti meg minden korábbi forradalomtól, hogy nem egy öntudatos kisebbség hajtja végre, hanem az egész proletár osztály mozgalma. Még konkrétabban, az 1850-es *Üzenet a Kommunisták Szövetségéhez* c. írásukban Marx és Engels pontosan kifejtették, hogy a munkásoknak mit kell tenniük a forradalom során. Amit azonban javasoltak, az egyáltalán nem a forradalmi mozgalom bármilyen politikai párt általi vezetése és ellenőrzése volt, hanem a közvetlen osztályuralom szerveinek maguk a munkások által történő létrehozása. Több mint húsz évvel később Marx az 1871-es párizsi Kommünt úgy üdvözölte, mint „a mun-

kásosztály kormányát..., azt a végül is felfedezett politikai formát, amelyben megvalósítható a munka gazdasági felszabadítása”. A párizsi dolgozó nép közvetlen önszerveződése és tevékenysége Marx számára azt jelentette, hogy „a nép a nép számára visszaszerezte saját társadalmi életét”.⁹

Marx és Engels azt vallotta, hogy a szocialista forradalomból megszülető társadalom nem pártállam lesz – mint amilyet Lenin és Sztálin később alapított –, hanem olyan kommün-állam, amely a munkások saját szervezetei körül jön létre. Miközben tehát szükség van pártra, hogy a munkásokat elvezesse a forradalomhoz, maga a forradalom nem egy politikai párt, hanem egy társadalmi osztály hatalmához vezet, nem a társadalmon uralkodó új politikai vagy állami intézmények kialakulásához, hanem magának a munkásosztálynak közvetlen uralmát képviselő szervek megszületéséhez.

De ezekről az elvekről az is megállapítható, hogy nem térnek el annyira Lenin elgondolásaitól, mint azt gyakran gondolják. Maga Lenin is a pártnak a forradalomért folytatott harcban betöltött szerepéről beszélt, nem pedig a szocialista állam építésében való szerepéről, a *Mi a teendő?*-t pedig egy olyan konkrét polemikus összefüggésben írta, ami az első világháború előtti reakció és elnyomás éveiben illegalitásban dolgozó forradalmárok stratégiájához kapcsolódik. Az októberi forradalom előestéjén Lenin felvázolta elképzeléseit a jövő szocialista társadalmáról az *Állam és forradalom*-ban, ahol a szocializmust a tömegek részvételén alapuló demokrácia közösségi államaként ábrázolja, amelyben a politikai képviselők azonnal visszahívható küldöttek, és amelyben az emberek maguk végzik az állam mindennapi igazgatását.¹⁰

A magyar reformista ellenzék gyengeségei abból eredtek, hogy továbbra is ragaszkodtak a forradalmi párt régi lenini felfogásához, amikor pedig minden készen állt arra, hogy létrejöjjenek a munkások közvetlen osztályuralmának azok a szervei, amelyeket Marx és Engels – sőt, maga Lenin is – a szocialista társadalom igazi alapjának tartott. Az ellenzék dilemmáját az okozta, hogy képtelenek voltak szembenézni ezzel az új realitással és megkérdőjelezni a párt szerepéről oly régóta vallott nézeteiket. Ha megtették volna ezt, akkor nem abban látták volna a forradalomban rájuk háruló szerepet, hogy a korábbi sztálinistákat a hatalom posztjain felváltsák, hanem abban, hogy megdöntsék magát ezt a pártállamot és lehetővé tegyék, hogy a hatalmat közvetlenül a tömegek spontánul megszületett szervezetei, a forradalmi bizottságok és munkástanácsok vegyék át.

Nagy Imre és a mérsékelt ellenzék többsége azonban egészen a forra-

dalomig nemigen foglalkozott – és még annak folyamán sem – a munkások autonóm öntevékenységeivel vagy akár a munkástanácsokban rejlő lehetőségekkel. Valójában csak akkor kezdték az ellenzék radikálisabb tagjai, majd az írók, értelmiségiek és politikusok is felismerni ezeket a lehetőségeket, amikor a munkástanácsok már bebizonyították, hogy egyedül ők képesek szervezett erőként szembeszállni a Kádár-rendszer és a szovjet megszálló csapatok elnyomásával.

A munkások közvetlen osztályuralmi szervei, a munkástanácsok tehát előbb valósultak meg a gyakorlatban, mintsem elméletileg tudatosult volna, hogy egyáltalában játszhatnak ilyen szerepet. Ebben a folyamatban az eredeti lenini séma csaknem teljesen a visszájára fordult. A szocialista tudatosságot korántsem a forradalmi párt hivatásos forradalmárai vitték be kívülről a munkások közé, hanem a munkások között született meg saját szocialista gyakorlatuk eredményeként, és csak ezt követően ismerték el a reformista ellenzéki mozgalom entellektüeljei.¹¹

A munkástanácsok politikai szerepe

De nem csak a reformista értelmiségiek tagadták eleinte, hogy a munkástanácsok jelentős politikai szerepet játszhatnak. Még maguknak a munkástanácsoknak egyes vezetői is következetesen hajtogatták, hogy a munkástanácsok nem politikai képviselői a munkásoknak, és nem is áll szándékukban azzá válni. Ezt az álláspontot legvilágosabban Bali Sándor fogalmazta meg egy beszédében, amit a parlamentben a november 25-i rendkívüli értekezleten tartott:

„Nagyon jól tudjuk, hogy a munkástanácsok nem lehetnek politikai szervezetek. ...Nem akarjuk elkövetni ugyanazt a hibát, mint amit a múltban a kommunista párt, amely egyszerre tekintette magát az ország és a gyárak vezetőjének, és a munkások érdekeit képviselő egyetlen szervezetnek.

Ha ugyanebbe a hibába esnénk, akkor visszajutnánk oda, ahonnan elindultunk. Azt akarjuk, hogy a munkástanácsok intézzék az ország gazdasági ügyeit, a szakszervezeteknek pedig legyen meg az a joguk, hogy sztrájkot hirdessenek és foglalkozzanak a munkások érdekeinek védelmével kapcsolatos minden kérdéssel.”¹²

Ezekből a megjegyzésekből azonban kiderül, hogy Bali Sándor mindezekelőtt azt a monolitikus irányítási rendszert akarta megszüntetni, amelyben a kommunista párt tartja kezében a munkások ellenőrzésének összes – politikai, vállalatvezetési és szakszervezeti –

gyeplőjét. A párt nevezte ki a gyár igazgatóját és többi vezetőjét, a párt irányította a műhelyeken belüli szervezést a gyári pártszervezetek révén és a párt irányította a munkásokat a szakszervezeteken keresztül. Mondani sem kell, hogy a munkások nem irányítottak semmit.

A forradalom alapvető törekvése a gyárakban az volt, hogy megszüntesse ezt a helyzetet. A párt által kinevezett vezetőknek kiadták az útját, a kommunista párt szervezőit elkergették a gyárakból, és hasonló sorsra jutottak a szakszervezeti funkcionáriusok, akik mit sem törődtek a munkások érdekeivel. Ezután felállították a munkástanácsokat, azokat a szervezeteket, amelyek révén a munkások maguk lehettek gyárurak. Vezetőik azonban felismerték, hogy amennyiben maguk akarják vállalni a felelősséget a termelés irányításáért, akkor önálló és független szervezetekre lesz szükség a munkások érdekeinek megvédéséhez. Ezért aztán továbbra is követelték a szabad és demokratikusan megválasztott szakszervezeteket, amelyeknek joguk lenne nyomást gyakorolni a munkások béreinek és munkakörülményeinek javítása érdekében és sztrájkot hirdetni, még az olyan vezetés ellen is, amelyet a munkások választott képviselői irányítanak.

De ha a munkástanácsok rá is ébredtek erre a felelősségre, ez még nem jelentette azt, hogy ne akartak volna semmiféle politikai szerepet vállalni. Éppen ellenkezőleg, a Kádár-kormánnyal való fő ellentét abból származott, hogy az utóbbi a tanácsok szerepét a gyárakon belüli pusztán gazdasági funkciókra akarta korlátozni. Ebben a konfliktusban a tanácsok pontosan tudatában voltak politikai szerepüknek, ami világosan kiderül a Központi Munkástanács november 27-én közzétett nyilatkozatából:

„Tiltakozunk az újonnan alakult ‚Szabad Szakszervezetek’ azon beállítása ellen, hogy a munkástanácsokat csak kizárólag mint gazdasági szervezetet fogadják el.

Állíthatjuk, hogy ma Magyarországon a munkásság igazi érdekeit a munkástanácsok képviselik, s nincs erősebb politikai hatalom ma az országban, mint a munkástanácsok hatalma.

Minden erőnkkel a munkáshatalom erősítésén kell dolgoznunk.”¹³

Ennek a munkáshatalomnak nem volt szüksége érvényesüléséhez arra, hogy a munkástanácsok átvegyék a politikai pártok, a parlament vagy a minisztertanács irányítását. Ellenkezőleg, az az igen hosszú és nehéz harc, amit Kádárnak a munkástanácsok ellen folytatnia kellett saját kormánya hatalmának megteremtéséért, amikor neki már rendelkezésére álltak az *ancien régime* összes politikai intézményei (a pártok, a parlament és a kormány) és szilárdan a kezében is tartotta őket, azt

mutatja, hogy az erő, ami ellen küzdött, a társadalomnak egy egészen másfajta szintjén egészen másfajta szervezeteken nyugodott. Ez a munkáshatalom azoknak a tanácsoknak pusztá létében és tevékenységében valósult meg, amelyeket a munkások maguk teremtek és amelyeken keresztül közvetlenül ellenőrizték a termelési eszközöket. A munkástanácsok nem akarták átvenni a kormánytól a hatalmat, de nem is volt rá szükségük, hiszen inkább a kormány igyekezett visszavenni a hatalmat tőlük.

Végeredményben a forradalmi változásnak éppen az a lényege, hogy megütköznek a társadalom különböző felépítési elvei, amelyek a nagyobb társadalmi csoportok egymással ellentétes érdekein alapulnak, és különböző intézményrendszert képviselnek, melyek a legitimitás különböző igényével lépnek fel. A reformista politika a fennálló társadalmi struktúra hatalmi pozícióinak elfoglalására vagy átvételére törekszik. A forradalom azonban arra tör, hogy megdöntse ezeket a hatalmi pozíciókat és hogy gyökeresen átalakítsa magát a társadalmi struktúrát. Az 1789-es francia forradalomban – ahol a burzsoázia emelkedett politikai hatalomra – a francia polgárság nem koronázta meg saját királyát és nem nevezte ki saját képviselőit a királyi udvarba, hanem lefejezte a királyt, elűzte az arisztokráciát és megalakította az új központi hatalmat, a Nemzetgyűlést. Hasonlóképpen, az 1917. októberi orosz forradalomban eszébe sem jutott senkinek, hogy valamiféle „népicárt” jelöljön ki, s a bolsevikok egészen másképpen érkeztek a Téli Palotába mint Kerenszkij.

A magyar forradalomban a munkásosztály ugyanígy nem törekedett új politikai párt és új országgyűlés létrehozására vagy új proletár-diktátor kinevezésére. Nem ők küldtek delegátusokat a parlamentbe, hogy ellepjék a lépcsőket és az előszobákban tolongjanak. Nem ők kívánták újra megnyitni a néhai burzsoá politikai pártok volt helyiségeit. Nem, a munkások ehelyett olyan hatalmat teremtek, ami saját életüket képviselte és saját érdekeiket védelmezte, olyan hatalmat, amely az utcák és a gyárak ellenőrzésében valósult meg.

Hatalmuk gyakorlásában azonban a magyar munkástanácsok nem a munkásoktól elszakadt és föléjük emelkedett új privilegizált elitként vagy új bürokratikus kasztként léptek fel. Ellenkezőleg, még a Központi Munkástanács vezetőségi tagjai is a munkapad mellett töltötték egész munkanapjukat, a Központi Tanács tagjai pedig nem független képviselők voltak, mint a nyugati parlamentek tagjai, nem is kinevezett tisztviselők, mint a szovjet állam bürokratái. Ők munkástanácsaik küldöttei voltak, elvárták tőlük, hogy minden ülésről beszámoljanak a munká-

soknak, és bármikor vissza lehetett hívni őket és mást választani a helyükbe.

A magyar forradalom legnagyobb vívmánya tehát, hogy megteremtette a népi hatalomnak ezt a tökéletesen új struktúráját – a munkások által közvetlenül ellenőrzött munkástanácsok államát. A munkástanácsok központi végrehajtó szervei nem valamilyen „független” országgyűlés előtt voltak „felelősek”, és nem is akartak azok lenni. Közvetlenül maguknak a munkástanácsoknak feleltek. Így a „munkáshatalom” valóban azonos volt a munkástanácsok országos struktúrájával. Ezek viszont maguknak a munkásoknak tartoztak közvetlen felelősséggel. Abból, hogy a Kádár-kormány és a kommunista párt rohamot indított ellenük, világosan kiderült, hogy az *ő céljuk* kicsavarni a hatalmat a *munkások* kezéből és olyan kormánytestületre bízni, amely formálisan felelős ugyan az országgyűlésnek, de közvetlenül nem az választja, s az országgyűlésnek magának sincsen semmilyen közvetlen és szerves kapcsolata a dolgozó lakossággal, habár ismét csak elméletileg, felelős neki.

A munkástanácsok viszont nem törekedtek arra, hogy valamiféle önálló, a társadalomtól elszakadt és a néptől elszigetelt hatalmat vívjanak ki vagy vegyenek át. Sem társadalmi gyökereikből, sem politikai érdekeikből nem következett a nép fölötti uralom, a szükséglet a társadalom felülről való ellenőrzésére. Lényegük éppen az volt, hogy mint forradalmi intézmények olyan szervek voltak, amelyek révén a nép közvetlenül uralkodhatott és a társadalom a maga urává válhatott. A magyar munkások tehát a gyárak feletti közvetlen ellenőrzés munkástanácsok útján való megvalósításával egycsapásra zúzták szét a kommunista párt által uralt korábbi államhatalmat, és megnyitották az utat egy olyan társadalom felé, amely a marxizmus és a szocializmus eredeti célja volt – ahol a hierarchia az egyenlőségnek adja át a helyét, ahol a politikai intézményeket népi szervek váltják fel, ahol a politikai uralomból társadalmi hatalom lesz és ahol „a személyek feletti kormányzás helyébe a dolgok igazgatása lép”.

UTÓIRAT: 1981 MERRE VEZET AZ ÚT A FORRADALOMTÓL?

Fordította: Schöpflin Gyula

„A politika egy zárt elit ügye,
csak meghívott vendégek számára
szóló ünnepség.”

Jiří Hochman, Prága, 1968.

Talán túl korai még az idő arra, hogy az 1956-os forradalmat a maga teljes történelmi távlatában lássuk, hogy a magyar politikai élet s az egész társadalom további fejlődésére való kihatását teljes egészében fölmérjük, avagy az 1956. november 4-én, szovjet tankok segítségével létrejött kormányzat végső mérlegét elkészítsük és ítéletet mondjunk fölötte. Még ha ez lehetséges volna is, nem ez az alkalmas hely rá, s e sorok írójának ez sem joga, sem kötelessége. Bár bizonyos mértékig talán könnyebb egy idegennek megkísérelni 1956 tárgyilagos történetének megírását, mint a magyaroknak, — kiket mélységesen érintettek s még mindig érintenek az 56-os események, különösen érzelmi vonatkozásban — végül is a felmérés és megítélés feladata azokra vár, akik beleszülettek és benne éltek a társadalomban, amely e mélyreható történelmi trauma nyomán alakult ki.

Ez okból is tehát e sorok írójának mindössze az a szerény törekvése, hogy olvasói számára kissé bővebben feltárja, mi is történt Magyarországon huszonöt év előtt, s ezzel lehetővé tegye számukra, hogy saját maguk mérjék föl az események jelentőségét.

A forradalom története természetesen nem ért véget annak erőszakos letörésével; a jelen rövid utóiratban szeretném továbbvinni és elemezni az első kiadás összefoglalásában említett pontok egyikét-másikát, — különösen a Kádár-rendszer mivoltát, az ellene jelentkező demokratikus és szocialista ellenzék kilátásait, valamint a munkásosztály szerepét a társadalmi változások terén. Mindeme pontokat 1956 kihatásainak fényében kívánom tárgyalni, rámutatva arra is, mi e mozzanatok jelentősége Magyarország jelenében.

A könyv főrészében nagyjában tartózkodtam attól, hogy saját politikai szempontomból ítéljem meg a magyar politika eseményeit és személyiségeit, most talán megengedhető, hogy állásfoglalásomat nyíltan kifejezzem. Sőt, úgy vélem, ezzel tartozom is olvasóimnak. Azonban távol áll tőlem az, hogy végső következtetéseket vonjak le, ki mondjam az utolsó szót avagy végleges ítéletet hozzak; céloom inkább az, hogy – ha egyelőre feltételesen is – hozzájáruljak a remélhetőleg folytatódó vitához (amelyből jómagam többet tanulok, mint amennyivel hozzá tudok járulni).

Az emberarcú rendőrállam

Az 1956. november 4-i második szovjet beavatkozás, valamint a következő napokban megalakult „Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány”, Kádár János és Münnich Ferenc vezetése alatt, azonnali, brutális és könyörtelen megtorlásra vezetett a népi ellenállás mindazon résztvevői ellen, akik szembeszegültek a szovjet megszállással és a társadalmi, gazdasági és politikai élet minden megnyilvánulását kézbentartó egypártrendszer önkényuralmának helyreállításával. A fegyveres ellenállás azon fészkeit, amelyek november 4-ike után is megkísérelték a küzdelmet, a szovjet haderő kíméletlenül letörte. A fegyveres csoportok maradványait egyhamar legyűrték, s a következő hetek során a szovjet és magyar erőszakszervezetek sorba letartóztatták mindazokat a forradalmi harcosokat – különösen a munkásokat – akik még szabadlábban voltak; ez a hajsza legfőképpen azok ellen irányult, akik – röpiratok és titkos hírlapok terjesztésével – megkísérelték tovább folytatni a forradalmi propagandát, valamint azok ellen, akik fegyvereket rejtegettek.

A munkásság békés és fegyvertelen tüntetéseit – melyeknek révén a forradalom során elért vívmányaitak óhajtották megvédelmezni, valamint a gyárakban és helyi tanácsokban a párturalom helyreállítását akarták megakadályozni – a szovjet haderők és a Kádár-rendszer új karhatalmi alakulatai – a hírhedt „R”-csoportok, avagy „pufajkások” – kíméletlen erőszakkal verték szét. A legsúlyosabb ilyenén össze-tűzés valószínűleg a salgótarjáni mészárlás volt 1956. december 8-án, amikor is nyolcvannál több munkást gyilkoltak meg.

A forradalom elfojtása során több mint tízezer embert fogtak le és a kistarcsai, tököli és máshelyütt felállított táborokban internáltak, embertelen körülmények között. Kezdetben a szovjet katonai és bizton-

sági alakulatok hajtották végre a letartóztatásokat és folytatták le a kihallgatásokat. Ezeknek során – s ezt nem is egy megbízható forrásból tudjuk – nagyszámú rövid úton történő kivégzésre került a sor. December elejére a magyar biztonsági szervek újjászervezése már lehetővé tette, hogy ezek vállalják át az elnyomás és rendcsinálás munkáját – 1957 elején már mindez a magyar hatóságok feladata lett.

1956 decemberében rögtönítélő bíróságokat állítottak fel, melyek internálás, sőt halálbüntetés kirovására is jogosítva voltak. Már december közepétől több statáriális kivégzésre került sor fegyverrejtegetés címén. Elsősorban a fegyveres csoportok vezetőit állították bíróság elé és végezték ki – mint Dudás Józsefet és „Szabó bácsit” 1957 januárjában, utóbb Angyal Istvánt és Bárány Jánost, 1958-ban. A kivégzések egészen 1960. január 1-ig folytak; ezt követően már csak „rendkívüli esetekben” mértek halálbüntetést a forradalom résztvevőire. A kivégzettek száma – beleértve mindazokat, akiket a rögtönítélő bíróságok ítélték halálra, valamint azokat, akiket népbíróságok küldtek a bitófára 1957 tavaszától kezdve – volt rabok összegezése és más források szerint legalább 2000-2500 főre rúgott, ámbar más források szerint több mint 3000 személy esett áldozatul.¹

Míg a Kádár-féle restaurációval szembeszegülő népi ellenállást azon nyomban brutálisan és könyörtelenül zúzták szét, a forradalom politikai vezetőivel lassabban és fokozatosabban bántak el. Így a forradalom értelmiségi szószólói közül egyesek – mint Bibó István és Ádám György, sőt Bali Sándor is, a Központi Munkástanács egyik vezetője, – még 1957-ben is jóideig szabadlábban maradtak Budapesten; vidéken nemkülönben – egyes helyeken a forradalom vezető személyiségei, mint Szigethy Attila Győrben vagy Földvári Rudolf Miskolcon, nemcsak szabadon mozogtak, de egyideig részt is vettek a politikai életben. Még Nagy Imrét és társait is, miután az oroszok elvonszolták őket, bár szigorú őrizet alatt tartották Romániában, eleinte tisztelettudóan és igen kedvező módon bántak velük. Helyzetük 1957 elején kezdett rosszabbodni, míg egy nap április közepén a magyar politikai rendőrség letartóztatta őket, és május elején visszakerültek Magyarországra, s megkezdődtek az előkészületek bírósági tárgyalásukra.

Tény, hogy közel hat hónapon át 1956. októberét követően fennállott annak a lehetősége, hogy a Kádár-uralom liberálisabb irányba fejlődjen, népszerű legitimációt igyekezzék teremteni, sőt hogy e legitimációt magából a forradalomból nyerje; az sem látszott teljesen kizártnak, hogy a kormányzást legalább részben a munkástanácsokra alapítsák, s a forradalom egyes vezetőit az új rendszerbe belevonják. Feltehe-

tő, hogy maga Kádár János is kezdetben helyeselte ezt az irányzatot.

Első nyilvános megnyilatkozásaiban november 4.-e után Kádár elismerte, hogy a forradalom jogosult és népszerű lázadásból fakadt s ellenforradalmi erők csak október utolsó napjaiban kezdtek lábra kapni; valamint, hogy a forradalom számos kezdeményezője, szószólója és vezetője őszintén és becsületesen cselekedett, jogos sérelmek orvoslása és szükségszerű reformok érdekében. Közeledni is próbált Nagy Imréhez és híveihez, valamiféle megegyezést kísérelve meg, mely szerint ők elismerték volna az új kormányt, sőt egyikük-másikuk részt is vett volna benne. Nagy Imréék ezt következetesen visszautasították. Kádár azt is hangoztatta, hogy hajlandó lenne kormányába olyan „jószándékú” és „becsületos polgári” politikusokat bevenni, akik készek a szocialista rendszer védelmére. Még arra is utalt, hogy egyfajta, többpárt-rendszeren alapuló koalíció sem lenne lehetetlen.

Bár visszatekintve nehéz elhinni, hogy Kádár valóban őszinte volt ígéretében, miszerint „feladná a párt monopolhelyzetét”, és többpárt-rendszert, szabad választásokat vezetne be, egyes jelek azonban arra mutatnak, hogy hajlandó lett volna egy afféle toleráns rendszert kezdeményezni (ha nem is egy valódi liberális társadalmi és politikai rendet), amelyet a hatvanas évek során vezetett be. Tény, hogy valamikor 1961-ben kimondotta a jelszót: „Aki nincs ellenünk, az velünk van”. Ez lett utóbb uralmának vezérfonala a hatvanas és hetvenes években; de már 1957 elején a kormány Gazdasági Reform-Bizottságot állított fel egy közgazdasági terv kidolgozása céljából; ez a bizottság javaslatokat is tett a decentralizált gazdasági szervezetre, ezzel lényegében kijelölve az Új Gazdasági Mechanizmus útját, amely utóbb, a hatvanas évek vége felé került megvalósításra.

Úgy tűnik tehát, hogy egy ilyen kiegyezés lehetősége — melynek révén a Kádár-uralom október 23 eredeti törekvéseire épült volna, elfogadván a forradalom célkitűzéseit, szervezetét, sőt egyes személyiségeit is egy ilyen forradalom utáni megszilárdulásban — 1957 tavaszán került le a napirendről. Ezek után a Kádár-rendszer a kendőzetlen ellenforradalom útjára lépett.

Addigra a közbiztonság helyreállott Budapesten; majd márciusban elmaradt a forradalmi hangulat újjáéledése, amelyet ezt megelőzően a „márciusban újra kezdjük” jelszava hirdetett meg (amitől Kádárék nem kis mértékben tartottak); így aztán a Kádár-rendszer biztonságban érezte uralmát. A Gazdasági Reform-Bizottság javaslatait ekkor sutbadobták — utóbb az volt erre a magyarázat, hogy a politikai viszonyok alkalmazásukra nem lettek volna kedvezőek. „...az idő a

reform-mechanizmus ellen dolgozott” s így „az új gazdasági modell kialakítása és bevezetése lekerült az időszak napirendjéről.”² Ez egybeesett azzal az időponttal, amikor Nagy Imrét és társait forma szerint letartóztatták Romániában, hazahozták őket és az előkészületek megkezdődtek tárgyalásukra és kivégzésükre.

Feltehető, hogy a rideg elnyomás politikáját bevezető döntésre az országgyűlés 1957. május 9-11 közti ülészaka idején került sor. Erre a végleges pecsétet a MSZMP 1957. június 27-29 közt tartott rendkívüli országos értekezlete nyomta rá. Ekkor került kinyilatkoztatásra a párt hivatalos álláspontja, mely szerint 1956 októberének eseményei kezdettől végig ellenforradalmi összeesküvés következményei voltak.

Ebben az időben a még szabadlábban lévő forradalmárok, köztük Bibó István, Ádám György és Bali Sándor, s velük együtt százan és százan a szerényebb résztvevők közül börtönbe kerültek, s a bírósági tárgyalások szüntelenül folytak további három éven át. A megtorlások csúcspontja természetesen Nagy Imre, Maléter Pál, Szilágyi József és Gimes Miklós kivégzése volt, ami 1958. június 17-én került nyilvánosságra.

Nagy Imréék kivégeztetése azonban nem jelezte a rémuralom befejezését – noha ezt tartja a közhiedelem –, mert ítéletek és kivégzések egészen 1960-ig folytak. Így 1959-ben került sorra az Újpesti Forradalmi Bizottság 33 tagjának tömegpere (ez a bizottság fontos szerepet játszott a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács megalakításában): hét vádlottat halálra ítélték és kivégeztek, a többi vádlottak pedig összesen 300 évnyi börtönbüntetést kaptak.

Bár 1959-ben a kormány meghirdette az első amnesztiát is, ez alig volt több mint látszat: csak azokra vonatkozott, akiket rövid fogházbüntetéssel sújtottak. Az 1960-as újabb amnesztia is hasonlóképpen csak azokat a rabokat érintette, akik hat évnél rövidebb időre szóló börtönbüntetést szenvedtek (szabadlábba helyezésük már amúgyis küszöbön volt). Azok közt, akik ez alkalommal kiszabadultak, volt egyrészt Déry Tibor és Háy Gyula, Donáth Ferenc és Jánosi Ferenc, másrészt pedig a Rákosi-korszak ÁVÓ-s vezérei: Farkas Mihály, Farkas Vladimir és Péter Gábor!...

Amikor 1960 elején Kádár bejelentette csepeli beszédében, hogy magyar börtönökben nincsenek többé politikai foglyok, a váci fegyházban raboskodó több ezer politikai fogoly egy emberként éhségsztrájkba kezdett. Ezt a lehető legbrutálisabb módon törték le. Az 1963-ban meghirdetett úgynevezett „általános” amnesztia során a hírek szerint az elítéltek zöme – közel háromezer ember – szabadlábba ke-

rült; ezek után azonban mindazok, akik ki voltak zárva a közkegyelemből, valamint azok, akiket újból börtönbe vetettek különböző címeken – főképpen olyan fiatalok, akiket fegyverrel a kezükben fogtak le, valamint azok, akiknek priuszuk volt (négy-ötszáz fő) – továbbra is börtönben sínylődtek. Egy részüket a hatvanas évek vége felé bocsátották szabadon, de voltak olyanok, akik csak a hetvenes évek elején szabadultak.

Noha a hatvanas évek során a Kádár-rendszer bevezette a híres-nevezetes liberalizálódást (mely 1968. január 1-én az Új Gazdasági Mechanizmus beindításával érte el csúcspontját), a szellemi élet szabadabb kezelését, a fogyasztási cikkek növekvő mennyiségét és az emelkedő életszínvonalat – minek révén Magyarország egyidőre viszonylag szabadabb és jobbmódú volt a többi kelet-európai országhoz képest – mindennek ellenére még mindig voltak politikai foglyok Magyarországon. 1967-ben letartóztattak egy baloldali egyetemi diák-csoportot azon a címen, hogy illegális maoista pártot szerveztek, s 1968-ban államellenes összeesküvés vádja alapján elítélték őket. 1969-ben a fiatal költő, Szerb György, került bíróság elé és kapott nyolchónapi börtönt, mert bíráló hangú politikai verseket mert írni; 1970-ben két baloldali diák-aktivistát – Dalos Györgyöt és Haraszti Miklóst – rendőri felügyelet alá helyeztek, s mikor „kihágtak” a korlátozások ellen, letartóztatták és büntetőtáborba lökték őket.

1973-ban újabb rosszabbodás következett be. Ismert filozófusokat és társadalomtudósokat – köztük Hegedűs Andrást, Márkus Györgyöt és Máriát, Heller Ágneszt, Fehér Ferencet, Vajda Mihályt, Bence Györgyöt és Kis Jánost – távolítottak el tanári vagy kutatói állásukból; Haraszti Miklóst megint letartóztatták és izgatás címén bíróság elé állították, „Darabbér” című könyve miatt, melyben leírta személyes tapasztalatait mint kétkezi munkás egy budapesti gyárban. 1974-ben Szelényi Iván, társadalomkutatót és Konrád György író-t fogták le, mikor kiderült, hogy közösen tanulmányt írnak az értelmiség szerepéről, azt a tételt állítva fel, hogy ez a kommunista társadalom uralkodó osztálya. Nemzetközi tiltakozások hatására ugyan igen hamar kiszabadultak, de nyomban az emigrálási kényszer nyomása nehezedett rájuk – Szelényi el is hagyta az országot.

De nemcsak értelmiségiek vannak kitéve politikai üldözésnek Kádár Magyarországon. Igaz, hogy 1975 óta a rendszer felhagyott a letartóztatások és bírósági ítéletek módszerével s „finomabb” eszközöket alkalmazott – mint a hivatali elbocsátás, munkatiltalom, vagy az emigrációra való kényszerítés –, az is tény, hogy 1975 óta egyetlen ismert magyar

író művész vagy tudós nem került börtönbe politikai okokból, de ez nem jelenti azt, hogy nincsenek többé politikai foglyok Magyarországon. Ellenkezőleg: hivatalos kormány-nyilatkozatok és statisztikák bizonyítják, hogy a hetvenes évek második felében évente jó 2-300 személy került bíróság elé államellenes bűncselekmények vádjával. Ezek javarészt egyszerű munkások és parasztok voltak s közel kétharmadrészük börtönbe is került. Még ma, 1981-ben is mintegy száz politikai elítélt van rács mögött Magyarországon.³

Megállapítható tehát, hogy Magyarország ugyan valóban messze eltávolodott Rákosi sztálinista államától, s talán helytelen lenne totalitárius társadalomnak nevezni – melyben az állam átpolitizálni és szabályozni kívánja a társadalmi magatartás minden egyes megnyilvánulását – de mindenesetre még mindig önkényuralom és rendőrállam, melyben az egyénnek nincs semmilyen magátólértetődő joga bármilyen polgári szabadságra, s nem védi semmi a hatóságok önkényes hatalmával szemben. Ennek ékes példája a minden magyar állampolgárt „megillető” jog a külföldi utazásra. Látszat szerint ezt a jogot többen élvezik, mint más kommunista országok polgárai közül. Való tény, hogy a magyar törvény szerint „Minden magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy útlevelet kapjon és külföldre utazzék”. Persze ez a jog sem jelenti egészen azt, amit mond. Ugyanis az idézett törvény későbbi részében kimondatik, hogy nem adható útlevél annak, „akinek kiutazása... közérdeket sért”.⁴

Így a hatóságok minden további indokolás nélkül megtagadhatják a jogot külföldi utazásra, saját kedvük és tetszésük szerint. Tény, hogy évről-évre több mint tízezer magyar állampolgár kiutazási kérelme kerül elutasításra. Tetejébe ennek, alkotmányban lefektetett joguk és szabadságaik illetően megtagadása ellen nincs fellebbezés, sőt még magyarázatra vagy indokolásra sincs joguk; miért is lenne a közérdek ellen az ő külföldi utazásuk.

A Kádár-rendszer emberi arculatot mutat azok felé, akik kedvére vannak. Az opportunisták, az őszintétlenek, a kapaszkodók megtanulták a játékszabályokat, tudják, hogyan lehet kedvezményeket és előjogokat biztosítani maguk számára; a rendszer viszont bőkezűen nyújtja ezeket az előnyöket mindazoknak, akik hajlandók az „urakat” kiszolgálni. Azok, akik nem hajlandók föladni tisztességérzésüket, nem engednek elveikből, mindazok, akik a saját maguk életét kívánják élni és elengednek az állam által követelt „ön-elidegenedésnek” – avagy akikre a rendszer bármi vélt vagy való okból nem mosolyog rá: mindezek szembe kerülnek az embertelen rendőrállam teljes és önkényes hatalmával.

A Kádár-uralom végső eredménye, a nagyobb szabadság és anyagi jólét ára a magyar alattvaló számára nem más, mint a politikai becsület lezüllesztése, az erkölcsi értékek elrothasztása, az egyéni tisztesség lemorzsolódása, embernek ember iránti szolidaritását aláaknázva. A 'kádárizmus' tehát olyan társadalmat teremt, melyben az egyéni önérdék kergetése – amit nemrég még mint a tőkés társadalom burzsoázüllöttségét ítélték el – lesz az új norma; egy csaláson és vesztegetésen, cinizmuson és álszentségen épült társadalom.

Végül, de nem utolsó sorban, nem felejtethetjük el, mi volt az ára ezen társadalom felépülésének, akármilyen is a véleményünk róla. Nem vitás, hogy manapság a magyar honpolgár életszínvonala magasabb, személyi és politikai jogai tágasabbak, mint legtöbb kelet-európai szomszédjáé. De ennek az ára ezer meg ezer honfitársának hősi halála volt a forradalom katonai elfojtása során; százak, sőt ezrek jutottak a bitófára vagy szenvedtek hosszú börtönbüntetést a Kádár-rendszer megszilárdítása kapcsán.

Mindezt a Kádár-rendszer szereti elfelejteni s mindent megtesz, hogy az alattvalók se emlékezzenek rá. A korbácsot a mézesmadzag követte; az első évek kíméletlen és véres elnyomása után jött a 'fellazulás' időszaka, a feljavult életszínvonal az elmúlt két évtized folyamán. Ennek hála, a Kádár-rendszer komoly sikert ért el abban, hogy 1956 emlékét kiiktassa a köztudatból s rábíra a közvéleményt, hogy erre a fájó témára jobb nem is emlékezni.

A bolsevista modellen túl

A börtönök és a tömeges emigráció kettős hatása elkerülhetetlenül arra vezetett, hogy 1956 után jónehány évig alig volt valami jele ellenzéki megnyilatkozásnak. A forradalom szellemi vezetői – már akit nem végeztek ki – vagy börtönben ültek, vagy Nyugatra menekültek. A legbátrabbak és legmesszebb tekintők közülük – mint Szilágyi József, Gimes Miklós, Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Bibó István, Gali József, Obersovszky Gyula – úgyszólván ismeretlenek a magyar nyilvánosság előtt.

Hasonlóképpen sokáig ismeretlenek maradtak azok a radikális, távolra nyúló eszmék is, melyek ellenzéki körökben alakultak ki. Csak a legutóbbi néhány év során kerültek ismét forgalomba Bibó István elgondolásai (egyelőre inkább csak igen korlátozott értelmiségi körökben); de a Hungaricus-cikksorozatban foglalt gyökeres bírálata a marxizmus-leninizmusról még ma is majdnem teljesen ismeretlen.

Így tehát nem meglepő, hogy az első ellenzéki megmozdulások 1956 után alig mutatták nyomát annak az eszmei forradalomnak, amit az 1956-os népi forradalom ébresztett nem egy résztvevőben. Sőt, az első komolyabb ellenzék, mely a hatvanas években kapott lábra, a legszigorúbb leninizmus, majd hogynem sztálinizmus, köntösét viselte magán. A szovjet-kínai ellentét elmérgesedése abban az időben egy szélsőbal diák-csoport megalakulására vezetett Magyarországon, erősen maoista szimpátiákkal; ezek titkos pártszervezést kezdtek, szorosán vett lenini, konspirációs módszerekkel. Ez a csoport elítélte a Hruscsov-korszak revizionizmusát s azzal vádolta az MSZMP-t és a Kádár-rendszert, hogy feladták szocialista és marxista elveiket.

Ez az egyetemi maoista mozgalom, lévén az első és egyetlen gyűjtőpontja az ellenzékiiségnek, óhitű marxista-leninista nyelvezete ellenére is szélesebb körű lázongó, baloldali ifjúságnak lett a mágnesé. Ugyanakkor az egyenlőségre fektetvén a hangsúlyt, kétségbe vonván egy kicsiny, önkényes uralkodó klikk jogát a politikai élet tökéletes monopóliumára a széleskörű társadalom úgyszólván teljes kizárásával, bátorítást és serkentést nyújtottak éppen azoknak a demokratikus, szabadságot követelő érzéseknek, melyek utóbb kétségbe vonták a hagyományos marxizmus nem is egy elvi szempontját.

Egy másik ellenzéki irányzat is kerekedett a hatvanas évek vége felé, Csehszlovákia szovjet megszállásának következményeképpen. A diákmozgalom mérsékeltebb, reformokra hajló ága helyeselte a cseh kísérlet alapját alkotó eszméket és elveket s megkísérelte a diák-szervezeteket a közvetlen demokrácia színpadává emelni. Így most a maoisták egykori ellenfelei, a Hruscsov-féle revizionizmus védelmezői vezették a támadást a Brezsnyev-doktrína ellen, a szocialista társadalom gyökeres demokratizálását követelve.

Csehszlovákia lerohanása döntő hatással volt egy korábbi értelmiségi csoportra is, az ún. „budapesti iskolára” (filozófusok és társadalomkutatók köre volt ez, főként Lukács György és Hegedűs András eszméinek hatása alatt). Ez a csoport eddigelé „lojális ellenzéke” volt a Kádár-rendszernek; abban a hiszemben voltak, hogy a fennálló kelet-európai államok lényegében és valójában szocialista társadalmak, s mindössze némi politikai és gazdasági reformok kellenek ahhoz, hogy emberségesebb és hatékonyabb rendszerekké alakuljanak. A cseh kísérlet letörése, s a magyar közgazdasági reformok leállítása azonban aláaknázták a hitet, miszerint a fennálló kelet-európai társadalmak egyáltalán képesek tovább fejlődni; meginogtak az alapjai a humanista marxizmusra és a piaci szocializmusra hivatkozó ideológiáknak.

Az eddig uralkodó ortodox marxizmus legmélyebbre menő bírálatát az egykori budapesti iskola két legfiatalabb tagja, Bence György és Kis János gyakorolta. Ők már elébb szakítottak mestereikkel, mert volt merszük kétségbe vonni magának Lukácsnak több elgondolását. Most Marc Rakovski írói álnéven azt az elméletet állították fel, hogy a fennálló kelet-európai társadalmak sem nem szocialisták, sem kapitalisták, mégcsak nem is átmeneti formák a kettő között, hanem olyan újszerű osztálytársadalmak, amelyekről a hagyományos marxista elmélet nem is álmodott. Nézetük szerint nem adatott arra lehetőség, hogy a „létező szocialista” társadalmak (az ő kifejezésük szerint) egyáltalán továbbfejlődjenek demokratikusabb, valóban szocialista rendszerekké bármilyen belső reform útján; viszont elvetették azt a naív hiedelmet is, miszerint ezeket a rendszereket az összeomlás fenyegeti avagy hogy könnyű szerrel meg lehet dönteni őket.⁵

Szerintük a fennálló rendszerek bebizonyították, képesek megszilárdulni és állandósulni, sőt, bizonyos fokig népszerű legitimációt is szereznek maguknak; s e társadalmakon belül nincsenek olyan erők, amelyek rövid távon átalakulásra tudnák kényszeríteni a rendszert. Az ellenzéknek tehát szembe kell néznie ezzel a ténnyel. Ami leginkább átalakulásra vár az adott pillanatban, az nem a fennálló társadalom, hanem az ellenzék maga: itt az ideje, hogy leszálljon a szellemi elmélet-gyártás magaslatairól, hogy feladja az ideológia aprólékos elemzését s inkább a társadalom életének mindennapos gyakorlati kérdéseivel törődjék, azaz azzal, „ami van” – és ami továbbra is fenn fog maradni az előrelátható jövőben.⁶

Ezek az elgondolások kéz-a-kézben haladtak egy másik szellemi felfordulással az elmélet terén: ez volt annak a marxista meggyőződésnek tagadása, hogy vannak egyetemes igazságok és valódi osztályérdekek – s az érem másik oldala volt részleges igazságoknak és egyének tényleges érdekeinek elismerése. A gondolat demokratizálása viszont a cselekvés demokratizálásához vezetett: a bolsevik-stílusú politikai gyakorlat elvetéséhez, megtagadva az elvet, hogy a forradalmi élcsapatnak (haladottabb öntudatuk folytán) joga van a tömegek nevében, sőt a tömegek helyett cselekedni. A marxizmusnak ezt az alapvető átértékelését legvilágosabban Vajda Mihály fejezte ki, mikor azt vitatta: „Ha most egy programot hirdetnénk meg anélkül, hogy erre bárki is felhatalmazott volna, nem lennénk különbek a hatalmon lévőknel. Értelmi-ségieknek csak akkor van joga programot alkotni, ha már kerekedett egy olyan mozgalom, melynek követeléseit meg kell fogalmazni és kifejezésre juttatni.”⁷

A hetvenes évek eleje táján szélesebb körű kultúrális ellenzékieskedés növekedése is tapasztalható volt. Ez részben visszhangja volt a késő-hatvanas évek nyugati ifjúsági és diákmozgalmainak, a 'pop'-zene virágzásával, kísérleti színházakkal, avantgard művészeti irányzatokkal, 'történések' (Happenings) kísérleteivel, sőt még kommunák felállításával is. Néhány volt maoista diáknak volt ugyan ezekben vezető szerepe, de főképpen az itt résztvevő ifjabb nemzedék érdeme volt, hogy szélesebb hullámokat verő mozgalom keletkezett a magyar társadalom ama korlátolt és vaskalapos szellemi és társadalmi hagyományaival szemben, melyeket a kommunista rendszer inkább megerősített, mintsem lerombolt. Mikor a kormány 1973-ban javaslatot tett az abortusz jogának korlátozására, beadványt nyújtottak be a magyar országgyűléshez 1500 aláírással a javaslat ellen; így a végleges törvény valamivel enyhébb lett, mint tervezték.

Mikor a fiatal író, Haraszti Miklóst, 1973 őszén letartóztatták és bíróság elé állították 'Darabbér' című könyve miatt (melyben részletesen leírta a munkások kizsákmányolását a csepeli Vörös Csillag traktorgyárban), tárgyalása lett az a közös színtér, melyen az előzőleg megoszlott ellenzéki csoportok – a balos maoisták, a marxista reformerek, Lukács tanítványai, az elhajló társadalomkutatók, az ifjúsági kultúra hívei – végre egymásra találtak és nyilvánosan fektették le követeléseiket a cenzúra megszüntetése és a szabad vélemény-nyilvánítás érdekében. A tárgyalás folyamán a kormány némileg meghátrált: többrendbéli halasztás után, nem kis részben hála az egyre növekvő nemzetközi érdeklődésnek, Harasztit szabadon bocsátották és csak felfüggesztett büntetésben részesült.⁸

Így a Haraszti-tárgyalás bizonyos egységet teremtett, a közös cél érdekében; ebből nőtt ki egy szélesebb körű mozgalom, amely most már kevésbé törődött ideológiai kérdésekkel (az eddigi magyar ellenzék jellemzője volt ez) s inkább hangoztatta az emberi jogok és szabadság követeléseit és jobban törődött a mindennapi élet gondjával-bajával a fennálló társadalomban. E mozgalomnak újabb ösztönzést adtak a lengyel munkásság sztrájkjai 1976 nyarán, azoknak keménykezű letörése, majd a munkásvédelmi bizottság, – a KOR – létrejötte; hozzájárult a csehszlovákiai Charta 77 megalakulása is, a következő év során.

1977 januárjában 34 magyar értelmiségi, köztük az eddig megoszlott ellenzék különböző áramlatainak képviselői, valamint az 1956-os nemzedék egyes tagjai, mint Donáth Ferenc, nyílt levelet írt alá a Charta 77 támogatására. Ez év tavaszán több kezdetleges 'szamizdat' csoport is alakult Budapesten; javarészt minden politikai tapasztalat híján lévő

fiatalok szervezték ezeket, de szorosan együttműködtek a korábbi ellenzéki csoportok tagjaival. Magánlakásokon tartott szemináriumok hálózata jött létre, mintegy 'szabadegyetem' magzataként – ez azután a korábbi cseh és lengyel 'repülő egyetemek' mintájára fejlődött ki. Az év vége felé egyetemi hallgatók és más fiatalok részvétele az ellenzéki mozgalomban nagyobb arányokat kezdett öltetni, mint akármilyen más 1956 óta.

A szamizdattal folytatódott az ellenzék korábbi politikai és bölcseleti álláspontjainak bírálata. Különösen döntő jelentőségű volt e téren a 'Marx a negyedik évtizedben' című tanulmánykötet. Ez 1977 végén került közkezre; 21 ellenzéki értelmiségi foglalta össze akkori állásfoglalását a marxizmussal kapcsolatban, különös tekintettel arra, mi a jelentősége a marxizmusnak a korszak Kelet-Európája számára. A legjelentősebb tanulmány Bencze György és Kis János írása volt, amelyben leszögezték miért szakítottak a marxizmussal, ahogyan azt a budapesti iskola értékelte; a lengyel példára hivatkozva 'radikális reformizmust' hirdettek mint új politikai stratégiát. Kenedi János önéletrajz-szerű írása saját szellemi fejlődését ábrázolta, ahogyan egyre inkább az ellenzékiesség felé tolódott; majd elemezte egy szélesebb körű politikai ellenzék kialakulásának lehetőségeit. Számos tanulmány hangoztatta a gyökeres demokratizálódás szükségét a társadalmon belül, az emberi jogok követelményeit, valamint az oportunizmus, az ön-cenzúra és a reformok terén megjátszott felemás kompromisszumok elutasítását. E tekintetben talán legtalálóbban Haraszti Miklós fejezte ki legtöbbjük álláspontját (az a volt maoista Haraszti, aki éveken át 1956-ot ellenforradalomnak tekintette): „Ha szabad egyének társadalma lehetséges, bizonyos, hogy csak szabad egyének valósíthatják meg.”⁹

1956 azonban még jóideig kényelmetlen téma maradt az ellenzék számára. Sem a volt maoisták, sem a volt hruscsovisták nem állottak a forradalom oldalán a barrikádokon; sokan köztük, akik elítélték Csehszlovákia szovjet megszállását, nem találtak hangot arra, hogy a magyar úgynevezett 'ellenforradalom' megtorlását elítéljék. A budapesti iskola tagjai – miként mesterük, Lukács maga is – sokáig ingadoztak 1956 megítélését illetően. Vajda Mihály még 1978-ban is azt írta: „...az 1968-as csehszlovákiai események... fontosabbak voltak számunkra, mint 1956.” Egy másik ifjú filozófus nem áttallotta azt mondani, hogy az ellenzék több áramlata számára „1956 mindössze történelem” s legföljebb „egy kudarcot jelent, amit legjobb elfelejteni.”¹⁰

Az igazság és önvizsgálat búvárlata során azonban elkerülhetetlenné vált a magyar ellenzék számára 1956 értékelése: elébb-utóbb közép-

ponti tárgya lett érdeklődésüknek és elemzésüknek. Nem véletlen, hogy a szamizdatban megjelenő első írók közt szerepelt Bibó István, Nagy Imre kormányának minisztere; az sem véletlen, hogy 1979-ben bekövetkező halála után továbbra is ő maradt az ellenzék egyik legfontosabb ihletője. Ezt mutatja az is, hogy a szamizdat-mozgalom eddigelé legnagyobb szabású kiadványa az ezer oldalnyi Bibó-Emlékkönyv, melyben 76 szerző írt tanulmányt Bibó jelentőségéről – s érthetően, akár közvetve, akár közvetlenül, ezekben az 1956-os forradalom számos kérdése fölmerül. Nem vitás, hogy Bibó István, minden más magyar gondolkodót felülmúlva, testesíti meg igazán 1956 szellemét. Egy elemzés szerzője nemrég megjegyezte, hogy Bibó hatása a mai ellenzékre talán azzal magyarázható meg leginkább, hogy „Bibó volt az egyetlen jelentős alkotó értelmiségi, aki itthon maradva sem tett soha semmilyen engedményt a rendszernek, nem igazodott soha semmilyen kívülről diktált igényhez.”¹¹

Bibó írásai egyben megtestesítik a mai ellenzék újonnan feltámadt demokratikus érzéseit is – sok tekintetben az ő jelenlegi állásfoglalásukat talán legjobban Bibó kijelentése jellemzi: „A magyar nép számára a valódi, megalapozott demokrácia azzal kezdődik, hogy ennek a hatalmi szervezetnek az összeomlását megtapasztalja, és a maga igazgatását tartósan a saját kezébe vegye.”¹² A demokráciának ezen felfogása hangsúlyozottan többet jelent, mint a nyugati stílusú parlamenti választások követelése: azt hirdeti, hogy a népnek tényleges hatalmat kell gyakorolnia saját sorsa felett. Tény, hogy a közvetlen demokrácia ilyen gyökeres elképzelése (miként azt Donáth Ferenc, a volt kommunista politikus, Nagy Imre börtöntársa írja a Bibó-Emlékkönyvbe írt tanulmányában) a lényege volt az 1956-os forradalmi bizottságok és munkástanácsok követeléseinek.¹³

Így tehát nem is meglepő, hogy az utóbbi évek során egyre fokozódó nyílt érdeklődés nyilvánul meg 1956 iránt az ellenzék köreiben. A külföldre került Heller Ágnes és Fehér Ferenc, ugyanúgy mint az otthon maradt Vajda Mihály és Konrád György, egyre fokozottabban foglalkoznak 1956 kérdéseivel, a forradalom egyike azoknak a témáknak, melyek a legélénkebb érdeklődést és vitát keltik a szemináriumokban és szabadegyetemi megbeszéléseken. 1981 folyamán – a forradalom 25. évfordulója alkalmából – számos tanulmány jelent meg a magyar szamizdatban 1956-ról vagy azzal kapcsolatban.

Ami azonban mindennél nagyobb erővel lökte vissza 1956-ot a közérdeklődésbe, az az 1980 augusztusi lengyel események hatása volt. Ezt követően ismét egy önálló munkásmozgalom kísértete kelt lábra,

kihívván a kicsiny politikai elit jogát a korlátlan hatalom monopóliumára az egész társadalom felett. Amikor a magyar ellenzék az 1981-es Lengyelországra nézett, szembetalálta magát saját 1956-os örökségével.

A lengyel válság

Nem tagadhatjuk, hogy 1956 óta a munkásosztály ellenállása elcsitult Magyarországon s nem tapasztalni semmi jelét annak, hogy a munkásság független cselekvést vagy önálló szervezkedést kívánna. Ez részben nyilván az 1956 utáni megtorlások véres erőszakára megy vissza, ámbár valószínűbb, hogy nagyobb részt a Kádár-rendszer kétségtelen gazdasági eredményeinek következménye, melyek során – legalábbis a hetvenes évtized közepéig – lassú és egyenetlen, de fokozatos emelkedés mutatkozott az életszínvonalban.

A különböző balfogások, kudarcok és részleges visszatáncolások ellenére is a kormányzat közgazdasági reformjai a hetvenes évek elején nem kis szerencsével találtak, s az óvatos lépések a „piaciszocializmus” irányába, valamint az üzemigazgatás függetlenítése és a vállalkozó szellem buzdítása sikerrel jártak. Az árellenőrzés fellazítását szintén igen ügyesen vitték keresztül, s az addig erősen szubvencionált alapvető fogyasztási cikkek és szolgáltatások árának emelését oly módon hajtották végre, hogy sehol sem tört ki az elégedetlenség olyan heveny formában mint másutt, elsősorban Lengyelországban.

Mindazonáltal a munkásosztály mindvégig következetesen érezte, hogy erejének tudatában van. Alkalmi sztrájkokkal, a norma-megszorítás és az új technológia bevezetése elleni szívós küzdelemmel, valamint a gyárakból és alacsony bérezésű üzemekből folyó munkásvándorlással a munkásságnak sikerült némi ellensúlyra szert tennie, s így fenn tudták tartani keresetük színvonalát és ellent tudtak állni a kizsákmányolás fokozásának. Bár 1973-tól kezdve az életszínvonal emelkedése megrekedt, – s 1978 óta ténylegesen csökkent is – ezt bizonyos fokig ellensúlyozza a „másodlagos gazdaság” rendkívüli növekedése. Ez ellensúlyozza az állami szektor mulasztásait s lehetőséget nyújt arra, hogy – ha nem is mindenki – sokan ki tudják egészíteni sanyarú jövedelmüket.

Az ilyen viselkedés azonban nemhogy reformra törekszik, hanem lényegében politikamentes cselekvés: ez az egyik oka, amiért a magyar ellenzéknek nem sikerült kellő visszhangot teremtenie a társadalom egészében, ezért nem tudtak megfelelő alapot összehozni maguknak a

tömegekben. Az is igaz, hogy egyrészt a munkásosztály vajmi kevés érdeklődést mutatott az ellenzék iránt, másrészt az ellenzék – legalábbis a hetvenes évek végéig – ugyancsak kevésbé törődött a munkássággal. Elannyira, hogy a Sztálin-utáni társadalom természetének elemzése során a jelenlegi ellenzék legkomolyabb teoretikusai, Bence György és Kis János, eleinte azt a nézetet vallották, hogy az új rendszereknek sikerült szétforgácsolni és politikamentessé tenni a munkásosztályt, olyannyira hogy a munkásság alkalmatlanná vált bárminő társadalmi változásra, s a kapcsolatok a munkásosztály és az ellenzéki értelmiségiek között szinte lehetetlenné váltak.¹⁴

Ez az elemzés azonban többet árul el az ellenzék jellegéből, mint a munkásosztály természetéből. Tény az, hogy az ellenzék túlságosan hosszú időn át rabja maradt a régi, bolsevik gondolkodásmódnak, s elszigeteltségét az osztálytársadalomtól saját tudatosan vállalt állásfoglalása rovására kell írni. Mint az ellenzék egyik önkritikusa jegyezte meg nemrég: „(az értelmiség)... egészében rendkívül antiszociális, áldemokratikus, álliberális álláspontra rendezkedett be 56 után. Ez a helyzet valamennyire bomlóban van egy-két éve, de sem nem átfogó ez az erjedés, sem a munkásosztály felé nincs kiterjedése.”¹⁵

Az az igazság, hogy az elmúlt egy-két évben ismételten alulról ható nyomás vagy külső események hatása kényszerítette az ellenzéket arra, hogy a saját maga teremtette korlátokat áthágja, hogy elszigeteltségéből kitörjön s az első tétova lépéseket tegye meg annak érdekében, hogy valódi társadalmi erő szerepét vállalhassa.

Amikor a cseh Charta-tagok prágai tárgyalásán a VONS résztvevőire súlyos büntetéseket mértek 1979 októberében, az ellenzék ifjabb, kevésbé tapasztalt tagjainak kezdeményezésére írt alá 252 magyar értelmiségi egy tiltakozó nyilatkozatot az ítéletek ellen. S amikor ugyanazon évben az ellenzék eddigelé legradikálisabb lépését tette meg a SZETA, a Szegényeket Támogató Alap megszervezésével, pénzt gyűjteni és küzdeni a szegénység ellen – egy olyan országban, ahol hivatalosan nem létezik szegénység (noha társadalomtudományi kutatások kimutatták, hogy legalább egyötöde a lakosságnak a szó szoros értelmében nyomorog), megint a volt egyetemi diákság és a mindaddig ellenzéki tapasztalattal nem bíró fiatalság volt a kezdeményező.¹⁶

De mindenek fölött az 1980-81-es lengyel események készítették az ellenzéket arra, hogy komolyan szembenézzen azzal a felelősséggel, amely egy politikai és társadalmi változást igénylő erőcsoportot terhel.

Mikor 1965-ben Lengyelországban két baloldali értelmiségit, Jacek Kuron-t és Karol Modzelewski-t bebörtönöztek a rendszert bíráló el-

méleti írásaik miatt, majd amikor 1968-ban a cenzúra ellen és nagyobb szellemi és egyetemi szabadság mellett tüntető diákságot a hatóságok kegyetlen módon nyomták el, a lengyel ellenzék éppúgy el volt szigetelve, mint a mai magyar ellenzék, s a lengyel munkásság nem sok érdeklődést mutatott sorsuk és elveik iránt. Két évvel később – 1970-ben, Gdanskban és Szczecinben – mikor a kikötőmunkások tüntetéseit a lengyel katonaság verte le, több száz halottat és sebesültet hagyva maga után, a lengyel egyetemisták és értelmiségiek hasonlóképpen kevésbé törődtek a munkások elnyomásával.

A lengyel ellenzék azonban nem hagyta annyiban ezt az állapotot, mintha ez történelmileg elkerülhetetlen, maradandó viszonylat lenne, s nem tagadták a lehetőségét a munkásosztály felé nyitandó kapcsolatoknak, vagyis nem utasították vissza a tömegbázis lehetőségét. Sőt, ellenkezőleg: mikor a Balti-tengerpart munkássága megint sztrájkba lépett 1976 júniusában s az államhatalom ismét a legvadabb elnyomás eszközeihez nyúlt, a lengyel egyetemisták és értelmiségiek gyorsan segítségükre siettek és megszervezték a Munkásvédelmi Bizottságot – a KOR-t – nyilvánosságra hozták a lefogott és bebörtönzött munkások ügyét, pénzt gyűjtöttek családjaik támogatására, jogvédelmet és jogi tanácsot szerveztek számukra a bíróság előtt, s akciót indítottak – nem egy esetben sikerrel – szabadon bocsátásuk érdekében. Ezzel a lengyel ellenzék megszerezte a lengyel munkásság szimpátiáját, háláját és tiszteletét; ez szinte egyedülálló jelenség a kelet-európai ellenzéki mozgalmak történetében.

Mikor a lengyel munkásság mozgalma 1980 augusztusában – ismét szembekerülve az államhatalommal – a harmadik „menet”-hez ért, a terep elő volt készítve arra, hogy a munkások és az értelmiségiek együtt vegyék fel a küzdelmet a politikai és társadalmi élet gyökeres demokratizálásáért. A lengyel mozgalom ereje abban is rejlett, hogy – korábbi szintén változást követelő keleteurópai kísérletekkel szemben – nem követelte a fennálló állami és párt-vezetőség leváltását és valamiféle demokratikusabb, emberibb vezetés beiktatását. Ehelyett a lengyelek 1980 nyarán alulról jövő spontán kezdeményezések révén saját szervezeteket teremtettek, „ellen-hatalmat”, amelynek fejét – az egyik magyar szamizdat-röpirat találó megállapítása szerint – „a hatalom nem képes egyetlen ütéssel levágni.”¹⁷

A lengyel ellenzék átvitte a gyakorlatba azt, amit Magyarországon csak elméleti szinten fogalmaztak meg: egy olyan szocialista stratégia kialakítását, amely különbözik mind a szociáldemokrata reformizmustól, mind a hagyományos bolsevik avantgardizmustól. E stratégia

lényege abban állt, hogy nem a politikai hatalom megszerzését tűzte ki céljául, nem kívánta leváltani vagy akár befolyásolni a hatalom birtokosait, hanem arra törekedett, hogy a társadalmi emancipáció minden tekintetben önálló mozgalommá váljék. Azt a fajta forradalmat kívánták elősegíteni, amelyben – ahogy ezt Marx írja *Polgárháború Franciaországban* c. művében – a hatalom „ténylegesen a társadalom felelős képviselőinek a kezébe jut” s lehetővé válik, hogy „a nép a nép számára visszaszerezze saját társadalmi életét.”

Így aztán fokozatosan előtérbe kerültek az 1956-tal való hasonlóságok, ami növekvő érdeklődésre vezetett a magyar forradalom iránt, mind Lengyelországban, mind Magyarországon. Egyre inkább nyilvánvaló lett, hogy az 1980-81-es lengyel események számos közös vonást mutatnak a magyar forradalom legradikálisabb jelenségeivel a társadalmi önszervezés síkján (forradalmi bizottságok, munkástanácsok). Mint a nemrég emigrált munkás-szociológus, Kemény István megjegyezte: „1980 ősze – 1956 folytatása”. Az ő véleménye szerint a független szakszervezet, a *Solidaritás* megalakításával a lengyel ipari munkásság olyan önálló osztályhatalmat teremtett meg, amilyenre csak egy példa volt a kommunista világ történetében – 25 évvel azelőtt Magyarországon.¹⁸

A lengyel események természetesen nem maradtak visszhang nélkül Magyarországon sem. A hetvenes évek vége felé a magyar munkáosztály egyre inkább érezte a bőrén a gazdasági pangás hatását, vásárlóerejének csökkenését. 1979 nyarán, az élelmiszerárak felemelése alkalmával a Csepeli Vas- és Fémművek munkásai egy karéj zsíroskenyeret tettek a gyár előtt álló Lenin-szobor kezébe. 1980 augusztusában, a gdanski sztrájkot követően híre járt Budapesten, „hogy Csepelen is volt valami megmozdulás”. Egy hónappal később a tervbevett áremeléseket az utolsó percben visszavonták – egy magyar munkás véleménye szerint „mert tartottak attól, hogy nálunk is lesz valami megmozdulás.”¹⁹

A lengyelek iránti rokonszenvnek több jele volt Magyarországon. A gdanski sztrájk tetőpontján hét ismert ellenzéki személy kiment a ferihegyi repülőtérre s megpróbált Lengyelországba repülni, hogy a sztrájkolókkal való együttérzésüknek hangot adjanak. A magyar hatóságok azonban megakadályozták útjukat és útleveleiket elkobozták. Másoknak sikerült vonaton Gdanskba jutniok, ahol is koszorút tettek le az 1970-ben lemészárolt munkások emlékére. 1981 tavaszán több magyar egyetemi diákgyűlésen hangzott el a követelés független diákszervezetek felállítására – felidézve ezzel 1956 emlékét. A *Solidari-*

társ-jelvények nagy keresletnek örvendtek, egyre többet lehetett látni Budapesten.

Végülis azonban – az efféle mérsékelt egyetértés ellenére – a lengyel forradalom elszigetelt maradt s nem tudott szembeszállni az 1981. december 13-i katonai puccsal. (Pontosan 25 évvel azelőtt, ugyanezen a napon hirdette meg a Kádár-kormány a statáriumot Magyarországon és oszlatta fel a magyar munkások és értelmiségiek szervezeteit). Ezzel a megújulás egyszeribe megtorpant. Mint Magyarországon 1956-ban és Csehszlovákiában 1968-ban, megint egyszer fegyveres erővel törték le a társadalmi függetlenülés nemzeti mozgalmát.

A csehek és szlovákok 1968-ban, majd a lengyelek 1981-ben megpróbálták kikerülni azokat a hibákat és túlzásokat, amelyek sokak szemében a magyar bukás okai voltak 1956-ban. Gyakran hangzott el az az érvelés, hogy a magyarok túlléptek a lehetőségek mesgyéjén, amikor visszaállították a többpártrendszert és kikiáltották a semlegességet. A kommunista párt vezető szerepének elvetésével, valamint a Varsói Szerződésből való kiválással nyilvánvalóan alapvető szovjet érdekeket sértettek meg, s emiatt vált a beavatkozás elkerülhetetlenné. 1968-ban Csehszlovákiában maga a kommunista párt állott a reform-mozgalom élére, hű maradt az egypártrendszerhez és a szovjet katonai szövetséghez: ennek ellenére a szovjet csapatok újfent beavatkoztak és véget vetettek az „emberarcú szocializmusnak”.

Lengyelországban 1980-81 során a társadalom függetlenülését célzó mozgalom még tudatosabban igyekezett megszabott határok között mozogni, hogy ezzel is elhárítsa a szovjet beavatkozás veszélyét. A szabad választások és a teljes nemzeti függetlenség követeléseit elvetették mint irreális óhajokat. A lengyel forradalom sem nem akarta aláásni a párt vezető szerepét (mint ez Magyarországon történt), sem nem kívánta átvenni a párt vezetését (mint Csehszlovákiában), s arra szorítkozott, hogy a társadalom önálló újrászerveződését segítse elő, független mozgalmak és szervezetek létrehozásával; a párthoz nem nyúltak hozzá, ez lévén a döntő szovjet érdekek letéteményese. 1981 nyarán és őszén a *Szolidaritás* vezetősége minden erővel igyekezett a munkásság követeléseit féken tartani, a hatóságokkal elfogadható egyességet teremteni és minden áron elkerülni a kenyértörést, mivel joggal félt, hogy ez nemzeti katasztrófára vezetne. Mindennek ellenére, megint csak katonai erőszak nyomta el ezt a mérsékelt és tudatosan korlátozott forradalmat is. A leszámolásra egyébként a hatóságok választotta időpontban került sor: a *Szolidaritás* nem volt rá felkészülve s nem is volt terve az ellenállásra.

Ha van a lengyel vereségnek tanulsága, az nyilván nem más, mint hogy az erőpróba nem kerülhető el, s ezért arra minden jövődő társadalmi-függetlenségi mozgalomnak sokkal jobban fel kell készülnie. Minden alkalommal, valahányszor önmérséklet volt a jelszó, – nehogy radikálisabb követelések a szovjet vezetőség érdekeit veszélyeztessék, – a népi mozgalmak végülis védtelennek bizonyultak a fékevesztett elnyomással szemben. Így a jövőben olyan stratégia kell, amely felkészül az államhatalommal való erőpróbára, annak minden feladatával és felelősségével együtt.

Ebben a perspektívában a kelet-európai ellenzékiek talán más szemmel fognak a magyar forradalomra tekinteni. Talán nem fogják pusztán tragédiának elkönyvelni, amely katasztrófában végződött, s melynek egyetlen tanulsága, hogy a jövőben el kell kerülni a naív lelkesedést és az esztelen túlkapásokat. Ellenkezőleg, most le kell vonni a *mérséklet* kudarcának tanulságait. Csehszlovákiában az 1968-as reform-mozgalom úgyszólván mindvégig felülről irányított politikai változtatásokra szorítkozott és soha nem alakult át társadalmi forradalmat követelő tömegmozgalommá. Lengyelországban viszont 1980-81 során, olyan alulról induló társadalmi újrászerveződési mozgalmat láthattunk, amely tudatosan tartózkodott mindennemű világos politikai stratégia kialakításától. Egyedül Magyarországon történt meg, hogy a forradalom mind a két szempontot magáévá tette: a politikait és a társadalmi – a politikai hatalomért harcolt az államszervezet szintjén s ugyanakkor radikális társadalmi átalakulásra tört alulról indulva. Egyedül Magyarországon kerültek a forradalmi követelések nyíltan és minden kétséget kizáróan kifejezésre: teljes függetlenség a gyarmati hatalomtól; mindennemű megszálló csapat visszavonása; a rendőrállam lebontása, a cenzúra megszüntetése, valamint a politikai szabadságjogok és demokratikus egyéni jogok teljes helyreállítása; a termelőeszközök egyenes köztulajdonba vétele, közvetlenül és demokratikusan megválasztott munkástanácsok révén.

Huszonöt év múltán e követelések egyike sem valósult meg – sem Magyarországon, sem a szovjet tömb többi országában. De nem is felejtették el őket. A magyar forradalom szelleme továbbra is él: s nem csupán mint az intézményesített politikai elnyomás és gazdasági kizsákmányolás rendszerét fenyegető kísértet, hanem mint eleven mintakép és ihlet azok számára, akik egy teljesen új, de egyszersmind a demokrácia és a szocializmus legértékesebb eszményeit egybekapcsoló társadalom megalkotásán munkálkodnak.

JEGYZETEK

(Ha a forrás szerepel az irodalomjegyzékben, akkor itt csak a szerző nevét és a kiadás évszámát adom meg.)

Bevetés X-XI. old.

1. BAIN (1960), 97. old.
2. PÁLÓCZI-HORVÁTH, George: *Youth Up in Arms* (Az ifjúság lázadása), London, Weidenfeld and Nicolson, 1971, 32. old.
3. ZINNER (1962) és KECSKEMÉTI (1961).

1. fejezet (1-32. old.)

1. Vö.: IGAZSÁG (1959), 144. old.
2. KENDE, Péter: *The History of Szabad Nép* (A Szabad Nép története), feljegyzés a Columbia Egyetem Magyarországi Kutatóprogramjának (Columbia University Research Project on Hungary = CURPH) okmánytári anyagában, 5. old.
3. A CURPH-anyagban megtalálható számos újságíróval készített interjú, valamint az előző jegyzetben említett feljegyzés is. E fejezet megírásához igen sokat merítettem ebből az anyagból, de nem tartottam szükségesnek, hogy konkrét forrásutalással szolgáljak minden egyes esetben. (Szükség esetén azonban a forrásadatok megtalálhatók a szerző doktori disszertációjában, az angol Sussexi Egyetem könyvtárában.)
4. Vö.: FEJTŐ (1969), II. kötet, 28. old.
5. A CURPH-anyagban szerepel Molnár Miklós egy feljegyzése, amelynek címe *The History of Irodalmi Újság* (Az Irodalmi Újság története).
6. ACZÉL és MÉRAY (1978), 303-312. old.
7. 567. sz. CURPH-interjú, 13. old.
8. A Nagy Imre-csoportról komoly mennyiségű információ található a CURPH-interjúkban. A csoport összetételét és szervezetét tárgyalja MOLNÁR, Miklós (1968) és MOLNÁR és NAGY (1959; 1963).
9. 563. sz. CURPH-interjú, 73. és 75. old.
10. 500. sz. CURPH-interjú, 73-74. old.
11. A Petőfi-körrel a legrészletesebb beszámolót Nagy Balázs adja *The Petőfi Circle* (A Petőfi-kör) c. kéziratában, amely ugyancsak a CURPH-anyagban szerepel. Ld. továbbá: Nagy Balázs nyilatkozata a Petőfi-kör működéséről az IGAZSÁG (1959) c. kötetben, 46-48. old.
12. Idézi ACZÉL és MÉRAY (1978), 352. old.
13. *Uo.*, 358. old.
14. Idézi ZINNER (1956), 524. old.
15. 501. sz. CURPH-interjú, 12. old.
16. *Uo.*, 30-32. old.
17. 455. sz. CURPH-interjú, 14. old.
18. 155. sz. CURPH-interjú, 5. old.
19. 505. sz. CURPH-interjú, 3. old.
20. Idézi az IGAZSÁG (1959), 149. old.
21. Ezekről a sztrájkokról és zavargásokról beszámol számos CURPH-interjú, valamint egy Magyarországon kiadott tanulmány is, ld.: BERECS (1969), 64-65. old.

22. Litván és Lukácsy fellépése a jelek szerint igen erős hatást keltett egész Budapesten, és beszámolnak róla számos CURPH-interjúban, valamint ACZÉL és MÉRAY (1978) is, 345. old.

23. SCARLETT (1959), 239. old.

24. ACZÉL és MÉRAY (1978), 373. old.

25. Háy Gyula cikkét lásd: *IRODALMI ÚJSÁG* 1976. nov.-dec.-i antológia-melléklet, 12-13. old.

26. 217. sz. CURPH-interjú, 3. old.

27. 244. sz. CURPH-interjú, 4. old.

28. 226. sz. CURPH-interjú, 8. old.

29. KIRÁLY, Béla (1966), 713. old.

30. Aczél Tamás közlése 1968. novemberében a szerzővel folytatott magán-beszélgetés során.

31. A diákok és a fiatalság körében megnyilvánuló elégedetlenséget ismerteti BAUDY (1957).

32. Nagy Balázs beszámolójából, mely az *IGAZSÁG* (1959) c. kötetben jelent meg (53. old.).

33. MOLNÁR, Miklós (1968), 114. old.

34. Ezt az epizódot Kendi Péter mondja el „*A Szabad Nép szerkesztőségében*” c. írásában, ld.: BORBÁNDI és MOLNÁR (1966), 124. old.

35. Faludy György közlése 1968. decemberben a szerzővel folytatott magán-beszélgetés során.

36. 616. sz. CURPH-interjú, 32. old.

2. fejezet (33-66. old.)

1. A háború előtt emigrációban élt legismertebb értelmiségiek közül kettőnek az önéletrajzát lásd IGNOTUS (1959) és PÁLÓCZI-HORVÁTH (1959). A népi-esekről és azok befolyásáról lásd ZINNER (1962), 10. és köv. oldalak. Az ex-sztálinista értelmiségiekről bőszeges információ található a CURPH-interjúkban.

2. Nagy Imre memorandumai nyugaton jelentek meg magyarul, lásd: NAGY, Imre (1957), majd angolul, franciául és több nyelven is. Részleteket közöl belőle az *IGAZSÁG* (1959), 120-154. old., amelyből ebben a fejezetben idézünk.

3. Az első idézet Fejtő Ferenc Nagy Imre memorandumainak francia kiadásához írt előszavából származik. A második idézet e kiadvány címének fordítása.

4. Molnár Miklós: „*The Heritage of Imre Nagy*” (Nagy Imre öröksége), lásd ACZÉL (1966), 168. old.

5. Idézi az *IGAZSÁG* (1959) c. kötet, 127. old.

6. *Uo.*, 128. old.

7. *Uo.*, 130. old.

8. Nagy Imre 1953. július 4-i országgyűlési beszédét lásd: Nagy Imre, *Egy év-tized*, Budapest, Szikra, 1954, II. kötet, 354-356. old. (kiemelés az eredeti szövegben.)

9. *IGAZSÁG* (1959), 147. old.

10. *Uo.*, 146. old.

11. *Uo.*, 151. old.

12. *Uo.*, 147. old.

13. *Uo.*, 148. old.

14. *Uo.*, 147. old.

15. *Uo.*, 154. old.

16. *Uo.*, 139. old.
17. *Uo.*, 126. old.
18. *Uo.*, 147. old.
19. MONÁR és NAGY (1963), 104. old.
20. *Uo.*, 115. old., és *SZEMLE*, Brüsszel, 1959. június, 1. sz., 5. old.
21. Idézi MÉRAY (1978), 165. old.
22. 563. sz. CURPH-interjú, 120. old.
23. Idézi MÉRAY (1978), 184. old.
24. Idézi BAIN (1960), 136. old.
25. Idézi MÉRAY (1978), 244. old.
26. *Uo.*, 253-254. old.
27. Az itt idézett nyilatkozatokat közli az *IGAZSÁG* (1959), 67. és 72. old.
28. Idézi LOMAX (1980), 147. old.
29. KIRÁLY, Béla (1966), 721. old.
30. Idézi MÉRAY (1978), 326. old.
31. Idézi BERECH (1969), 142. old.

3. fejezet (67-90. old.)

1. A Szegedről szóló adatok nagy részét abból az interjúból vettem, amit Czigány Lóránttal, aki 1956-ban Szegeden diákoskodott, és feleségével készítettem. Beszámolójukat más leírások is megerősítik, lásd BAUDY (1957), 137-140. old. és MOLNÁR, János (1967), 36-37. old.

2. Idézi BAIN (1960), 96. old.

3. Idézi LASKY (1957), 113-114. és 142. old.

4. Erről és más győri eseményekről a legrészletesebb beszámolót Szöllősy Árpád adja „A forradalom Győrött” c. írásában, ld.: BORBÁNDI és MOLNÁR (1966), 257-296. old.

5. A CURPH-anyagban szerepelnek a győri események több résztvevőjével, köztük Szabó Györggyel készített interjúk.

6. FRYER (1956), 18-19. old.

7. A Somogyvári-incidensről legrészletesebben Szöllősy számol be idézett művében, valamint a Szabó Györggyel készített CURPH-interjú. A részleteket általában megerősítik a hivatalos magyar közlések, pl. MOLNÁR János (1967), 150. old.

8. MARIE és NAGY (1966), 204-205. old.

9. Idézi LOMAX (1980), 142. old.

10. FREE EUROPE (1956), 15-16. old. Ez a kötet összeállítás a Magyarországról felvett rádióadásokból, és ez a forrása a legtöbb miskolci nyilatkozatnak, amire ebben a fejezetben utalok.

11. HOLLÓS (1976), 140-142. old.

12. MARIE és NAGY (1966), 205-206. old.

13. Idézi HELTAI, György „Imre Nagy au Parlement” (Nagy Imre a Parlamentben) c. írásában, lásd GOSZTONYI: *Histoire...* (1966), 183. old.

14. Vö.: KOPÁCSI: *Az 1956-os magyar forradalom...* (1979), 51. old.

15. A pécsi forradalmi események ismertetésének forrása nagyrészt J. Pécsi: „*Revolution à Pécs*” (Forradalom Pécsen), lásd GOSZTONYI: *Histoire...* (1966), 355-376. old.

16. A salgótarjáni eseményeket illetően lásd Garamvölgyi Antal „*Revolution à Salgótarján*” (Forradalom Salgótarjánban) c. írását, GOSZTONYI: *Histoire...*

(1966), 303-319. old., valamint Bozsik Valéria: *A nógrádi kommunisták harca az ellenforradalom ellen*, Budapest, Kossuth, 1957.

4. fejezet (91-136. old.)

1. UNITED NATIONS (1957), 73-77. old. Itt található több más dokumentum szövege is.

2. E dokumentum kissé eltérő változatait közli UNITED NATIONS (1957), 74-75. old. és MÉRAY (1978) 152-154. old.

3. Többek közt ezekre a jelszavakra emlékeznek vissza a CURPH-interjúkban.

4. Vö.: BAUDY (1957), 360-361. old. és BERECH (1969), 89-90. old.

5. Az orvos megjegyzéseit idézi HUNGARICUS, II. rész (1957) 21. old. Az emberáldozatokat illető részletekről lásd BERECH (1969), 89. old.

6. A magyar forradalom csaknem minden leírása beszámol a rádió épületénél folyt harcról.

7. 563. sz. CURPH-interjú, 111-112. old.

8. 213. sz. CURPH-interjú, 24. old.; és 133. sz. CURPH-interjú, 11. old.

9. A jelenetet leírja Gosztonyi Péter: „Napló a Kilián-laktanya harcáról”, lásd: *SZEMLE*, Brüsszel, 1960. október, 6. sz., 47. old., és GOSZTONYI: *Volksaufstand...* (1966), 233-234. old.

10. Idézi DAVIDSON (1957), 19. old.

11. Idézi Gosztonyi Péter: „Szovjet katonák Magyarországon 1956-ban”, *ÚJ LÁTÓHATÁR*, München, 1966. szept.-okt., IX. évf. 5. sz., 403. old.

12. Stephen Vizinczey: *In Praise of Older Women* (Idős asszonyok dicsérete), London, Barrie and Bockliff, 1966, 130. old.

13. BAIN (1960), 115-117. old. A történetekről részletesebb beszámolót lásd: GOSZTONYI: *Volksaufstand...* (1966), 222-224. old.

14. E riportok közül sokat közöl összegyűjtve a MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG (1957), I. köt., 4. és 57. old. és II. köt., 124. old.

15. A magyar hatóságoknak a mérsárlásról és az azt elkövetőkről adott beszámolóját lásd HOLLÓS (1976), 40-43., 61-66. és 98-113. old. Részletesebb leírását lásd HOLLÓS és LAJTAI (1974).

16. Idézi Gosztonyi Péter: „Az ÁVH és a forradalom” c. írásában, lásd BORBÁNDI és MOLNÁR (1966), 115. old., 54a. jegyzet.

17. Idézi MÉRAY (1978), 238. old.

18. Idézi Gosztonyi Péter: „Idegen önkéntesek a magyar forradalomban”, *IRODALMI ÚJSÁG*, Párizs, 1963. október 15., 4. old.

19. Idézi LOMAX (1980), 134. old.

20. Kovács Béla a *Magyar Nemzet* 1959. február 20-i számában.

21. MINDSZENTY (1974), 440. old.

22. 508. sz. CURPH-interjú, 21. old.

23. MARIE és NAGY (1966), 207. old. A diákoknak az első forradalmi bizottságok megalakulásában játszott szerepét illetően lásd Arató László, „Ahogy egy diák látta”, *ÚJ LÁTÓHATÁR*, München, 1966. IX. évf., 5. sz., 453-5. old.

24. Idézi Garamvölgyi Zoltán: „Epizódok az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság tevékenységéből”, *ÚJ LÁTÓHATÁR*, München, 1966. IX. évf., 5. sz., 444. old.

25. Charlie Coutts, *Eye-witness in Hungary* (Egy szemtanú Magyarországon), London, Daily Worker, 1957 – idézi LOMAX (1980), 114-115. old.

26. KIRÁLY, Ernő (1961), 24. old.

27. MARIE és NAGY (1966), 187-188. old.; és MOLNÁR, János (1967), 130-133. old.
28. MARIE és NAGY (1966), 203-204. old.
29. ZINNER (1956), 449. old.
30. Idézi az *IGAZSÁG* (1959) c. kötet, 158. old.
31. FREE EUROPE (1956), 63. old.
32. Idézi LOMAX (1980), 131. old.

5. fejezet (137-166. old.)

1. KECSKEMÉTI (1961), 115. old.
2. MARIE és NAGY (1966), 222. old.
3. KIRÁLY, Ernő (1961), 35. old.
4. NAGY, Balázs (1961), 9. old.
5. MARIE és NAGY (1966), 223-224. old.
6. Vö.: Krassó Miklós: „Hungary 1956 – An Interview” (Magyarország 1956 – Egy Interjú), *Red Weekly*, London, 1976. október 28.; lásd LOMAX (1980), 162. old.
7. Lásd: *SZEMLE*, Brüsszel, 1961. III. évf. 3.sz., 70. old.
8. MARIE és NAGY (1966), 225-226. old.
9. A Központi Munkástanács megalakításáról és vezetőiről adatok találhatóak a következő forrásokban: NAGY, Balázs (1961), 41-45. és 54-58. old., valamint Sebestyén Miklós–Tőke Ferenc: „Tanúságtétel – A Nagy-Budapesti Központi Munkástanácsról”, *SZEMLE*, Brüsszel, 1961. III. évf., 3. sz., 50-66. old. Tőke és Sebestyén beszámolójának bővebb változata franciául olvasható: MARIE és NAGY (1966), 242-273. old., és 297-307. old.
10. Kádár beszédét illetően lásd LASKY (1957), 262-263. old.
11. Tőke – lásd MARIE és NAGY (1966), 258. old.
12. MOLNÁR János (1969), 63-64. old.; és Sebestyén – lásd *SZEMLE*, 1961, III. 3., 53. old.
13. 407. sz. CURPH-interjú, 5-6. old.
14. Idézi Tőke – lásd MARIE és NAGY (1966), 260. old.
15. Idézi MARIE és NAGY (1966), 286. old.
16. Lásd *SZEMLE*, Brüsszel, 1960. április, 4. sz., 104-5. old.; és Sebestyén – *SZEMLE*, 1961, III. 3., 55. old.
17. MARIE és NAGY (1966), 287. old.
18. A munkástanácsok és a szakszervezetek közötti kapcsolatokat tárgyalja KIRÁLY, Ernő (1961) 41-52. old.
19. A munkástanácsok és a pártszervezetek, szakszervezetek és gyárigazgatók közötti ellentétekről jelentős mennyiségű információt nyújt MOLNÁR János (1969), 73-82. old.
20. E kijelentések forrása MOLNÁR János (1969), 72-73. old.
21. Idézi a *SZEMLE*, Brüsszel, 1960. április, 4. sz., 111. old.
22. Az Országos Munkástanács és a Munkásparlament létrehozására irányuló szabályzat-tervezet részleteit lásd MOLNÁR János (1969), 118-119. old.
23. A Központi Munkástanács memorandumát lásd *SZEMLE*, 1961. III. 3. sz., 68-70. old.
24. MOLNÁR János (1969), 132. old.
25. *SZEMLE*, 1961. III. 3.sz., 71. old.
26. Idézi ANDERSON (1964), 45. old.

6. fejezet (167-194. old.)

1. Bibó István 56-os írásai megtalálhatók: Bibó István: *Harmadik út*, London, Magyar Könyves Céh, 1960, és Bibó István: 1911-1979, a *MAGYAR FÜZETEK* különszáma, Párizs, 1979, 4.sz.
2. Bibó nyilatkozatának szövegét lásd *IRODALMI ÚJSÁG* 1976. nov.-dec.-i antológia-melléklet, 24. old.
3. Bibó politikai *Emlékirat*-át lásd *MAGYAR FÜZETEK* 1979. 4.sz., 143-159. old.
4. Bibó *Tervezet*-ét lásd *MAGYAR FÜZETEK* 1979. 4.sz., 138-142. old.
5. A koalíció létrehozására irányuló különféle lépéseket tárgyalja UNITED NATIONS (1957), 105-106. és 115-117. old.
6. „Kiáltvány: A magyar értelmiség az ország népéhez”, lásd MOLNÁR János (1969), 51-53. old.
7. MARIE és NAGY (1966), 226-229. és 238-242. old.
8. *Uo.*, 273-274. old.
9. MOLNÁR János (1969), 126-127. old.
10. *Uo.*, 33. old.
11. *Uo.*, 126. old. A „Gond és Hitvallás” szövegét közli az *IRODALMI ÚJSÁG* 1976. október antológia-melléklete, 24. old., az írók közgyűléséről pedig lásd LASKY (1957), 304. old.
12. Idézi *MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG* (1958), 128. old.
13. *Uo.*, 131-132. old.
14. MOLNÁR, János (1969), 28. old. A tíz parancsolat szövegét lásd *IGAZSÁG* (1959), 161-162. old.
15. MARIE és NAGY (1966), 235-238. old.
16. *IGAZSÁG* (1959), 164-168. old.
17. Bár a „Hungaricus-tanulmány” eredeti szövege nem jelent meg nyomtatásban, az első része angol és francia nyelven *Hungaricus: On a Few Lessons of the Hungarian National Democratic Revolution* (Hungaricus cikksorozata a magyar nemzeti-demokratikus forradalom néhány tanulságáról) megjelent: *Documents 1*. Imre Nagy Institute for Political Research, Brüsszel, 1959.
18. Elítélésükről beszámolt *Hungarian News*, New York, 1959. április, 19-20. old.

7. fejezet (195-206. old.)

1. Kádárnak a szovjet nagykövettel való nyílt szembeszállását leírja Heltai György: „Imre Nagy au Parlement” (Nagy Imre a parlamentben) *GOSZTONYI: Histoire...* (1966), 182. old.; valamint Szász Béla: „Kádár János útja” *ÚJ LÁTÓHATÁR*, 1966. nov.-dec., IX., évf. 6.sz., 529. old.
2. Sebestyén Miklós – Tőke Ferenc: „Tanúságtétel – A Nagy-Budapesti Központi Munkástanácsról” *SZEMLE*, Brüsszel, 1961. III. évf. 3.sz., 54. old.
3. Az MSZMP Központi Bizottságának 1956. december 5-i határozata. Lásd: *MSZMP Határozatai és dokumentumai: 1956-1962* Budapest, Kossuth, 1973., 13. old.
4. MOLNÁR János (1969), 90. és 136. old.
5. Az MSZMP KB 1957. február 26-i határozatát lásd *MSZMP határozatai és dokumentumai: 1956-1962* Budapest, Kossuth, 1973., 36. old.
6. *Népszabadság*, Bp., 1957. ápr. 20. Ld. UNITED NATIONS (1957), 114. old.

7. Kádár János: „Záróbeszéd az országgyűlés ülésén” 1957. május 11. Lásd: Kádár János: *Szilárd népi hatalom – független Magyarország* Budapest, Kossuth, 1959, 138. old.

8. Leon Trotsky: *The Revolution Betrayed* (Az elárult forradalom), London, New Park Publications 1967, 138. old.

9. Marxnak és Engelsnek a párt szerepéről vallott nézeteit sokkal nagyobb részletességgel tárgyalja Monty Johnstone: „Marx and Engels and the Concept of the Party” (Marx és Engels, és a párt fogalma), lásd R. Miliband és J. Saville (szerk.): *The Socialist Register 1967* (Szocialista regiszter 1967), London, Merlin Press, 1967, 121-158. old.

10. Lenin nézeteinek a *Mi a teendő?*-től az *Állam és forradalom*-ig bekövetkezett fejlődéséről adott két eltérő interpretációját lásd Marcel Liebman: *Leninism under Lenin* (A leninizmus Lenin idején), London, Cape, 1975.; és Neil Harding: *Lenin's Political Thought* (Lenin politikai gondolkodása), London, Macmillan, I-II. kötet, 1977 és 1981.

11. A szerző ezt az álláspontját tovább fejleszti ld.: Bill Lomax: „1956 – az entellektüelek forradalma vagy a munkásoké?”, *MAGYAR FÜZETEK* Párizs, 1981, 9-10. sz.

12. MARIE és NAGY (1966), 286-287. old.

13. Idézi SZEMLE Búcsú, 1960. április, 4. sz., 107. old.

Utóirat: 1981 (207-224. old.)

1. A bírói ítélet alapján kivégzettek számát Méray Tibor 2000-2500-ra becsüli – lásd: MÉRAY (1978), 350. old.

2. *Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai: 1957-1960*, Budapest, Kossuth, 1976, 42. old.

3. Marc Rakovski: „La Hongrie est-elle réellement si différente?” *Esprit*, 7-8. sz., Párizs, Jul.-Aug. 1978, 54. old. Magyarul: „Irodalmi Újság” melléklete, 1978. július-augusztus és számizdatban.

4. Krassó György: „Az útlevelhez való jog 1980-ban Magyarországon”, *Magyar Füzetek*, 8. sz., Párizs, 1981, 154. old.

5. Marc Rakovski: *Towards an East European Marxism*, London, Allison and Busby, 1978. Magyarul: „A szovjet típusú társadalom marxista szemmel”, számizdatban.

6. Lásd: Bence György és Kis János levele a baloldali értelmiségiek Milánóban tartott konferenciájához, a kelet-európai rendszerek tárgyában, 1979. januárban, az „Il Manifesto” rendezésében – *Il Manifesto*, Róma, 1979, jan. 5.

7. Vajda Mihály: „The End of Reformist Thought”, *Meta*, 2. évf., 3-4. sz., Toronto, 1979, 55. old.

8. Haraszti Miklós: *Darabbér*, Magyar Füzetek könyvei, Párizs, 1980.

9. Haraszti Miklós: „Mi a marxizmus?”, *Magyar Füzetek*, 2. sz., Párizs, 1978, 72. old.

10. Vajda Mihály, id. mű., 54. old., és Gabriel Becker: „The Left in Hungary”, *Critique*, 9. sz., Glasgow, 1978, 135. old.

11. Szegedi Péter: „Mit akar ez az ellenzék?” számizdat, Budapest, 1980, 23. old.

12. Bibó István: „A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások”, *Válasz*, 2. sz., Budapest, 1946.

13. Donáth Ferenc: „Bibó István és a magyar demokrácia alapkérdése”, *Bibó Emlékkönyv*, szamizdat, Budapest, 1980.
14. Marc Rakovski, id. mű., 137. old.
15. Szalai Pál, *Magyar Füzetek*, 7. sz., Párizs, 1980, 110. old.
16. SZETÁról lásd: *Bécsi Napló*, Bécs, 1980. nov.-dec., és *Irodalmi Újság*, Párizs, 1981. jan.-febr.
17. Libertarius: *Magyarország – 1984?* Történeti-politikai tanulmány, szamizdat, Budapest 1980, 28. old.
18. Kemény István, *Magyar Füzetek*, 7. sz., Párizs, 1980, 79. old.
19. Idézi: *Magyar Füzetek*, 7. sz., Párizs, 1980, 103. old.

IRODALOM

A jelen irodalomjegyzékben az 1956-os forradalomról szóló legfontosabb kiadványokat adjuk meg. Azokban az esetekben, ahol egy-egy mű magyar változata könnyen hozzáférhető, a magyar kiadás adatait közöljük, egyébként a hivatkozás a mű első kiadására vonatkozik. Zárójelben megadjuk továbbá – de rendszerint részletes adatok nélkül – ha egy mű más nyelven is hozzáférhető (a – angol, f – francia, n – német, stb.), mint amelyre hivatkozunk. Abban az esetben, ha egy műnek több kiadása van, az utalás mindig a legfrissebbre vonatkozik. (További bibliográfiai adatok találhatóak nemrég megjelent „A magyar forradalom irodalma” c. tanulmányomban, *Magyar Füzetek*, Párizs, 1981. 9-10. sz.)

- ACZÉL, Tamás (szerk.): *Ten Years After* (Tíz év múltán), London, MacGibbon and Kee, 1966. (Igen hasznos irodalomjegyzéket tartalmaz.)
- ACZÉL Tamás – MÉRAY Tibor: *Tisztító vihar – Adalékok egy korszak történetéhez* 2. kiadás, München, Újváry-Griff, 1978. (a.)
- ANDERSON, Andy: *Hungary 1956* (Magyarország 1956) London, Solidarity, 1964.; Detroit, Black and Red, 1976. (f., n., stb.)
- APTHERKER, Herbert: *The Truth about Hungary* (Az igazság Magyarországról) New York, Mainstream, 1957.
- BAIN, Leslie: *The Reluctant Satellites* (Kelletlen csatlósok) New York, Macmillan, 1960.
- BAUDY, Nicolas: *Jeunesse d'Octobre* (Október ifjúsága) Párizs, La Table Ronde, 1957.
- BERECZ János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel – 1956* Budapest, Kossuth 1969.
- BORBÁNDI Gyula – MOLNÁR József (szerk.): *Tanulmányok a magyar forradalomról* München, Aurora, 1966.
- CSONKA Emil: *A forradalom oknyomozó története: 1945-1956* München, Veritas, 1981.
- DAVIDSON, Basil: *What Really Happened in Hungary?* (Mi történt valójában Magyarországon?) London, Union of Democratic Control, 1957.
- FEJTŐ, François: *La Tragédie Hongroise – ou une révolution socialiste anti-soviétique* (A magyar tragédia – egy szovjetellenes szocialista forradalom) Párizs, Pierre Horay, 1956. (Angolul: *Behind the Rape of Hungary* New York, McKay, 1957.)
- FEJTŐ, François: *Budapest 1956* (Budapest 1956) Párizs, Julliard, 1966.
- FEJTŐ, François: *Histoire des Démocraties Populaires* (A népi demokráciák története) I-II. kötet, Párizs, Seuil, 1952, 1969. (a.)
- FREE EUROPE COMMITTEE: *The Revolt in Hungary* (Szabad Európa Bizottság: A magyarországi felkelés) New York, 1956. (Felvett rádióadások gyűjteménye.) (f., n., stb.)
- FRYER, Peter: *Hungarian Tragedy* (A magyar tragédia) London, Dobson, 1956. (f.)
- GOSZTONYI, Péter (szerk.): *Histoire du soulèvement hongrois – 1956* (Az 1956-os magyar felkelés története) Párizs, Horvath, 1966.
- GOSZTONYI, Péter (szerk.): *Der ungarische Volksaufstand in Augenzeugenberichten* (A magyar népfelkelés szemtanúk beszámolóiban) Düsseldorf, Rauch, 1966.

- GOSZTONYI Péter: *Az 1956-os magyar forradalom története* München, Újváry-Griff, 1981.
- HALÁSZ DE BEKY, I.L.: *A Bibliography of the Hungarian Revolution 1956* (Az 1956-os magyar forradalom bibliográfiája) Toronto, University of Toronto Press, 1963.
- HARMAN, Chris: *Bureaucracy and Revolution in Eastern Europe* (Bürokrácia és forradalom Kelet-Európában) London, Pluto, 1974.
- HAY, Gyula: *Geboren 1900* (Születtem 1900-ban) Hamburg, Wagner, 1971. (a.)
- HOLLÓS Ervin: *Kik voltak, mit akartak?* 3. kiadás, Budapest, Kossuth, 1976.
- HOLLÓS Ervin – LAJTAI Vera: *Köztársaság tér 1956* Budapest, Kossuth, 1974.
- „HUNGARICUS”: *Hungaricus cikksorozata a magyar nemzeti-demokratikus forradalom néhány tanulságáról* Budapest (titokban terjesztett kézirat) 1956. december és 1957. február. (E tanulmány első része angolul és franciául megjelent: *Documents I.* Brüsszel, Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet, 1959.)
- (AZ) *IGAZSÁG A NAGY IMRE ÜGYBEN* Brüsszel, Európai Petőfi-kör, 1959. (a., f., némileg rövidített változatban.)
- IGNOTUS, Paul: *Political Prisoner* (Politikai fogoly) London, Routledge 1959.
- IRODALMI ÚJSÁG* (A magyar írók lapja) Párizs (folyóirat). (Igen hasznos az 1976. nov.-dec., 20. évf.-ra megjelent antológia-melléklet.)
- JUHÁSZ, William (szerk.): *Hungarian Social Science Reader: 1945-1963* (Magyar társadalomtudományi szöveggyűjtemény: 1945-1963) New York, Aurora, 1965.
- KECSKEMÉTI, Paul: *The Unexpected Revolution – Social Forces in the Hungarian Uprising* (A váratlan forradalom – társadalmi erők a magyar felkelésben) Stanford, California, Stanford University Press, 1961.
- KENDE, Pierre – POMIAN, Krzysztof (szerk.): *1956 Varsovie-Budapest: La deuxième révolution d'Octobre* (1956 Varsó-Budapest: a második októberi forradalom) Párizs, Seuil, 1978.
- KIRÁLY, Béla K.: „From Death to Revolution” (A halálból a forradalomba) *Dissent*, New York, 1966. november-december.
- KIRÁLY, Béla K. – JÓNÁS, Paul (szerk.): *The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect* (Visszatekintés az 1956-os magyar forradalomra) New York, Columbia University Press, 1977.
- KIRÁLY, Ernő: *Die Arbeiterselbstverwaltung in Ungarn* (A munkásönigazgatás Magyarországon) München, Oldenbourg, 1961.
- KOPÁCSI, Sándor: *Au nom de la classe ouvrière* (A munkásosztály nevében) Párizs, Lafont, 1979. (a., n.)
- KOPÁCSI Sándor: *Az 1956-os magyar forradalom és a Nagy Imre-per* New Brunswick (E.A.), Magyar Öregdiák Szövetség – Bessenyei György Kör, 1979.
- LASKY, Melvin J. (szerk.): *The Hungarian Revolution – A White Book* (A magyar forradalom – egy fehér könyv) London, Secker and Warburg, 1957. (f., n.)
- LOMAX, Bill (szerk.): *Eyewitness in Hungary – the Soviet Invasion of 1956* (Magyarországi szemtanúk – az 1956-os szovjet megszállás) Nottingham, Spokesman, 1980. (Tartalmazza többek között Fryer, Scarlett és Woroszylski beszámolóit kivonatos formában.)

- MAGYAR FORRADALMI SZOCIALISTÁK SZÖVETSÉGE:** *Az 1956-os magyar forradalom* Bazel, 1964.
- MAGYAR FÜZETEK** (Időszaki sorozat – a mai szabad magyar gondolkodás archívuma) Párizs. A 9-10. sz. (1981) teljes egészében 1956-ot tárgyalja.
- (A) MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG MINISZTERTANÁCSA TÁJÉKOZTATÁSI HIVATALA:** *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben* („Fehér Könyv”) I-IV. kötet, Budapest, 1957.; V. kötet: *Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése*, Budapest, 1958. (a., f., n., stb.)
- MARIE, Jean-Jacques – NAGY, Balázs** (szerk.): *Pologne-Hongrie 1956* (Lengyelország-Magyarország 1956) Párizs, Études et Documentation Internationales, 1966.
- MÉRAY, Tibor:** *Budapest – 23 octobre 1956* (Budapest – 1956. október 23.) Párizs, Lafont, 1966.
- MÉRAY Tibor:** *Nagy Imre élete és halála* München, Újváry-Griff, 1978. (A korábbi [1959-1960] angol, francia, német kiadásokhoz képest átdolgozott és bővített kiadás.)
- MÉSZÁROS, István:** *La rivolta degli intellettuali in Ungheria* (Az értelmiség lázadása Magyarországon) Torino, Einaudi, 1958.
- MINDSZENTY, József:** *Emlékirataim* Toronto, Vörösváry István kiadása, 1974. (a., f., n.)
- MOLNÁR János:** *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- MOLNÁR János:** *A nagy-budapesti központi munkástanács* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.
- MOLNÁR, Miklós:** *Victoire d'une défaite – Budapest 1956* (Egy vereség győzelme – Budapest 1956) Párizs, Fayard, 1968. (a.)
- MOLNÁR Miklós – NAGY László:** *Két világ között – Nagy Imre útja* Brüsszel, Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet, 1963. (Franciául: *Imre Nagy – reformateur ou révolutionnaire?* (Nagy Imre – reformer vagy forradalmár?) Genf, Publications de l'Institut Universitaire de Hautes Études Internationales, 1959.)
- NAGY, Balázs:** *La formation du Conseil Central Ouvrier de Budapest en 1956* (A Budapesti Központi Munkástanács megalakulása 1956-ban) Brüsszel, Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet, 1961. (Angolul rövidített formában Lomax: *Eyewitness* c. kötetében található.)
- NAGY Imre:** *A magyar nép védelmében* Forradalmi Tanács, 1957. (A volt miniszterelnök memorandumának legfontosabb fejezetei az *Igazság* c. kötetben is megtalálhatók.) (a., f., stb.)
- PÁLÓCZI-HORVÁTH, George** (szerk.): *One Sentence on Tyranny – Hungarian Literary Gazette Anthology* (Egy mondat a zsarnokságról – az Irodalmi Újság antológiája) London, Waverley Press, 1957.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH, George:** *The Undefeated* (A le nem győzöttek) London, Secker and Warburg, 1959.
- SARTRE, Jean-Paul:** „Le Fantôme de Staline” (Sztálin kísértete) *Situations VII.* Párizs, Gallimard, 1968. (a.)
- SCARLETT, Dora:** *Window onto Hungary* (Ablak Magyarországra) Bradford, Broadacre Books, 1959.
- SZÁSZ Béla:** *Minden kényszer nélkül – egy műper körtörténete* München, Újváry-Griff, 1979. (a., f., n.) (Korábban Vincent Savarius álnév alatt.)

- SZEMLE* (A Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet negyedévenként megjelenő folyóirata) Brüsszel, 1959-1963. (Angol változata: *The Review*; francia: *Études*.)
- ÚJ LÁTÓHATÁR* (Irodalmi és Politikai folyóirat) München. (Érdekes különszám jelent meg 1966. nov.-dec., a magyar forradalom 10. évf.-ra.)
- UNITED NATIONS: *Report of the Special Committee on the Problem of Hungary* (Az ENSZ Ötösbizottságának beszámolója a magyar kérdéstről) New York, General Assembly Official Records, Eleventh Session, 1957. (f., n., stb.)
- VALL, Ferenc A.: *Rift and Revolt in Hungary* (Szakadás és felkelés Magyarországon) London, Oxford University Press, 1961.
- WOROSZYLSKI, Wiktor: *Dziennik Węgierski* (Magyarországi napló) *Nowa Kultura*, Varsó, 1956; utánnyomás: *Aneks* London, 1977, 13-14. sz. (a., f.; magyarul: *Kelet-európai Figyelő* Budapest, 1979, 1.sz.)
- ZINNER, Paul E. (szerk.): *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe* (Nemzeti kommunizmus és népfelkelés Kelet-Európában) New York, Columbia University Press, 1956. (Igen hasznos dokumentum-gyűjtemény.)
- ZINNER, Paul E.: *Revolution in Hungary* (Forradalom Magyarországon) New York, Columbia University Press, 1962.